

Конспект лекцій з навчальної дисципліни «Цивільне процесуальне право України» складений на основі робочої програми навчальної дисципліни, затвердженої Науково-методичною радою Університету 17.12.2020 р., протокол №10.

Укладач

Л.О. Самілик, к.ю.н., доцент,
доцент кафедри приватного
права

Розглянуто і схвалено кафедрою приватного права, протокол від «14»
02 2022р. № 5.

В.о.завідувача кафедри

І.В. Чеховська, д.ю.н., професор

ЗМІСТ

Передмова	4
<i>Змістовий модуль № 1.</i>	
<i>Загальні положення цивільного процесуального права</i>	
Тема 1. Цивільне процесуальне право як галузь права	5
Тема 2. Завдання та основні засади (принципи) цивільного судочинства	14
Тема 3. Цивільні процесуальні правовідносини	27
Тема 4. Цивільна юрисдикція	37
<i>Змістовий модуль № 2.</i>	
<i>Учасники судового процесу</i>	
Тема 5. Сторони в цивільному процесі	52
Тема 6. Треті особи та інші учасники в цивільному процесі	68
Тема 7. Представництво в цивільному процесі	77
Тема 8. Доказування та докази в цивільному процесі	84
Тема 9. Судові витрати та заходи процесуального примусу	110
Тема 10. Процесуальні строки	122
<i>Змістовий модуль № 3.</i>	
<i>Розгляд цивільних справ у суді першої інстанції</i>	
Тема 11. Наказне провадження	130
Тема 12. Позовне провадження	134
Тема 13. Підготовче провадження	151
Тема 14. Розгляд справи по суті	157
Тема 15. Судові рішення. Заочний розгляд справи	173
Тема 16. Окреме провадження	188
<i>Змістовий модуль № 4.</i>	
<i>Провадження з перегляду судових рішень. Виконавче провадження</i>	
Тема 17. Апеляційне провадження	194
Тема 18. Касаційне провадження	201
Тема 19. Перегляд судових рішень за нововиявленими або виключними обставинами	204
Тема 20. Виконавче провадження	208
<i>Змістовий модуль № 5.</i>	
<i>Міжнародний цивільний процес</i>	
Тема 21. Цивільне судочинство з іноземним елементом	213
Рекомендована література	219

ПЕРЕДМОВА

Цивільне процесуальне право України належить до числа навчальних дисциплін, які посідають провідне місце у професійній підготовці юристів різної спеціалізації.

Конспект лекцій з дисципліни «Цивільне процесуальне право України» розкриває основні теоретичні положення та положення законодавства, а також містить аналіз актуальних проблем сучасної практики цивільного судочинства й захисту прав і свобод людини на різних стадіях сучасного цивільного процесу, і таким чином дає можливість отримати фундаментальні знання із теорії, законодавства і практики цивільного судочинства. Конспект лекцій розроблено для підготовки здобувачів вищої освіти першого (бакалаврського) рівня галузі знань 08 «Право» з урахуванням тематичного плану, передбаченого в робочій програмі навчальної дисципліни.

Актуальність і своєчасність конспекту лекцій обумовлена недостатньою кількістю сучасних вітчизняних посібників із цивільного процесуального права, які б враховували останні зміни законодавства у зв'язку з реформуванням судочинства та містили структурований основний матеріал.

Конспект лекцій є першим виданням, у якому висвітлені основні питання цивільного процесуального права. Він складається із лекційного матеріалу до кожної теми, запитань для самоконтролю знань та рекомендованої літератури.

Метою конспекту лекцій є розкриття сучасних наукових концепцій, понять, методів та технологій захисту суб'єктивних прав особи, роль цивільного процесуального права у відповідності до гарантованого Конституцією України права всіх громадян на судовий захист, порядок розгляду і вирішення цивільних справ загальними судами.

Опрацювання конспекту лекцій має сприяти набуттю здобувачами таких основних знань та навиків: вміння визначати необхідні нормативні акти, інші джерела права, використовувати їх зміст при розгляді конкретних питань; оволодіти методами та технологіями захисту суб'єктивних прав громадян, юридичних осіб в суді загальної юрисдикції з урахуванням вимог сьогодення; розуміти сутність основних положень Цивільного процесуального кодексу України та інших нормативних актів, що регламентують процесуальний порядок захисту прав та охоронюваних законом інтересів в судовому порядку; усвідомити процесуальний порядок порушення цивільної справи у суді, її розгляд, вступ у справу третіх осіб та порядок залучення процесуального представника і інших учасників процесу; визначити права та обов'язки сторін, третіх осіб, процесуального представника та інших учасників процесу; знати порядок оскарження судових рішень та звернення судових рішень до виконання; аналізувати основні життєві ситуації, пов'язані з порушенням прав та охоронюваних законом інтересів та вміти визначити їх цивільну юрисдикцію; самостійно готувати основні цивільно-процесуальні документи, пов'язані з порушенням справи в суді, оскарженням ухвал, наказів та рішень суду, а також їх виконанням.

Конспект лекцій розрахований на здобувачів і викладачів, аспірантів, науковців, широке коло зацікавлених осіб. Спрямований на спонукання його читачів до творчого, креативного мислення, розвитку практичних навичок.

МОДУЛЬ 1

Змістовий модуль № 1.

Загальні положення цивільного процесуального права

Тема 1. Цивільне процесуальне право як галузь права

Мета: Усвідомити значення цивільного процесуального права в системі судової влади в Україні, закріпити знання щодо структурованої побудови системи судів в Україні. З'ясувати сутність поняття та змісту предмету, методу та системи цивільного процесу. Охарактеризувати цивільне судочинство по стадіям розгляду справи, а також видам проваджень. Структурувати джерела цивільного процесуального права залежно від їх юридичної сили та впливу на регулювання процесуальних правовідносин.

План проведення лекції

1. Поняття цивільного процесуального права та його значення.
2. Предмет, метод і система цивільного процесуального права.
3. Цивільне судочинство і його стадії.
4. Поняття та види джерел цивільного процесуального права.

1. Поняття цивільного процесуального права та його значення

В теорії права під формою захисту розуміють сукупність внутрішньо узгоджених організаційних заходів для захисту суб'єктивного права. Розрізняють дві основні форми захисту - *юрисдикційну* та *неюрисдикційну*.

Під *юрисдикційною формою захисту права* варто розуміти обумовлену законом діяльність компетентних органів щодо захисту права, що полягає у встановленні фактичних обставин цивільної справи, застосуванні відповідних норм права, визначенні способів захисту права та прийнятті рішення.

При встановленні форм захисту права враховується характер прав і інтересів, їх спірність або безспірність, необхідність оперативного захисту та інші фактори. Велике значення при цьому мають правові традиції, а також прагнення до дотримання загальноприйнятих демократичних стандартів у забезпеченні права на захист.

Юрисдикційна форма захисту цивільних прав в свою чергу поділяється на адміністративну та судову.

Адміністративна форма захисту полягає в тому, що у випадках, передбачених законом, органи державного управління або місцевого самоврядування можуть ухвалити рішення щодо відновлення порушеного права або про усунення юридичних невизначеностей.

Так, громадяни України мають право звернутися до органів державної влади, місцевого самоврядування, об'єднань громадян, підприємств, установ, організацій незалежно від форм власності, засобів масової інформації, посадових осіб відповідно до їх функціональних обов'язків із зауваженнями, скаргами та пропозиціями, що стосуються їх статутної діяльності, заявою або клопотанням щодо реалізації своїх соціально-економічних, політичних та особистих прав і законних інтересів та скаргою про їх порушення (ч. 1 ст. 1 Закону України «Про звернення громадян»).

Відповідно до Закону України «Про захист прав споживачів», захист прав споживачів здійснюють центральний орган виконавчої влади, що формує та забезпечує реалізацію державної політики у сфері захисту прав споживачів, центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері державного контролю за додержанням законодавства про захист прав споживачів, місцеві державні адміністрації, інші органи виконавчої влади,

органи місцевого самоврядування згідно із законом, а також суди (ч. 3 ст. 5).

Згідно Закону України «Про авторське право і суміжні права», при порушенні будь-якою особою авторського права і (або) суміжних прав, вчиненому з використанням мережі Інтернет суб'єкт авторського права і (або) суміжних прав має право звернутися до власника веб-сайту та (або) веб-сторінки, на якому (якій) розміщена або в інший спосіб використана відповідна електронна (цифрова) інформація, із заявою про припинення порушення (ст. 52-1).

Основи законодавства про охорону здоров'я передбачає, що кожний громадянин України має право на охорону здоров'я, що передбачає: 1) правовий захист від будь-яких незаконних форм дискримінації, пов'язаних із станом здоров'я; 2) відшкодування заподіяної здоров'ю шкоди; 3) оскарження неправомірних рішень і дій працівників, закладів та органів охорони здоров'я (ст. 6). А у разі порушення законних прав і інтересів громадян у сфері охорони здоров'я відповідні державні, громадські або інші органи, підприємства, установи та організації, їх посадові особи і громадяни зобов'язані вжити заходів щодо поновлення порушених прав, захисту законних інтересів та відшкодування заподіяної шкоди (ст. 8).

Загально визнано, що найбільш досконалою формою захисту права є *судова форма*.

Характер судового захисту дозволяє вважати його універсальним, а тому найбільш ефективним способом захисту порушених прав і свобод особи. Основною рисою судового захисту є його необмеженість або загальність.

Судова форма захисту характеризується наступними перевагами:

- судовий захист поширюється на необмежене коло осіб;
- судовому захисту підлягають усі без винятку права і свободи, що належать індивідові, як в силу прямої вказівки Конституції України та інших законів, так і тих, що не мають нормативного закріплення, але не суперечать закону;
- захист здійснює спеціальний орган - суд, створений тільки для розгляду спорів про право;
- суд вирішує заявлені вимоги на основі застосування норм цивільного, сімейного, трудового та іншого права в порядку цивільної юрисдикції;
- обставини справи досліджуються в режимі цивільної процесуальної форми, що гарантує законність і обґрунтованість вирішення спору;
- захист здійснюють неупереджені судді;
- у розгляді справи беруть активну участь сторони спору та інші заінтересовані особи. Це підвищує ефективність судової процедури і, як результат, сприяє правовому вихованню громадян.

Таким чином, судова форма захисту найбільш пристосована до вирішення спірних і складних правових питань через наявність детального регулювання порядку розгляду справ за участю заінтересованих осіб, закріплення всебічних гарантій ухвалення законного і обґрунтованого рішення. Слід зазначити, що в силу цього вона не може забезпечити оперативність захисту. Це є однією із причин існування інших форм захисту права і удосконалення судової форми, введення форм спрощеного судового захисту.

В рамках *неюрисдикційної форми захисту*, особа, право якої порушене чи оспорюється, може використати різноманітні способи самозахисту або врегулювання спору, якщо вони відповідають змісту права, що порушене, характеру дій, якими воно порушене, а також наслідкам, що спричинені цим порушенням.

Самозахистом є застосування особою заходів протидії, які не заборонені законом та не суперечать моральним засадам суспільства (ст. 19 ЦК). Це найдавніша форма правового захисту. Вона найбільш проста, але результативна. Разом з тим, при самозахисті велика небезпека вчинення неправомірних дій, прояву незаконності з боку суб'єкта, що захищається. Тому ЦК спеціально підкреслює, що «способи самозахисту мають відповідати змісту права, що порушене, характеру дій, якими воно порушено, а також наслідкам, що спричинені цим порушенням».

Для самозахисту характерна та обставина, що правозахисні дії вчинює сама

зацікавлена особа без і поза будь-якою нормативно-правовою регламентацією.

Врегулювання спору про право - це спільні дії сторін, що сперечаються, щодо ліквідації існуючого конфлікту. Суть врегулювання спору зводиться до того, що особа, чії права дійсно чи уявно порушені чи оспорується, у нормативно встановлений строк у писемній формі доводить свої вимоги з долученням відповідних документів до відома другої сторони. Остання, розглянувши заяву, повинна в певний строк або задовольнити претензію, або надіслати вмотивовану відмову.

Переваги врегулювання спору полягають у простоті і швидкості, його доцільності та ефективності. Не випадково Концепція вдосконалення судівництва для утвердження справедливого суду в Україні відповідно до європейських стандартів (схвалена Указом Президента України від 10.05.2006 р. № 361) передбачає як обов'язок держави сприяти розвитку таких недержавних інституцій як третейські суди, посередники (медіатори) тощо, які допомагають залагодити спір, не доводячи його до суду.

Цивільний процес - це врегульований нормами цивільного процесуального права порядок розгляду і вирішення юридичних справ судами загальної юрисдикції, що визначається системою взаємозв'язаних цивільних процесуальних прав і обов'язків, а також цивільних процесуальних дій, які реалізуються їх суб'єктами - судом і учасниками процесу.

Поняття цивільного процесу тісно пов'язане з поняттям правосуддя, проте не повинне зводитися до нього. Правосуддя і цивільний процес - не тотожні поняття. Якщо правосуддя - це судова діяльність по реалізації судової влади, то цивільний процес - це форма здійснення правосуддя, яка забезпечує і гарантує здійснення правосуддя, і є гарантією прав громадян на судовий захист. Такий зв'язок правосуддя і цивільного процесу пояснює їх принципову єдність як змісту і форми. Поза цивільним судочинством, яке забезпечує гарантії його здійснення, правосуддя неможливе, як і розгляд справи, якщо воно не здійснюється судом, не є цивільним процесом.

Цивільний процес має універсальний характер і забезпечує захист прав і інтересів, що охороняються законом, незалежно від їх галузевої приналежності і характеру предмету судової діяльності.

Завдання цивільного судочинства визначені в ст. 2 ЦПК України, згідно якої завданнями цивільного судочинства є справедливий, неупереджений та своєчасний розгляд і вирішення цивільних справ з метою ефективного захисту порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб, інтересів держави.

Вказані завдання базуються на формулюванні п. 1 ст. 6 Європейської конвенції про захист прав людини і основних свобод від 4 листопада 1950 г.: «кожен має право при визначенні його цивільних прав і обов'язків або при розгляді будь-якого кримінального звинувачення, пред'явленого йому, на справедливий і публічний розгляд справи в розумний строк незалежним і неупередженим судом, створеним на підставі закону».

Справедливий розгляд в сучасному розумінні має два аспекти: а) матеріальна справедливість, яка полягає в тому, що кожне судове рішення повинне бути справедливим по суті (тобто при рішенні спірного питання повинні бути справедливо визначені права і обов'язки тих, хто звернувся до суду, або завдяки судовому рішенню повинна бути відновлена порушена справедливість); б) процедурна справедливість, яка передбачає розгляд справи відповідно до певних судових процедур.

Неупереджений розгляд і вирішення судом цивільних справ до певної міри перекликається з вимогою незалежності суду, зокрема, від сторін в справі. Суд при цьому застосовує двоякий підхід. По-перше, досліджується питання про суб'єктивну безсторонність суду в сенсі безсторонності самих його членів. По-друге, досліджується питання про те, чи створюється в достатній мірі видимість безсторонності з об'єктивної точки зору, або ж про те, чи дозволяють гарантії безсторонності в даній ситуації взагалі виключити будь-який законний сумнів з даного питання. Що стосується першого підходу, то особиста безсторонність членів суду мається на увазі, якщо не буде доведено інше. Що ж до

об'єктивної видимості безсторонності, то підхід Європейського суду з прав людини частково ґрунтується на міркуванні, що правосуддя не тільки повинне відбутися, але повинна бути видимість того, що воно відбулося. Суди повинні вселяти упевненість і викликати довіру у населення. Будь-який суддя, в безсторонності якого є законна підстава засумніватися, повинен бути заміщений.

Під своєчасним розглядом і вирішенням судом цивільних справ розуміється розгляд їх у встановлених цивільним процесуальним законом строки.

Ефективність захисту порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів полягає у відновленні порушеного права та ліквідації шкідливих наслідків таких порушень. Тобто, ефективним буде такий спосіб захисту права, який призведе до потрібних матеріально-правових результатів і наслідків, а також створить найбільший юридичний ефект для позивача, якого він очікує від звернення до суду.

Цивільне процесуальне право - це система цивільних процесуальних норм і правил поведінки, встановлених державою чи міжнародними договорами України, яка регулює суспільні відносини, що складаються між судом та іншими учасниками цивільного судочинства, під час розгляду та вирішення цивільних справ з метою захисту порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод, інтересів фізичних та юридичних осіб, а також держави, і яка забезпечена засобами державного примусу.

Цивільне процесуальне право має такі характерні особливості:

- 1) цивільне процесуальне право, як галузь права, має самостійні завдання і цілі. Так, стаття 2 ЦПК України закріплює, що завданнями цивільного судочинства є справедливий, неупереджений та своєчасний розгляд і вирішення цивільних справ з метою ефективного захисту порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб, інтересів держави;
- 2) цивільне процесуальне право має самостійні правові джерела. Відповідно до ч. 1 ст. 3 ЦПК цивільне судочинство здійснюється відповідно до Конституції України, ЦПК, Закону України «Про міжнародне приватне право», законів України, що визначають особливості розгляду окремих категорій справ, а також міжнародних договорів, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України;
- 3) норми цивільного процесуального права забезпечені можливістю застосування державного примусу. Так, з метою спонукання відповідних осіб до виконання встановлених у суді правил, добросовісного виконання процесуальних обов'язків, припинення зловживання правами та запобігання створенню протиправних перешкод у здійсненні судочинства, застосовуються заходи процесуального примусу, встановлені ЦПК України (статті 143-148 ЦПК України);
- 4) цивільному процесуальному праву властиві самостійні предмет і метод правового регулювання.

2. Предмет, метод і система цивільного процесуального права

Предмет цивільного процесуального права - це суспільні відносини, що складаються між судом та іншими учасниками цивільного судочинства.

Метод цивільного процесуального права - це ті способи і засоби, за допомогою яких галузь права впливає на предмет правового регулювання.

Метод правового регулювання, що є характерним для цивільного процесуального права, обумовлений двома обставинами: з одного боку, виникнення цивільного процесу, його розвиток, перехід з однієї стадії в іншу залежить від волі заінтересованих осіб; з іншого боку - обов'язковим суб'єктом цивільних процесуальних правовідносин є суд, який постановляє від імені держави владне рішення, що підлягає у необхідних випадках примусовому виконанню.

Ця специфіка відображає способи впливу цивільного процесуального права на відносини, що регулюються, і обумовлює своєрідність його принципів. Виходячи з цього,

метод цивільного процесуального права можна визначити як *імперативно-диспозитивний*.

Система цивільного процесуального права - це внутрішньо узгоджена сукупність процесуальних правил, що регулюють правосуддя по цивільних справах та забезпечують виконання завдань цивільного судочинства.

Загально прийнято поділяти систему цивільного процесуального права на дві частини: загальну та особливу. *Загальна частина* включає основні положення: склад учасників, систему захисту їхніх процесуальних прав, принципи правосуддя, строки, витрати, докази тощо. *Особлива частина* регламентує рух справи у процесуальних стадіях і провадженнях. Зазначена система цивільного процесуального права визначає структуру ЦПК України.

Наука цивільного процесуального права - це система знань про норми, теорію і практику процесуального регулювання цивільного судочинства, про порядок, форми і способи застосування цивільного процесуального права при відправленні правосуддя по цивільних справах.

3. Цивільне судочинство і його стадії

Цивільний процес є поступальним рухом, що складається з ряду стадій. Під *стадією процесу* розуміють сукупність процесуальних дій суду і учасників процесу, направлених на здійснення однієї найближчої процесуальної мети.

Критерієм виділення стадії цивільного процесу є сукупність таких ознак:

- а) самостійне положення у системі цивільної процесуальної діяльності;
- б) наявність самостійної задачі;
- в) якісна своєрідність змісту;
- г) відособленість у часі;
- д) закріплення результатів в процесуальному документі.

Будь-яка справа: 1) повинна бути порушеною (відкритою); 2) підготовлена до розгляду; (3) розглянута, як правило, в судовому засіданні; (4) у справі повинна бути винесена постанова суду, якою справа вирішується або процес завершується.

Тому *обов'язковими* стадіями цивільного процесу є:

- відкриття провадження у справі;
- підготовче провадження;
- розгляд справи по суті і постановлення судового рішення.

До *факультативних* стадій цивільного процесу відносяться:

- перегляд судових рішень (Розділ V ЦПК). Такий перегляд можливий в чотирьох формах: апеляційне провадження; касаційне провадження; перегляд судових рішень за нововиявленими або виключними обставинами;
- звернення судового рішення до виконання (виконання направлене на логічне завершення цивільного процесу у справі, незалежно від того, в якому виді провадження було постановлено рішення суду).

Наявність вказаних стадій не означає, що будь-яка цивільна справа обов'язково повинна пройти їх всіх. Процес може бути завершений в будь-якій стадії.

Види проваджень цивільного судочинства

У загальній теорії права *процесуальне провадження* розуміється як одна з складових частин юридичної процесуальної форми, що узагальнює критерії поділу юрисдикційного процесу по предмету розгляду юридичних справ і відображає комплекс взаємообумовлених взаємозв'язаних процесуальних дій, які виражаються: а) у системі процесуальних відносин; б) сукупності способів здійснення процесуальної діяльності; в) системі офіційних документів, що фіксують результати розгляду справи.

Вид провадження - це передбачений нормами цивільного процесуального права порядок розгляду окремої категорії справ, в основі якого лежать обумовлені предметом судової діяльності особлива мета і метод виконання завдань по захисту суб'єктивних прав і охоронюваних законом інтересів, і який разом з тим підпорядкований загальним правилам

цивільного судочинства.

Всі види цивільного судочинства характеризуються тим, що вони:

- 1) зумовлені особливою групою матеріальних правовідносин, що є предметом судового розгляду;
- 2) складаються з сукупності цивільно-правових норм, спеціально пристосованих для розгляду відповідних категорій цивільних справ;
- 3) вказані в розділі (розділу) цивільного процесуального кодексу, що діє;
- 4) є особливою процесуальною формою розгляду і вирішення цивільних справ;
- 5) здійснюються судом першої інстанції;
- 6) переслідують мету забезпечити найкращим чином судовий захист матеріальних прав і інтересів, які виступають як предмет судового розгляду.

Згідно ст. 19 ЦПК України суди вирішують справи в порядку позовного, наказного і окремого провадження.

Наказне провадження призначене для розгляду справ за заявами про стягнення грошових сум незначного розміру, щодо яких відсутній спір або про його наявність заявнику невідомо.

Позовним провадженням є судочинство по вирішенню спорів про «суб'єктивне право цивільне». Воно призначене для захисту порушених або оспорених суб'єктивних цивільних прав фізичних та юридичних осіб.

Спрошене позовне провадження призначене для розгляду малозначних справ, справ, що виникають з трудових відносин, справ незначної складності та інших справ, для яких пріоритетним є швидке вирішення справи.

Малозначними справами є: справи, у яких ціна позову не перевищує ста розмірів прожиткового мінімуму для працездатних осіб; справи незначної складності, визнані судом малозначними, крім справ, які підлягають розгляду лише за правилами загального позовного провадження, та справ, ціна позову в яких перевищує п'ятсот розмірів прожиткового мінімуму для працездатних осіб (ч. 6 ст. 19 ЦПК).

Загальне позовне провадження призначене для розгляду справ, які через складність або інші обставини недоцільно розглядати у спрощеному позовному провадженні.

Окреме провадження призначене для розгляду справ про підтвердження наявності або відсутності юридичних фактів, що мають значення для охорони прав та інтересів особи або створення умов для здійснення нею особистих немайнових чи майнових прав або підтвердження наявності чи відсутності неоспорюваних прав.

Віднесення справи до відповідного провадження зумовлює не тільки можливі засоби судового захисту, але і склад осіб, безпосередньо зацікавлених в результаті справи, об'єм їх розпорядливих прав, розподіл між ними обов'язків по доведенню, а також характер способів захисту.

Дане розмежування видів цивільного судочинства має як теоретичне, так і важливе практичне значення. Судова практика свідчить про те, що недооцінка різниці між видами цивільного судочинства, позовними і непозовними засобами захисту веде до істотних порушень законності і є наслідком помилкових уявлень про суть окремих видів Цивільного судочинства.

4. Поняття та види джерел цивільного процесуального права

Джерела цивільного процесуального права - це форми встановлення і виразу загальнообов'язкових або специфічних правил поведінки, прийнятих або санкціонованих правотворчими органами держави, що регулюють суспільні відносини, які складають предмет цивільного процесуального права.

Основними джерелами (формою) права у сучасних європейських правових системах є нормативно-правові акти держави. Нормативно-правовий акт - це акт правотворчої діяльності компетентних державних органів, що встановлює, змінює або скасовує правові

норми. Нормативний акт приймається компетентним органом у певному процедурному порядку. Це офіційний документ, що містить правові норми, тобто носій інформації про правові норми, юридичне джерело права.

Нормативно-правові акти мають різні назви, вони відрізняються один від одного за юридичною силою, за суб'єктами видання тощо. В найзагальнішому вигляді ієрархічну структуру нормативно-правових актів України можна представити в такий спосіб: закони і підзаконні нормативні акти.

1. *Конституція України*. Як Основной Закон нашої держави, визначає: а) основні засади організації і здійснення правосуддя в цивільних справах; б) судову систему України, уповноважує суди на здійснення правосуддя в цивільних справах; в) основні засади цивільного судочинства, правовий статус особи; г) є законом прямої дії і має найвищу юридичну силу щодо всіх актів цивільного процесуального права.

Згідно ч. 6 ст. 10 ЦПК, якщо суд доходить висновку, що закон чи інший правовий акт суперечить Конституції України, суд не застосовує такий закон чи інший правовий акт, а застосовує норми Конституції України як норми прямої дії.

Постанова Пленуму Верховного Суду України «Про застосування Конституції України при здійсненні правосуддя» № 9 від 1 листопада 1996 р. роз'яснює, що суди безпосередньо застосовують Конституцію: 1) коли зі змісту її норм не випливає необхідності додаткової регламентації її положень законом; 2) якщо закон, який був чинним до введення в дію Конституції чи прийнятий після цього, суперечить їй; 3) коли розглядувані судом правовідносини, законом України не врегульовані, а нормативно-правовий акт, прийнятий Верховною Радою або Радою міністрів Автономної Республіки Крим, суперечить Конституції України; 4) якщо укази Президента України, які внаслідок їх нормативно-правового характеру підлягають застосуванню судами при вирішенні конкретних судових справ, суперечать Конституції України.

2. *Міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України*.

Джерелом цивільного судочинства України є міжнародна угода (договір) між Українською державою й суб'єктами міжнародного права про встановлення принципів і норм у сфері цивільного судочинства, що мають обов'язковий характер для договірних держав.

Міжнародний договір може виступати джерелом цивільного процесуального права:

- якщо він регулює питання, пов'язані з виникненням, зміною чи припиненням цивільних процесуальних відносин. Як показує зміст міжнародних договорів основними питаннями регулювання є: а) процесуальне положення іноземців у суді, б) судовий імунітет, в) судові докази, г) судові доручення, д) визнання й виконання вирішень іноземних судів;
- коли міжнародним договором передбачені інші правила порівняно зі встановленими ЦПК України;
- у разі колізії норм ратифікованого міжнародного договору і національного права перші мають вищу силу і підлягають пріоритетному застосуванню.

3. *Цивільний процесуальний кодекс України*, що є основним джерелом норм цивільного процесуального права, оскільки містить норми, що визначають завдання і принципи цивільного процесу, положення загальної частини статичного характеру, а також розгорнуті процесуальні регламенти, що відображають динаміку діяльності суду та інших учасників судочинства.

4. *Закон України «Про міжнародне приватне право»* встановлює порядок урегулювання приватноправових відносин, які хоча б через один зі своїх елементів пов'язані з одним або кількома правопорядками, іншими, ніж український. Цей Закон застосовується до питань, що виникають у сфері приватноправових відносин з іноземним елементом, а саме: а) визначення застосовуваного права; б) процесуальна правоздатність і дієздатність іноземців, осіб без громадянства й іноземних юридичних осіб; в) підсудність судам України справ з іноземним елементом; г) виконання судових доручень; д) визнання й виконання в

Україні рішень іноземних судів;

5. *Закони України, що визначають особливості розгляду окремих категорій справ.*

Так, електронні докази подаються в оригіналі або в електронній копії, засвідченій електронним цифровим підписом, прирівняним до власноручного підпису відповідно до Закону України «Про електронний цифровий підпис» (ч. 2 ст. 100 ЦПК);

Стягнення в дохід держави активів, визнаних судом необґрунтованими, здійснюється в порядку, встановленому Законом України «Про виконавче провадження», крім випадків здійснення такого стягнення в порядку, встановленому Законом України «Про Національне агентство України з питань виявлення, розшуку та управління активами, одержаними від корупційних та інших злочинів», (ч. 4 ст. 292 ЦПК);

Кодифіковані акти матеріального права (ЦК, СК, КЗпП, ЖК та ін.), в яких закріплена велика кількість процесуальних правил, що регламентують: юрисдикцію; склад осіб, які беруть участь у справі; особливості вимог, що пред'являються до суду (предмет і підстави позову); особливості доказування по конкретних справах (предмет доказування, розподіл обов'язків по доказуванню, законні презумпції тощо). Значно менша група таких правил визначає особливості руху процесу: правила відкладення розгляду справ, особливості підготовки до судового розгляду й виконання рішень суду та ін..

Не є джерелом цивільного процесуального права: а) постанови Пленуму Верховного Суду (Верховного Суду України, Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ; б) матеріали узагальнення судової практики з розгляду окремих категорій цивільних справ.

Застосування Європейської конвенції про захист прав та основоположних свобод

Особливу увагу серед міжнародних договорів України займає Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 4 листопада 1950р.

Конвенція на відміну від інших міжнародних договорів має ряд особливостей:

1) її положення містять чимало оціночних понять, а інколи - є досить абстрактними. В зв'язку з чим, зміст норм Конвенції, а отже - розуміння закріплених нею прав людини та основоположних свобод з'ясується лише через їх тлумачення;

2) тлумачити норми Конвенції має право лише Європейський суд з прав людини. Здійснює він це через судові рішення (ст. 32 Конвенції), які: а) є обов'язковими щодо розуміння Конвенції не лише для сторін по справі, а й для інших держав-учасниць Ради Європи, які ратифікували її пізніше, ніж Європейський суд постановив відповідне рішення; б) за своїм змістом є прецедентними;

3) правотлумачна діяльність Європейського Суду відбувається двома способами: а) цільовим тлумаченням, що передбачає з'ясування змісту правових приписів з врахуванням об'єкта та мети відповідного міжнародного договору; б) еволюційним тлумаченням, що забезпечує поступовий розвиток змісту Конвенції внаслідок змін у житті суспільства.

Значення практики Європейського суду з прав людини для цивільного судочинства

Визначення місця практики Європейського суду з прав людини (далі - ЄСПЛ) у внутрішньому законодавстві України ґрунтуються на положеннях статей 8 та 9 Конституції України, Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року (далі - Конвенція), Законів України «Про міжнародні договори України» та «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини».

Закон України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» регулює відносини, що виникають у зв'язку з обов'язком держави виконати рішення ЄСПЛ у справах проти України; з необхідністю усунення причин порушення Україною Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод і протоколів до неї; з впровадженням в українське судочинство та адміністративну практику європейських стандартів прав людини; зі створенням передумов для зменшення числа заяв до ЄСПЛ проти України.

У правовій теорії поширена точка зору, що рішення ЄСПЛ мають прецедентний характер для національної судової практики. Разом із тим слід мати на увазі, що прецедентність рішень ЄСПЛ слід розглядати не лише з точки зору, власне, прецедентного характеру, тобто кваліфікації їх як прецедентів, а щодо загальнообов'язковості. Загальнообов'язковість є ширшою за своїм значенням властивістю рішень ЄСПЛ. Для практики застосування рішень Суду саме цей аспект є найголовнішим та відбиває необхідність застосування у судовій практиці різних за своїм характером рішень ЄСПЛ.

На рішення ЄСПЛ як на джерело права звертає увагу Верховний Суд України. Так, у постанові Пленуму Верховного Суду України від 18.12.2009р. № 14 «Про судові рішення у цивільній справі» зазначається, що у мотивувальній частині кожного рішення у разі необхідності мають бути посилання на Конвенцію та рішення Європейського суду з прав людини, які згідно із Законом України від 23 лютого 2006 року № 3477-IV «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» є джерелом права та підлягають застосуванню в даній справі.

Роз'яснення судової практики з питань цивільного процесу

Зазначені роз'яснення містять узагальнені положення, призначені для багаторазового застосування з тієї або іншої категорії цивільних справ або при виникненні однорідних випадків. За змістом вони являють собою результат аналізу судових помилок і неправильних тенденцій у застосуванні судами процесуальних норм і певної категорії справ у зв'язку з відсутністю норми, що регулює те або інше процесуальне питання і на цій основі роз'яснення того, як слід правильно застосовувати відповідні норми права.

Постанова Пленуму Верховного Суду (ВСУ, ВССУ) з питань цивільного процесу, як і будь-який судовий акт, є підзаконним актом. Однак іменувати його нормативним актом і джерелом права ми не можемо, тому що на відміну від підзаконних нормативних актів, виданих у порядку правотворчості компетентними органами, що є самостійними регуляторами суспільних відносин, необхідно мати на увазі, що правила, установлені Пленумом, перебувають в іншій площині, ніж підзаконні норми. Ці нормативні приписи складаються в рамках практики і для практики. Ті нормативні формулювання, які іноді включаються в керівні роз'яснення Пленуму, у юридичній літературі прийнято іменувати не нормою права, а правоположеннями, що являє проміжне явище, яке наближається до правових норм, але не співпадає з ними повністю.

Постанови Пленуму Верховного Суду (ВСУ, ВССУ) відрізняються від законодавчих актів тим, що вони:

- 1) приймаються вищим судовим органом;
- 2) офіційно є актами роз'яснення з питань судової практики, тобто застосовуваних судами нормативних актів;
- 3) засновані на обов'язковості закону, зміст якого відображають;
- 4) не можуть змінити, скасувати закон або інший нормативний акт, застосовуваний судом.

Таким чином, постанови Пленуму Верховного Суду (ВСУ, ВССУ) не входять ні в систему права в цілому, ні в систему джерел цивільного процесуального права. Однак вони є складовою частиною правової системи України і відіграють значну роль у розвитку цивільного процесуального законодавства.

Питання для самоконтролю

1. Поняття цивільного процесуального права України, його предмет, метод і система.
2. Назвіть джерела цивільного процесуального права.
3. Яке співвідношення цивільного процесуального права з іншими галузями права України?
4. Цивільне судочинство, види провадження у цивільному судочинстві, стадії цивільного процесу.

5. Які відносини становлять предмет цивільного процесуального права?
6. У чому виявляються особливості відносин, які складаються при здійсненні правосуддя у цивільних справах?
7. Дайте структурно-змістовну характеристику методу правового регулювання цивільних процесуальних правовідносин.
8. Що означає дозвільний тип (спосіб) правового регулювання цивільного судочинства?
9. Охарактеризуйте систему цивільного процесуального законодавства.
10. Яке значення має Конституція України в системі цивільного процесуального законодавства?
11. За якими принципами юридичної техніки побудований Цивільний процесуальний кодекс України?
11. Якою є роль судової практики у цивільному судочинстві?
12. Яке місце посідає наука цивільного процесуального права в системі юридичних наук?

Рекомендована література

Основна: [1, 2, 3, 7, 9, 10]

Допоміжна: [9, 13]

Інформаційні ресурси Інтернет: [1,2]

Міжнародні видання: [1, 3]

Тема 2. Завдання та основні засади (принципи) цивільного судочинства

Мета: Визначити, на яких принципах базується цивільне судочинство, та розкрити їх зміст. Усвідомити значення принципів цивільного процесуального права. Класифікувати основні принципи цивільного процесуального права за різними ознаками. Проаналізувати правову основу та базові положення функціонування Єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи.

План проведення лекції

1. Основні засади (принципи) цивільного судочинства і їх значення.
2. Конституційні принципи цивільного процесуального права.
3. Принципи, закріплені законодавством про судочинство.
4. Єдина судова інформаційно-телекомунікаційна система та її функції.

1. Основні засади (принципи) цивільного судочинства і їх значення

Принципи цивільного процесуального права - це закріплені в нормах цивільного процесуального права основні керівні положення (засади), що відображають специфіку, сутність і зміст даної галузі права.

Зміст цих принципів виражено і закріплено в Конституції України, Законі України «Про судоустрій та статус суддів» і у відповідних нормах ЦПК України. Однак кожен із принципів знаходить своє закріплення, як правило, не в одній якійсь нормі права, а в ряді норм і процесуальних правил, які характеризують зміст даного принципу. Тому для того, щоб правильно зрозуміти зміст того або іншого принципу, потрібно проаналізувати всі правові норми, у які відображають основні керівні положення цивільного судочинства.

Значення принципів цивільного процесуального права:

- принципи служать відправними положеннями при тлумаченні процесуальних норм із

недостатньо визначеним змістом, при подоланні прогалин у праві, дозволяють знайти правильне рішення того або іншого процесуального питання, якщо в чинному законодавстві немає відповідної норми;

- принципи є орієнтиром у нормотворчій діяльності. Вони визначають основні напрямки, перспективи розвитку цивільного процесу, служать головним критерієм оцінки обґрунтованості пропозицій про зміну і доповнення цивільного процесуального законодавства.

До *критеріїв* встановлення принципів цивільного процесу варто залучити наступні ознаки, які повинні проявлятися сукупно:

- а) принцип виражено у нормах діючого права;
- б) принцип має основне значення для цивільного процесу, визначає його першорядні риси;
- в) принцип повинен мати пряме відношення до цивільно-процесуальної діяльності;
- г) принцип повинен мати загальнопроцесуальний характер, тобто містити директиви поведінки у всіх стадіях і формах цивільного процесу;
- д) принцип завжди містить у собі певний політичний зміст, виражаючи ідеї держави у сфері здійснення правосуддя по цивільних справах;
- е) принцип завжди визначає типові та переважні риси цивільного судочинства, допускаючи деякі виключення, які вже не можуть бути названі принципом;
- ж) принципи повинні визначити такі риси цивільного судочинства, які не мають очевидного, банального характеру, але являють собою альтернативу можливим і відомим з історії рішенням;
- з) зміст принципів становить ступінь спільності, характер логічного зв'язку з одиничними нормами цивільного процесу.

В силу особливого значення принципи цивільного процесу підлягають обов'язковому точному дотриманню при розгляді конкретної справи. Всякий відступ від принципів розглядається як істотне порушення закону.

З розвитком і становленням цивільного процесуального права в нових політичних і соціально-економічних умовах принципи як правові ідеї будуть набувати нового значення. Принципи - це не застигли аксіоми, а основи, що виражають найбільш загальні риси цивільного процесу.

Класифікація принципів цивільного процесуального права можлива по різних підставах. Як критерії такого роду класифікації в науці називають різні ознаки.

Так, за *характером нормативного джерела*, у якому закріплені конкретні принципи, можна виділити конституційні принципи цивільного процесуального права і принципи цивільного судочинства, закріплені галузевим законодавством.

Залежно від того, відповідні принципи діють в одній або декількох галузях права, існує їх розподіл на:

- 1) загальноправові - діють в усіх без винятку галузях права (наприклад законність);
- 2) міжгалузеві - закріплені в нормах декількох галузей права, як правило, близьких по характеру. Сюди відносять практично всі принципи судоустрою, закріплені в ЦПК і ГПК (наприклад, гласність судового розгляду);
- 3) галузеві - закріплені в нормах тільки однієї конкретної галузі права;
- 4) принципи окремих інститутів цивільного процесуального права, наприклад принципи інституту доказів (допустимості засобів доведення, відношення залежності від доказів).

За *об'єктом регулювання* принципи цивільного процесу можна розбити на наступні дві групи: а) принципи організації правосуддя (судоустройчі принципи); б) принципи, що визначають процесуальну діяльність суду (функціональні принципи).

У першу групу входять принципи: принцип поваги до честі і гідності, рівності усіх учасників судового процесу перед законом і судом, гласність і відкритість судового процесу та його повне фіксування технічними засобами, мова цивільного судочинства, правнича допомога.

Другу групу становлять принципи: диспозитивності, змагальності сторін, розумність строків розгляду справи судом, неприпустимість зловживання процесуальними правами та ін.

Всі принципи цивільного процесуального права у своїй сукупності становлять взаємозалежну і взаємообумовлену систему, що являє собою певне цілісне утворення, при цьому кожний із принципів послідовно розкриває зміст галузі права в цілому. У той же час, варто помітити, що будь-яка класифікація носить умовний характер і має, скоріше, не практичне, а науково-пізнавальне значення.

2. Конституційні принципи цивільного процесуального права

Принцип верховенства права

Суд при розгляді справи керується принципом верховенства права (ч. 1 ст. 10 ЦПК).

Верховенство права саме по собі є невід'ємною частиною будь-якого демократичного суспільства, і саме поняття верховенства права вимагає, щоб всі офіційні особи відносилися до будь-якої людини з повагою до її гідності, дотримуючись принципу рівності, раціонально і на основі права, щоб у кожного була можливість оскаржити будь-які рішення у незалежних і неупереджених судах, якщо ці рішення є незаконними. Таким чином, верховенство права орієнтоване на здійснення влади і відносини між окремою особою і державою.

Конституційний Суд України у своєму рішенні від 2 листопада 2004р. у справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статті 69 Кримінального кодексу України (справа про призначення судом більш м'якого покарання) зазначив, що *верховенство права* - це панування права в суспільстві. Верховенство права вимагає від держави його втілення у правотворчу та правозастосовну діяльність, зокрема у закони, які за своїм змістом мають бути проникнуті передусім ідеями соціальної справедливості, свободи, рівності тощо. Одним з проявів верховенства права є те, що право не обмежується лише законодавством як однією з його форм, а включає й інші соціальні регулятори, зокрема норми моралі, традиції, звичаї тощо, які легітимовані суспільством і зумовлені історично досягнутим культурним рівнем суспільства. Всі ці елементи права об'єднуються якістю, що відповідає ідеології справедливості, ідеї права, яка значною мірою дістала відображення в Конституції України.

Верховенство права - це універсальний принцип, концепція якого увібрала в себе вимоги правосуддя і справедливості. Даний принцип багатогранний і містить у собі ряд елементів:

законність. Закони мають виконуватись. Ця вимога стосується не лише окремих осіб, але й органів влади, як публічних, так і приватних. Оскільки законність відноситься до дій публічних посадових осіб, то вони повинні одержати дозвіл на певні дії у межах наданих їм повноважень.

Законність передбачає також, що ніхто не може бути покараний, крім як за порушення раніше прийнятого чи певного закону, до того сам закон не може бути порушений безкарно;

правова визначеність. Правова визначеність вимагає, щоб юридичні норми були зрозумілими і точними і були спрямовані на те, щоб забезпечити постійну прогнозованість ситуацій і виникаючих юридичних взаємовідносин. Зворотна дія норм також суперечить принципу правової визначеності, оскільки суб'єкти права мусять знати наслідки своєї поведінки. Окрім того, правова визначеність вимагає дотримання принципу *res iudicata* (вирішена судом справа). Остаточні постанови національних судів не повинні ставитися під сумнів;

заборона на свавілля. Хоч свобода розсуду може бути необхідною для вирішення ряду урядових завдань у сучасних складних суспільствах, такі повноваження не повинні здійснюватися свавільно. Подібне здійснення повноважень може призвести до прийняття по суті несправедливих, нерозумних, нераціональних рішень або рішень, що придушують

свободу, що несумісне з поняттям верховенства права;

доступ до правосуддя, що забезпечується незалежними і неупередженими судами. Будь-яка людина повинна мати можливість виступати проти дій і рішень державних органів, які суперечать її правам чи інтересам. Заборона на такі виступи порушує принципи верховенства права;

дотримання прав людини. Права, які найбільше очевидно пов'язані з верховенством права, включають:

- право на доступ до правосуддя,
- право на юридично компетентного суддю,
- право на те, щоб бути вислуханим,
- неприйнятність повторного притягування до кримінальної відповідальності за один і той же злочин (*ne bis in idem*) (ст. 4 Протоколу № 7),
- правовий принцип, згідно з яким міри, пов'язані з обтяженням, не повинні мати зворотної дії,
- право на ефективні заходи правового захисту (ст. 13 Конвенції) щодо будь-якої обґрунтованої справи,
- право на справедливий судовий розгляд.

недискримінація і рівність перед законом. Заборона на дискримінацію означає, що закони не дозволяють здійснювати дискримінацію щодо окремих осіб і груп. Невиправдана нерівність у поводженні на підставі закону забороняється, і всім людям гарантується рівний і ефективний захист від дискримінації за расовою приналежністю, кольором шкіри, статтю, мовою, релігією, політичного чи іншою думкою, національністю чи соціальним походженням, власністю, народженням чи іншим статусом.

Рівність перед законом означає, що відносно кожної людини діють однакові закони, до того жодний індивідум чи група не мають особливих юридичних привілеїв.

Принцип верховенства права Європейського союзу (далі - ЄС) означає пріоритет норм права ЄС над нормами національного законодавства держав-членів. Правові норми національного права держав-членів не повинні суперечити нормам права ЄС. Вказаний принцип поширюється не тільки на установчі договори Європейського союзу, але й на ряд інших нормативних актів Європейського союзу. І гарантом дотримання даного принципу виступає Європейський суд.

Принцип законності в цивільному процесі

Законність як принцип цивільного процесуального права полягає в обов'язку суду та всіх учасників процесу неухильно керуватися у своїй діяльності нормами матеріального та процесуального права з метою досягнення завдань цивільного судочинства, сформульованих у ст. 2 ЦПК.

Законність ставиться до загальнодержавних, політичних принципів, але в той же час не втрачає самостійних правових гарантій у судочинстві.

У цивільному процесі це не тільки принцип, але й одна з факультативних цілей судочинства. За своїм змістом принцип законності включає до себе, по-перше, вимогу до судів правильно застосовувати норми матеріального (регулятивного) права та чинити процесуальні дії, керуючись законодавством; по-друге, вимогу до інших учасників процесу дотримуватись процесуального й матеріального законодавства при розгляді цивільної справи в суді.

Законність - складне і багатогранне соціальне явище. Незважаючи на це, можна виділити найбільш *істотні риси* законності:

- 1) загальність вимоги дотримання і виконання державних законів;
- 2) здійснення всіх державних владних функцій винятково на основі законів при строгому дотриманні посадовими особами прав громадян і гарантій від необґрунтованого притягнення їх до відповідальності або незаконного позбавлення тих або інших благ;
- 3) рішуче припинення всіх порушень закону, від кого б вони не виходили, забезпечення невідворотності відповідальності за ці порушення.

З урахуванням цих положень принцип законності стосовно до судів, що розглядають цивільну справу, передбачений ст. 3 ЦПК. Відповідно до цієї статті цивільне судочинство здійснюється відповідно до Конституції України, ЦПК України та Закону України «Про міжнародне приватне право», законів України, що визначають особливості розгляду окремих категорій справ, а також міжнародних договорів, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України.

Якщо міжнародним договором, згоду на обов'язковість якого надана Верховною Радою України, передбачено інші правила, ніж установлені ЦПК, застосовуються правила міжнародного договору України.

У вузькому розумінні принцип законності характеризує такі міри правозабезпечення, як:

- застосування цивільних процесуальних санкцій;
- притягнення до процесуальної відповідальності винних осіб;
- припинення процесуальної діяльності, яка неправомірно виникла чи розвивається.

Реалізація принципу законності забезпечується відповідними *процесуальними гарантіями*:

1) самі організаційні і функціональні принципи цивільного процесуального права прямо або побічно служать реалізації принципу законності;

2) процесуальні засоби виправлення судових помилок: апеляційне і касаційне провадження, перегляд рішень, що вступили в законну силу, по виняткових і нововиявлених обставинах;

3) процесуальні засоби, що забезпечують доступ до правосуддя, формування складу суду та форми процесуальних дій: обов'язок повідомлення заінтересованих осіб про час і місце судового засідання, можливість відводу судді, чіткий регламент форми і змісту позовної заяви і ін.;

4) процесуальні засоби встановлення фактичних обставин справи. Мета цивільного процесу полягає в тому, щоб у результаті розгляду справи були встановлені існуючі фактичні обставини справи та до них була правильно застосована норма матеріального права.

3. Принципи, закріплені законодавством про судочинство

Гласність та відкритість судового процесу

Гласність служить одним з необхідних складових компонентів демократичної процесуальної форми судочинства, важливою юридичною гарантією реального здійснення принципу законності і правосуддя, а також прав учасників процесу. Відповідно до даного принципу розгляд справи у судах проводиться усно і відкрито, крім випадків, передбачених ЦПК.

Будь-яка особа має право бути присутньою у відкритому судовому засіданні. Від особи, яка бажає бути присутньою у судовому засіданні, забороняється вимагати будь-які документи, крім документа, що посвідчує особу. Особи, які бажають бути присутніми у судовому засіданні, допускаються до зали судових засідань до початку судового засідання або під час перерви.

Суд може видалити із зали судових засідань осіб, які перешкоджають веденню судового засідання, здійсненню прав або виконанню обов'язків учасників судового процесу або судді, порушують порядок у залі суду.

Особи, присутні в залі судового засідання, представники засобів масової інформації можуть проводити у залі судового засідання фотозйомку, відео- та аудіозапис з використанням портативних відео- та аудіотехнічних засобів без отримання окремого дозволу суду, але з урахуванням обмежень, встановлених ЦПК.

Трансляція судового засідання здійснюється з дозволу суду. Якщо всі учасники справи беруть участь у судовому засіданні в режимі відеоконференції, здійснюється

транслявання перебігу судового засідання в мережі Інтернет в обов'язковому порядку.

Проведення в залі судового засідання фотозйомки, відеозапису, а також трансляція судового засідання повинні здійснюватися без створення перешкод у веденні засідання і здійсненні учасниками судового процесу їхніх процесуальних прав.

Розгляд справи у *закритому судовому засіданні* проводиться у випадках, коли відкритий судовий розгляд може мати наслідком розголошення таємної чи іншої інформації, що охороняється законом, або за клопотанням учасників справи з метою забезпечення таємниці усиновлення, запобігання розголошенню відомостей про інтимні чи інші особисті сторони життя учасників справи або відомостей, що принижують їхню честь і гідність, а також в інших випадках, установлених законом.

Особисті папери, листи, записи телефонних розмов, телеграми та інші види кореспонденції можуть бути оголошені у судовому засіданні лише за згодою осіб, визначених ЦК України. Це правило застосовується при дослідженні звуко- і відеозаписів такого самого характеру.

Про розгляд справи у закритому судовому засіданні постановляється ухвала. Суд ухвалою може оголосити судові засідання закритим повністю або закритою його частину.

Розгляд справи та вчинення окремих процесуальних дій у закритому судовому засіданні проводяться з додержанням правил здійснення цивільного судочинства. Під час такого розгляду можуть бути присутні лише учасники справи, а в разі необхідності - свідки, експерти, спеціалісти, перекладачі. Суд попереджає зазначених осіб про обов'язок не розголошувати інформацію, для забезпечення захисту якої розгляд справи або вчинення окремих процесуальних дій відбувається в закритому судовому засіданні. Використання систем відеоконференцз'язку та транслявання перебігу судового засідання в мережі Інтернет у закритому судовому засіданні не допускається.

Якщо під час закритого судового засідання буде встановлено, що інформація, для забезпечення нерозголошення якої розгляд справи або вчинення окремих процесуальних дій відбувалися в закритому судовому засіданні, вже є публічно доступною або обмеження доступу до інформації є безпідставним чи не відповідає закону, суд постановляє ухвалу про подальший розгляд справи у відкритому судовому засіданні.

Розгляд справи здійснюється в порядку письмового провадження за наявними у справі матеріалами, якщо Кодексом не передбачено повідомлення учасників справи. У такому випадку судові засідання не проводяться.

Суд під час розгляду справи в судовому засіданні здійснює повне фіксування його перебігу за допомогою відео- та (або) звукозаписувального технічного засобу, крім випадків, передбачених ЦПК. Порядок такого фіксування встановлюється ЦПК.

Офіційним записом судового засідання є лише технічний запис, здійснений судом у порядку, передбаченому ЦПК.

Судове рішення (повне або скорочене), ухвалене у відкритому судовому засіданні, оголошується прилюдно у порядку, визначеному ЦПК.

Якщо судовий розгляд проводився в закритому судовому засіданні, прилюдно оголошується лише вступна та резолютивна частини рішення, якщо такі частини не містять інформації, для забезпечення захисту якої розгляд справи або вчинення окремих процесуальних дій проводилися в закритому судовому засіданні. Якщо вступна та (або) резолютивна частини рішення містять таку інформацію, їх оголошення здійснюється в закритому судовому засіданні.

Якщо судові рішення оголошується прилюдно, учасники справи, інші особи, присутні у залі судового засідання, представники засобів масової інформації можуть проводити в залі судового засідання фотозйомку, відеозапис, транслявання проголошення рішення по радіо і телебаченню, в мережі Інтернет.

Таким чином, гласність правосуддя забезпечує його виховні і профілактичні функції; сприяє зниженню суб'єктивізму суддів і дозволяє всім бажаючим переконатися в дотриманні встановлених цивільним процесуальним законом правових процедур розгляду цивільної

справи.

Однак, слід зазначити, що принцип гласності правосуддя нерідко входить у суперечність із інститутом недоторканності приватного життя осіб, які беруть участь у цивільному судочинстві. У таких випадках має місце колізія названих конституційних положень. Якщо гласність правосуддя - це одне з наріжних публічних прав у системі правової демократичної держави та цивільного суспільства, то недоторканність приватного життя являє собою приватне право. Тому можна сказати, що колізія між гласністю правосуддя і недоторканністю приватного життя - це колізія між публічним і приватним інтересом. Якому з них віддати перевагу, у кожному конкретному випадку вирішує суд.

Відкритість судового процесу

Ніхто не може бути позбавлений права на інформацію про дату, час і місце розгляду своєї справи або обмежений у праві отримання в суді усної або письмової інформації про результати розгляду його судової справи. Будь-яка особа, яка не є учасником справи, має право на доступ до судових рішень у порядку, встановленому законом.

Особи, які не брали участі у справі, якщо суд вирішив питання про їхні права, свободи, інтереси та (або) обов'язки, які подали апеляційну чи касаційну скаргу на відповідне рішення, мають право ознайомлюватися з матеріалами справи, робити з них витяги, знімати копії з документів, долучених до справи, одержувати копії судових рішень в порядку, передбаченому ЦПК.

Інформація щодо суду, який розглядає справу, учасників справи та предмета позову, дати надходження позовної заяви (скарги) чи будь-якої іншої заяви або клопотання у справі, у тому числі особи, яка подала таку заяву, вжитих заходів забезпечення позову та (або) доказів, стадії розгляду справи, місця, дати і часу судового засідання, руху справи з одного суду до іншого є відкритою та підлягає невідкладному оприлюдненню на офіційному веб-порталі судової влади України в порядку, визначеному Положенням про Єдину судову інформаційно-телекомунікаційну систему.

У разі постановлення судом ухвали про розгляд справи у закритому судовому засіданні інформація щодо справи не розкривається, окрім відомостей про учасників справи, предмет позову, дату надходження позовної заяви, стадії розгляду справи, місце, дату і час судового засідання, руху справи з одного суду до іншого.

При розкритті інформації щодо справи не можуть бути оприлюднені такі відомості: 1) місце проживання або перебування фізичних осіб із зазначенням адреси, номери телефонів чи інших засобів зв'язку, адреси електронної пошти, реєстраційні номери облікової картки платника податків, реквізити документів, що посвідчують особу, унікальні номери запису в Єдиному державному демографічному реєстрі; 2) реєстраційні номери транспортних засобів; 3) номери банківських рахунків, номери платіжних карток; 4) інформація, для забезпечення захисту якої розгляд справи або вчинення окремих процесуальних дій відбувалися в закритому судовому засіданні. Такі відомості замінюються літерними або цифровими позначеннями (ст. 8 ЦПК).

Принцип усності та безпосередності в цивільному процесі

Принцип усності. Розгляд цивільних справ відбувається усно. Дослідження обставин справи починається з усної доповіді судді. Усна форма сприйняття фактичного та доказового матеріалу, а також здійснення процесуальних дій панує у цивільному судочинстві. В усній формі у судовому засіданні дають пояснення сторони та третя особи, а свідки - показання. В усній формі оголошують документи, різні письмові докази та переписку.

Усна форма сприйняття судом обставин справи відображає не тільки простоту і доступність процесу, але і його демократичність. Саме принцип усності створює необхідні умови для реалізації принципів гласності, національної мови судочинства, безпосередності, сприяє виховному впливу правосуддя на громадян, а також рішенню інших завдань цивільного судочинства.

Оскільки ряд процесуальних дій повинен бути вбраний у письмову форму, у процесі розгляду справи суд досліджує різні письмові матеріали. Принцип усності припускає, що суд

засновує рішення на матеріалах справи і доказах, викладених у судовому засіданні усно. Отже, письмові документи, наявні в матеріалах справи і представлені особам, які беруть участь у справі, повинні бути оголошені в судовому засіданні.

Дія усності має важливе практичне значення. Особисте спілкування сторін у процесі між собою та із судом створює найкращу можливість досягнення вірного знання в процесі, полегшує сприйняття доказів у справі і ухвалення законного та обґрунтованого рішення. Усна форма спілкування підвищує ефективність змагання сторін у процесі вирішення спору.

Принцип безпосередності в цивільному процесуальному праві являє собою таке правило, відповідно до якого суд зобов'язаний безпосередньо дослідити й сприйняти всі докази в справі, тобто забезпечується особисте сприйняття суддями доказового матеріалу.

Принцип безпосередності за своїм змістом має дві сторони: суб'єктивну і об'єктивну. Із *суб'єктивної* сторони безпосередність полягає в тому, що суд при розгляді справи зобов'язаний особисто (тобто безпосередньо) досліджувати докази в справі: заслухати пояснення осіб, які беруть участь у справі, показання свідків, висновки експертів, ознайомитися з письмовими доказами. З *об'єктивної* сторони безпосередність полягає в тому, що самі докази повинні бути, як правило, узяті з першоджерел, безпосередньо відображаючи засвідчувані ними факти.

Точне дотримання вимог принципу безпосередності підвищує ефективність процесуального змагання, дозволяє уникнути чисто формального підходу при оцінці вірогідності відомостей, викладених у досліджуваних судом документах, вчасно усунувши наявні в них протиріччя і розбіжності.

Принцип диспозитивності в цивільному процесі

Даний принцип визначає механізм руху цивільного процесу. Він є відбиттям автономного становища суб'єктів спірних цивільних правовідносин. Відповідно до цього принципу цивільні справи, за загальним правилом, виникають, розвиваються, змінюються, переходять із однієї стадії процесу в іншу і припиняються під впливом головним чином ініціативи осіб, які беруть участь у справі. Отже, особи, які беруть участь у справі, і в першу чергу сторони, мають право на будь-якій стадії цивільного процесу розпоряджатися своїми матеріальними правами, з приводу яких іде спір в суді, й також засобами їх захисту. Позивач може відмовитися від позовних вимог, відповідач має право визнати позов. Сторони можуть закінчити справу мировою угодою, порядок волевиявлення сторін регламентований законом, що дозволяє суду здійснювати належний контроль.

Згідно ст. 13 ЦПК суд розглядає цивільні справи не інакше як за зверненням особи, поданим відповідно до ЦПК, в межах заявлених нею вимог і на підставі доказів, поданих учасниками справи або витребуваних судом у передбачених ЦПК.

Збирання доказів у цивільних справах не є обов'язком суду, крім випадків, встановлених ЦПК. Суд має право збирати докази, що стосуються предмета спору, з власної ініціативи лише у випадках, коли це необхідно для захисту малолітніх чи неповнолітніх осіб або осіб, які визнані судом недієздатними чи дієздатність яких обмежена, а також в інших випадках, передбачених ЦПК.

Учасник справи розпоряджається своїми правами щодо предмета спору на власний розсуд. Таке право мають також особи, в інтересах яких заявлено вимоги, за винятком тих осіб, які не мають процесуальної дієздатності.

Суд залучає відповідний орган чи особу, яким законом надано право захищати права, свободи та інтереси інших осіб, якщо дії законного представника суперечать інтересам особи, яку він представляє.

До змісту принципу диспозитивності входять наступні *основні елементи*: 1) порушення цивільної справи в суді; 2) визначення характеру і обсягу позовних вимог та заперечень, можливість їхньої зміни; 3) розпорядження матеріальними правами і процесуальними засобами їх захисту, зокрема відмова від позову, визнання позову, укладення мирової угоди; 4) порушення апеляційного, касаційного провадження, постановка питання про перегляд справи у зв'язку з нововиявленими або виключними обставинами; 5)

вимога примусового виконання судового акту по цивільній справі.

Принцип диспозитивності містить у собі дві групи правомочностей сторін та інших осіб, які беруть участь у справі:

1) диспозитивні правомочності, в яких розкривається механізм руху цивільного процесу (наприклад, право ініціювати порушення справи в суді, право на відкликання позовної заяви, право апеляційного оскарження судових актів);

2) диспозитивні правомочності, існування яких ніяк не позначається на механізмі руху процесу (наприклад, право осіб, які беруть участь у справі, заявляти відводи суду, прокурору, експерту, перекладачу; право вибору одного із судів, якому підсудна справа по правилах альтернативної підсудності; право вступити в процес як третя особа, яка заявляє самостійні вимоги щодо предмета спору).

Принцип диспозитивності виявляється і у виконавчому провадженні. Так, державний (приватний) виконавець починає виконувати рішення, як правило, згідно з розпоряджувальною дією заінтересованої особи - заявою стягувача. Стягувач і боржник мають право заявити про відвід державного виконавця, оскаржувати його дії, бути присутніми особисто при проведенні виконавчих дій або уповноважити для цього своїх представників, знайомитися з усіма матеріалами виконавчого провадження тощо.

Таким чином, у принципі диспозитивності відображаються найважливіші особливості суб'єктивних прав і насамперед такі його риси як рівність учасників правовідносин, автономія в розпорядженні своїм правом, втручання держави у сферу регулюючих правовідносин з метою забезпечення їх здійснення відповідно до вимог закону.

Принцип змагальності в цивільному процесі

Згідно ст. 12 ЦПК цивільне судочинство здійснюється на засадах змагальності сторін.

Учасники справи мають рівні права щодо здійснення всіх процесуальних прав та обов'язків, передбачених законом.

Кожна сторона повинна довести обставини, які мають значення для справи і на які вона посилається як на підставу своїх вимог або заперечень, крім випадків, встановлених ЦПК.

Кожна сторона несе ризик настання наслідків, пов'язаних із вчиненням чи невчиненням нею процесуальних дій.

Принцип змагальності проявляється в наданні чинним законодавством сторонам-учасникам спору та іншим учасникам процесу, які володіють правилами та обов'язками сторін, можливості змагання як в усній формі, так і у формі письмового діалогу. Він регулює дії сторін і суду по збиранню та дослідженню доказів, дозволяє з'ясувати фактичну сторону справи, найбільш повно забезпечити процес доказовими матеріалами.

Принцип змагальності забезпечує повноту фактичного та доказового матеріалу, наявність яких є найважливішою умовою встановлення обставин у справі.

Змагальність полягає переважно в наступному:

- дії суду залежать від вимог позивача та заперечень відповідача, суд вирішує справу в обсязі заявлених сторонами вимог;

- можливість вільного використання засобів доказування;

- кожна сторона доводить факти, які обґрунтовують її вимоги і заперечення;

- суд може запропонувати сторонам надати додаткові докази.

Принцип змагальності діє на всіх стадіях цивільного процесу.

Однак найбільш повно він проявляється в стадії судового розгляду, де сторони та інші заінтересовані особи мають право брати участь у судовому засіданні при дослідженні доказів, задавати питання іншим особам, давати пояснення, висловлювати свої доводи та міркування з приводу всіх виникаючих питань, виступати в судових дебатах.

Принцип рівноправності сторін в цивільному процесі

Принцип рівноправності сторін полягає в тому, що сторони мають рівні процесуальні права і обов'язки (ч. 1 ст. 49 ЦПК).

Згідно ст. 43 ЦПК учасники справи мають право:

1) ознайомлюватися з матеріалами справи, робити з них витяги, копії, одержувати копії судових рішень;

2) подавати докази; брати участь у судових засіданнях, якщо інше не визначено законом; брати участь у дослідженні доказів; ставити питання іншим учасникам справи, а також свідкам, експертам, спеціалістам;

3) подавати заяви та клопотання, надавати пояснення суду, наводити свої доводи, міркування щодо питань, які виникають під час судового розгляду, і заперечення проти заяв, клопотань, доводів і міркувань інших осіб;

4) ознайомлюватися з протоколом судового засідання, записом фіксування судового засідання технічними засобами, робити з них копії, подавати письмові зауваження з приводу їх неправильності чи неповноти;

5) оскаржувати судові рішення у визначених законом випадках;

6) користуватися іншими визначеними законом процесуальними правами (ч. 1 ст. 43 ЦПК).

Учасники справи зобов'язані:

1) виявляти повагу до суду та до інших учасників судового процесу;

2) сприяти своєчасному, всебічному, повному та об'єктивному встановленню всіх обставин справи;

3) з'являтися в судове засідання за викликом суду, якщо їх явка визнана судом обов'язковою;

4) подавати усі наявні у них докази в порядку та строки, встановлені законом або судом, не приховувати докази;

5) надавати суду повні і достовірні пояснення з питань, які ставляться судом, а також учасниками справи в судовому засіданні;

6) виконувати процесуальні дії у встановлені законом або судом строки;

7) виконувати інші процесуальні обов'язки, визначені законом або судом (ч. 2 ст. 43 ЦПК).

Крім вище визначених прав та обов'язків:

1) позивач вправі відмовитися від позову (всіх або частини позовних вимог), відповідач має право визнати позов (всі або частину позовних вимог) на будь-якій стадії судового процесу;

2) позивач вправі збільшити або зменшити розмір позовних вимог до закінчення підготовчого засідання або до початку першого судового засідання, якщо справа розглядається в порядку спрощеного позовного провадження;

3) відповідач має право подати зустрічний позов у строки, встановлені ЦПК (ч. 2 ст. 49 ЦПК).

Отже, суть даного принципу виражається у встановлених законом рівних можливостях сторін на захист своїх прав і інтересів. Він є в такий спосіб доповненням принципу рівності усіх учасників судового процесу перед законом та судом. Надаючи одній стороні конкретні процесуальні права, закон наділяє аналогічними правами і іншу сторону. Аналогічність прав не означає їхньої повної тотожності. Сторони користуються неоднаковими процесуальними правами, які, однак, забезпечують їхнє рівне становище в процесі. Якщо позивачеві надається право змінити предмет і підставу своїх вимог, то відповідачеві відповідно надане право змінити підстави заперечень, раніше висунутих проти позову, право визнати позов, пред'являти зустрічний позов. Таким чином, жодна із сторін не користується жодною перевагою перед іншою.

Принцип рівноправності сторін тісно пов'язаний з принципами диспозитивності та змагальності, в поєднанні з котрими і досягається дійсна рівність сторін у цивільному судочинстві.

Принцип пропорційності у цивільному судочинстві

Одним із елементів верховенства права є принцип пропорційності.

Принцип пропорційності - загальноправовий принцип, спрямований на забезпечення

у правовому регулюванні розумного балансу приватних і публічних інтересів, відповідно до якого цілі обмежень прав мають бути істотними, а засоби їх досягнення обґрунтованими і мінімально обтяжливими для осіб, чії права обмежуються.

Принцип пропорційності міцно закріплено в практиці Європейського суду з прав людини і активно використовується останнім для визначення допустимості обмежень прав і свобод, передбачених Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року.

Як свідчить практика Європейського суду з прав людини, принцип пропорційності при застосуванні судом стосується, зазвичай, законодавчих обмежень прав і свобод та має такі складові елементи: а) встановлення наявності чіткого та прямого зв'язку між обмеженням у законі та метою, що переслідується; б) можливе обмеження (прав і свобод) має бути найменшим, тобто суд з'ясовує, чи існують інші заходи, які є менш обтяжливими для цих прав і свобод; в) наслідки заходів, які обмежують реалізацію цих прав і свобод, не повинні бути надмірними й мають досягати мети, що переслідується.

У загальному вигляді тест на пропорційність був розроблений в публічному праві Німеччини та передбачає послідовне вирішення таких питань: 1) чи мало місце втручання державних органів у здійснення індивідуальних прав (свобод); 2) чи було втручання здійснено згідно із внутрішньодержавним законом; 3) чи є мета втручання легітимною; 4) чи може бажана мета бути досягнута з застосуванням даного способу втручання, іншими словами, чи є засіб, що використовується, придатним для досягнення мети; 5) чи є засіб, що використовується, необхідним для досягнення легітимної мети; 6) чи є засіб, що використовується, пропорційним (у вузькому сенсі), тобто чи пропорційне обтяження індивіда меті, що переслідується, і чи досягаються при цьому переваги для всього суспільства. Отже, тестування на пропорційність має треступеневу структуру: визначення допустимості (вирішення питань, що відносяться до мети), необхідності (вирішення питань, що відносяться до засобу) і пропорційності (балансування між метою та правами (свободами), що піддаються обмеженню).

Відповідно до ст. 11 ЦПК, суд визначає в межах, встановлених ЦПК, порядок здійснення провадження у справі відповідно до принципу пропорційності, враховуючи: завдання цивільного судочинства; забезпечення розумного балансу між приватними й публічними інтересами; особливості предмета спору; ціну позову; складність справи; значення розгляду справи для сторін, час, необхідний для вчинення тих чи інших дій, розмір судових витрат, пов'язаних із відповідними процесуальними діями, тощо.

Алгоритм оцінки правомірності обмежень певних прав складається із таких етапів, як: 1) встановлення наявності обмеження права; 2) перевірка зазначеного обмеження на відповідність принципу законності, що полягає у: а) з'ясуванні, чи відповідали обмеження закону, тобто чи були вони передбачені нормами матеріального та процесуального права; б) перевірці закону на відповідність якісним вимогам, що висуваються до нього; 3) встановлення мети обмежень, що має бути легітимною; 4) перевірка на відповідність принципу пропорційності, тобто проведення тесту на пропорційність застосованих обмежень зазначеній меті.

Таким чином, цей принцип надає достатньо великий ступінь розсуду, оскільки дозволяє судам самостійно визначати, чи є вибраний обмежувальний захід, адекватним для досягнення мети. Тому, можливість розгляду справ у порядку спрощеного провадження, заочний розгляд справи, використання забезпечення доказів і забезпечення позову у повній мірі повинно ґрунтуватися на принципі пропорційності.

Принцип неприпустимості зловживання процесуальними правами

Учасники судового процесу та їхні представники повинні добросовісно користуватися процесуальними правами; зловживання процесуальними правами не допускається. Під зловживанням процесуальними правами слід розуміти особливу форму цивільного процесуального правопорушення, тобто умисні недобросовісні дії учасників цивільного процесу, що супроводжуються порушенням умов здійснення суб'єктивних процесуальних

прав і здійснювані лише з видимістю реалізації таких прав, пов'язані з обманом відносно відомих обставин справи, в цілях обмеження можливості реалізації або порушення прав інших осіб, які беруть участь в справі, а також в цілях того, що перешкодило діяльності суду по правильному і своєчасному розгляду і вирішенню цивільної справи, що ваблять застосування засобів цивільного процесуального примушення.

До спільних ознак зловживань процесуальними правами належать такі:

- процесуальні зловживання відбуваються лише через формальне здійснення (реалізацію) суб'єктами їхніх юридичних прав чи обов'язків. Під формальною реалізацією тут розуміємо використання абстрактно сформульованих приписів законодавства, що гарантують право на юридичний захист чи зобов'язують до певних дій у межах судового процесу. При цьому одночасно реалізуються інші нормативні приписи, які теж абстрактно та неоднозначно формулюють заборону зловживань правом;

- зловживання процесуальними правами чи обов'язками (далі також - зловживання правом) завжди є умисною поведінкою. Іншими словами, зловживачем не можна стати з необережності. Це положення є надзвичайно важливим для правильної кваліфікації поведінки як зловживання правом та для правильного доктринального розуміння змісту суб'єктивної сторони зловживання;

- унаслідок зловживання процесуальними правами чи обов'язками заподіюється шкода суспільним відносинам або ж створюється реальна загроза її настання. Соціально-шкідливий наслідок або реальна загроза його настання у результаті зловживання правом відображаються поняттям «шкода, та є тим юридичним фактом, який дає змогу компетентному органу (суду) визнати поведінку зловживача порушенням конкретних юридичних норм (позитивного права) чи принципів права (природного права). Тому правомірне, на перший погляд, здійснення права - з огляду на справжню мету відповідної поведінки зловживача та на її реальні наслідки - буде визнане судом правопорушенням.

Залежно від конкретних обставин суд може визнати зловживанням процесуальними правами дії, що суперечать завданню цивільного судочинства, зокрема:

1) подання скарги на судові рішення, яке не підлягає оскарженню, не є чинним або дія якого закінчилася (вичерпана), подання клопотання (заяви) для вирішення питання, яке вже вирішено судом, за відсутності інших підстав або нових обставин, заявлення завідомо безпідставного відводу або вчинення інших аналогічних дій, що спрямовані на безпідставне затягування чи перешкоджання розгляду справи чи виконання судового рішення;

2) подання декількох позовів до одного й того самого відповідача (відповідачів) з тим самим предметом та з тих самих підстав, або подання декількох позовів з аналогічним предметом і з аналогічних підстав, або вчинення інших дій, метою яких є маніпуляція автоматизованим розподілом справ між суддями;

3) подання завідомо безпідставного позову, позову за відсутності предмета спору або у спорі, який має очевидно штучний характер;

4) необгрунтоване або штучне об'єднання позовних вимог з метою зміни підсудності справи або завідомо безпідставне залучення особи як відповідача (співвідповідача) з тією самою метою;

5) укладення мирової угоди, спрямованої на шкоду правам третіх осіб, умисне неповідомлення про осіб, які мають бути залучені до участі у справі.

Якщо подання скарги, заяви, клопотання визнається зловживанням процесуальними правами, суд з урахуванням обставин справи має право залишити без розгляду або повернути скаргу, заяву, клопотання.

Суд зобов'язаний вживати заходів для запобігання зловживанням процесуальними правами. У випадку зловживання процесуальними правами учасником судового процесу суд застосує до нього заходи, визначені ЦПК (ст. 44 ЦПК).

4. Єдина судова інформаційно-телекомунікаційна система та її функції

У судах, Вищій раді правосуддя, Вищій кваліфікаційній комісії суддів України, Державній судовій адміністрації України, їх органах та підрозділах функціонує Єдина судова інформаційно-телекомунікаційна система, що забезпечує:

1) ведення електронного діловодства, в тому числі рух електронних документів у межах відповідних органів та установ та між ними, реєстрацію вхідних і вихідних документів та етапів їх руху;

2) централізоване зберігання процесуальних та інших документів та інформації в єдиній базі даних;

3) захищене зберігання, автоматизовану аналітичну і статистичну обробку інформації;

4) збереження справ та інших документів в електронному архіві;

5) обмін документами та інформацією (надсилання та отримання документів та інформації, спільна робота з документами) в електронній формі між судами, іншими органами системи правосуддя, учасниками судового процесу, а також проведення відеоконференції в режимі реального часу;

6) автоматизацію роботи судів, Вищої ради правосуддя, Вищої кваліфікаційної комісії суддів України, Державної судової адміністрації України, їх органів та підрозділів;

7) формування і ведення суддівського дос'є (дос'є кандидата на посаду судді) в електронній формі;

8) віддалений доступ користувачів цієї системи до будь-якої інформації, що в ній зберігається, в електронній формі відповідно до диференційованих прав доступу;

9) визначення судді (судді-доповідача) для розгляду конкретної справи у порядку, визначеному процесуальним законом;

10) добір осіб для запрошення до участі у здійсненні правосуддя як присяжних;

11) розподіл справ у Вищій кваліфікаційній комісії суддів України, Вищій раді правосуддя, її органах;

12) аудіо- та відеофіксацію судових засідань, засідань Вищої кваліфікаційної комісії суддів України, Вищої ради правосуддя, її органів, їх транслявання в мережі Інтернет у порядку, визначеному законом;

13) ведення Єдиного державного реєстру судових рішень;

14) функціонування офіційного веб-порталу судової влади України, веб-сайтів Вищої ради правосуддя та Вищої кваліфікаційної комісії суддів України;

15) функціонування єдиного контакт-центру для управління запитами, іншими зверненнями;

16) можливість автоматизованої взаємодії цієї системи з іншими автоматизованими, інформаційними, інформаційно-телекомунікаційними системами органів та установ системи правосуддя, органів правопорядку, Міністерства юстиції України та підпорядкованих йому органів та установ;

17) можливість учасникам справи, які мають намір взяти участь у судовому засіданні в режимі відеоконференції, завчасно перевіряти в тестовому режимі зв'язок із судом;

18) інші функції, передбачені Положенням про Єдину судову інформаційно-телекомунікаційну систему.

Реєстрація осіб в Єдиній судовій інформаційно-телекомунікаційній системі здійснюється відповідно до Положення про Єдину судову інформаційно-телекомунікаційну систему безоплатно не пізніше наступного робочого дня після надходження відповідної заяви такої особи.

Подання, пересилання, обмін документами, вчинення інших дій в електронній формі за допомогою Єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи здійснюються з використанням електронного цифрового підпису, прирівняного до власноручного підпису відповідно до закону.

Особливості використання електронного цифрового підпису в Єдиній судовій інформаційно-телекомунікаційній системі визначаються Положенням про Єдину судову інформаційно-телекомунікаційну систему.

Суди, Вища рада правосуддя, Вища кваліфікаційна комісія суддів України, їх органи проводять розгляд справ за матеріалами в електронній формі. Процесуальні та інші документи і докази у паперовій формі не пізніше наступного дня з дня їх надходження до суду, Вищої ради правосуддя, Вищої кваліфікаційної комісії суддів України, їх органів переводяться в електронну форму та долучаються до матеріалів електронної справи в порядку, визначеному Положенням про Єдину судову інформаційно-телекомунікаційну систему. У випадку необхідності відповідний орган може витребувати, оглянути та залучити до матеріалів справи документ у паперовій формі.

Подані до відповідного органу паперові документи зберігаються у додатку до електронної справи.

Несанкціоноване втручання в роботу Єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи та в автоматизований розподіл справ у суді, Вищій кваліфікаційній комісії суддів України, Вищій раді правосуддя, її органах тягне за собою відповідальність, установлену законом.

Єдина судово інформаційно-телекомунікаційна система підлягає захисту із застосуванням комплексної системи захисту інформації з підтвердженою відповідністю.

Положення про Єдину судову інформаційно-телекомунікаційну систему затверджується Вищою радою правосуддя за поданням Державної судової адміністрації України та після консультацій з Радою суддів України.

Питання для самоконтролю

1. Яким є значення організаційно-функціональних принципів цивільного судочинства?
2. У яких джерелах цивільного процесуального права закріплені організаційно-функціональні принципи цивільного судочинства?
3. Охарактеризуйте сутність організаційно-функціональних принципів цивільного судочинства, зважаючи на предмет їх правового регулювання.
4. Чи можна стверджувати про пріоритет того чи іншого організаційно-функціонального принципу цивільного судочинства?

Рекомендована література

Основна: [1, 2, 3, 7, 8, 9, 10]

Допоміжна: [9, 13, 18, 25]

Інформаційні ресурси Інтернет: [1,2]

Міжнародні видання: [1, 2]

Тема 3. Цивільні процесуальні правовідносини

Мета: Визначити поняття цивільних процесуальних правовідносин та виокремити їх ознаки, з'ясувати відмінність даного виду відносин від цивільних матеріальних. Дослідити підстави і передумови виникнення цивільних процесуальних правовідносин. Визначити можливих суб'єктів цивільних процесуальних правовідносин, їх правосуб'єктність та класифікувати на основні групи, а також охарактеризувати об'єкт цивільних процесуальних правовідносин, враховуючи погляди науковців.

План проведення лекції

1. Поняття цивільних процесуальних правовідносин.
2. Підстави і передумови виникнення цивільних процесуальних правовідносин.
3. Суб'єкти та об'єкт цивільних процесуальних правовідносин.

1. Поняття цивільних процесуальних правовідносин

У процесі здійснення правосуддя у цивільних справах суд, особи, які беруть участь у справі, й інші учасники цивільного процесу здійснюють велику кількість різних процесуальних дій. Зміст дій зазначених суб'єктів, а також порядок їх здійснення регламентовані нормами цивільного процесуального права, внаслідок чого ці відносини набувають форми правових. Таким чином, цивільні процесуальні правовідносини є засобом реалізації норм цивільного процесуального права, виражають динаміку цивільного процесу. Цим і зумовлена та увага, яка приділяється розробці теорії правовідносин у науці цивільного процесуального права та значення, якого ця тема набуває у курсі цивільного процесу.

Для вивчення ефективності чинного законодавства не можна обійтися без аналізу теорії цивільних процесуальних правовідносин, тісно пов'язаної з правотворчою та правозастосовною діяльністю. У процесі такого аналізу вивчаються конкретні правовідносини у їх співвідношенні з нормами права.

У науці цивільного процесуального права існують різні думки з приводу того, що слід розуміти під цивільними процесуальними правовідносинами.

Багато хто з процесуалістів, виходячи з того, що предметом регулювання норм цивільного процесуального права є суспільні відносини, вважає, що цивільні процесуальні правовідносини це суспільні відносини, врегульовані нормами цивільного процесуального права.

Так, В. Мозолін зазначав, що внаслідок правового регулювання відбувається не «перетворення» одних відносин на інші, а виникають нові, такі, які раніше не існували, ідеологічні відносини - правові, які не мають переваг щодо інших відносин, а лише закріплюють їх.

Порівнюючи зазначені підходи, доходимо висновку, що в їх основу покладено різні погляди на питання про співвідношення правової норми, правових і суспільних відносин.

Проте, називаючи відносини правовими, ми перш за все даємо не змістовну, а функціональну характеристику відносин, тобто вказуємо, що на них мала вплив правова дія.

Це дає змогу констатувати, що цивільні процесуальні правовідносини - це суспільні відносини, які врегульовані нормами цивільного процесуального права.

Цивільні процесуальні правовідносини, як і будь-які інші, фіксують коло осіб, на яких поширюється дія правових норм, і закріплюють конкретну поведінку осіб - учасників цивільного процесу, яка має бути чи може бути здійснена, а також права і обов'язки суб'єктів.

Варто звернути особливу увагу на таку конститутивну ознаку цивільних процесуальних відносин, як те, що вони становлять індивідуалізований правовий зв'язок між суб'єктами права на основі норм права. Лише такою мірою, в якій відповідні особи виступають як носії суб'єктивних прав і обов'язків, вони належать до суду як учасники цивільних процесуальних правовідносин.

У теорії цивільного процесуального права, крім поняття цивільних процесуальних правовідносин, довгий час дискутується питання про те, скільки правовідносин виникає у конкретній цивільній справі. Дехто з процесуалістів вважає, що в цивільному процесі виникає одне єдине багатосуб'єктне цивільне процесуальне правовідношення, яке розвивається під час судової діяльності. Однак найбільш поширеною є думка, що в цивільному процесі виникає система правовідносин, яка складається з правовідношень «суд-позивач», «суд-відповідач» тощо, що правовідношень у справі стільки, скільки учасників процесу.

Цивільний процес не можна звести лише до цивільних процесуальних правовідносин. Це - врегульована нормами цивільного процесуального права діяльність суду, осіб, які беруть участь у справі, й інших учасників цивільного процесу щодо здійснення правосуддя в цивільних справах у порядку позовного, наказного й окремого провадження. Залежно від

завдань суб'єкта й цивільних процесуальних функцій, які ним виконуються, визначаються його процесуальні права та обов'язки. Сторона взаємодіє з судом з приводу захисту свого права, прокурор - державного інтересу й інтересу окремих громадян, профспілки - громадського інтересу, свідок - із приводу відомих фактів, які необхідні суду для правильного вирішення справи тощо. Процесуальному праву сторони відповідає обов'язок суду і навпаки. Аналогічно кореспондують права та обов'язки суду й прокурора, представника сторони й суду, суду й свідка. Між судом і кожним із цих суб'єктів виникають окремі самостійні цивільні процесуальні правовідносини. При цьому, виникаючи спершу між судом та особою, яка звернулася до суду про захист оспорюваного права, вони стають юридичною основою для виникнення процесуальних правовідносин між судом і відповідачем, судом і третьою особою, судом і свідком тощо. Виникаючи в суді першої інстанції, вони розвиваються у процесі розгляду й вирішення справи та припиняються з ухваленням та проголошенням рішення. У тому разі, коли рішення суду оскаржується, на подальших стадіях цивільного судочинства виникають нові процесуальні правовідносини між особою, яка оскаржила рішення, та судом апеляційної інстанції, судом касаційної інстанції.

Необхідно також зазначити, що цивільні процесуальні правовідносини можуть виникнути й до відкриття провадження у справі.

Ці характеристики мають не лише значення теоретичних формул, а й практичних аксіом, без яких неможливою є законність судової діяльності. У п. 1 постанови Пленуму Верховного Суду України від 12 червня 2008 року № 2 «Про застосування норм цивільного процесуального законодавства при розгляді справ у суді першої інстанції» увага судів звертається на необхідність дотримання встановлених норм матеріального та процесуального права, забезпечення справедливого та неупередженого розгляду справ.

Отже, можна дійти висновку, що цивільні процесуальні відносини - це такі, що виникають на основі норм цивільного процесуального права, індивідуалізовані суспільні зв'язки між судом, що здійснює правосуддя, та учасниками цивільного процесу, які характеризуються наявністю юридичних прав і обов'язків, які забезпечують правильні й швидкі розгляд і вирішення цивільних справ.

Ще точніше сформулювати визначення цивільних процесуальних правовідносин можна так: цивільні процесуальні правовідносини - це врегульовані нормами цивільного процесуального права суспільні відносини, що виникають між судом, особами, які беруть участь у справі, й іншими учасниками цивільного процесу у зв'язку з їх діяльністю із забезпечення правосуддя в цивільних справах, у справах наказного та окремого провадження.

Таким чином, цивільні процесуальні правовідносини характеризуються такими **ознаками**: виникають на основі норм цивільного процесуального права внаслідок їх реалізації; існують між учасниками суспільних відносин - між судом та іншими учасниками процесу у зв'язку зі здійсненням правосуддя у цивільних справах в порядку позовного, наказного й окремого провадження, юридично закріплюють взаємну поведінку вказаних суб'єктів через їх суб'єктивні цивільні процесуальні права та обов'язки; реалізація суб'єктивних цивільних прав і виконання суб'єктивних обов'язків забезпечується методами правового впливу - санкціями цивільного процесуального права.

Крім того, цивільним процесуальним правовідносинам притаманні такі **особливості**, як відносність, двосторонність, системність та обов'язкова правова форма.

Процесуальні правовідносини є відносними, якщо за основу поділу береться спосіб конкретизації зобов'язаних осіб. У відносних правовідносинах конкретно визначені як правомочні, так і зобов'язані суб'єкти.

Цивільні процесуальні правовідносини завжди виступають у правовій формі, поза якою існувати не можуть. Правова форма процесуальних відносин - не лише спосіб їх фіксації та закріплення, а й невід'ємна їх складова. Невід'ємність процесуальної форми цивільних процесуальних правовідносин визначається тим, що будь-які процесуальні

відносини виникають із дій суду та осіб, які беруть участь у справі, здійснювані за правилами процесуального закону. Кожна процесуальна дія особи, яка бере участь у справі, має бути дозволена законом. Дія чи бездіяльність, не дозволена законом, породжують негативні правові наслідки для особи, яка їх учинила.

Наступною особливістю процесуальних правовідносин є їх *системність*. Цивільні процесуальні правовідносини складаються й видозмінюються під час судової діяльності згідно з її стадіями, утворюючи систему.

Система цивільних процесуальних правовідносин *індивідуальна* та самостійна для кожної справи. Вона перебуває в постійному русі залежно від ходу процесу, стадії провадження, кількості суб'єктів, які беруть участь у процесі.

Будь-яке окремо взяте процесуальне відношення - це елемент (складова) системи цивільних процесуальних правовідносин, які визначають розвиток процесуальних дій у процесі розгляду й вирішення цивільних справ.

Основою *єдності* системи цивільних процесуальних правовідносин є предмет судової діяльності - спірне матеріально-правове відношення. Матеріально-правове відношення визначає можливість та необхідність виникнення процесуального правовідношення (хоча й не кожного) та системи в цілому, адже процесуальне правовідношення виникає, як правило, у зв'язку з необхідністю вирішення цивільної справи, в основі якої лежить матеріальне правовідношення.

Також треба зазначити той факт, що цивільні процесуальні правовідносини завжди є:

- двосторонніми, тобто у процесуальних правовідносинах обидві сторони мають права та обов'язки одна щодо другої;
- двосуб'єктними. На відміну від цивільного права, в якому відносини можуть бути й багатосуб'єктними (наприклад, ті, що виникають із договору страхування на користь третьої особи - ст. 985 ЦК), у цивільному процесі правовідносини завжди складаються між двома суб'єктами: судом та іншими учасниками процесу.

2. Підстави і передумови виникнення цивільних процесуальних правовідносин

Для виникнення цивільних процесуальних правовідносин необхідні певні передумови. До них, як правило, відносять: 1) норми цивільного процесуального права; 2) процесуальну правоздатність; 3) юридичні процесуальні факти. Деякі автори виділяють ще наявність між суб'єктами цивільного процесу матеріальних правовідносин, а також підвідомчість справи суду. Однак хоча вказані передумови й є обов'язковими для розгляду самої цивільної справи, у подальшому вони не завжди необхідні для виникнення процесуальних правовідносин. Наприклад, суддя відмовив у прийнятті позовної заяви й у відкритті провадження у справі з тих підстав, що справа не підлягає розгляду в судах у порядку цивільного судочинства. У такому випадку на ухвалу суду про відмову у відкритті провадження у справі можна подати апеляційну скаргу.

Норми цивільного процесуального права - це загальні правила поведінки, сформульовані як владні веління, спрямовані на врегулювання відносин, які складаються у зв'язку зі здійсненням правосуддя в цивільних справах. Норми цивільного процесуального права мають загальний характер, у них виявляється загальний варіант взаємної поведінки суду, осіб, які беруть участь у справі, та інших учасників процесу, який найповніше відповідає інтересам здійснення правосуддя. Вони визначають не лише права та обов'язки учасників цивільних процесуальних правовідносин, а й способи та порядок їх реалізації.

Цивільна процесуальна норма як загальне правило поведінки звернута до суду, до осіб, які беруть участь у справі, та до інших учасників процесу. Вона створює можливість окреслити межі поведінки не одного конкретного суб'єкта, а всіх, хто звертається до суду і стає учасником процесу.

Цивільні процесуальні норми, що виступають як передумови виникнення цивільних процесуальних правовідносин, мають такі специфічні ознаки: 1) встановлюються лише

державою; 2) є загальнообов'язковими; 3) мають загальний характер; 4) регулюють суспільні відносини лише в галузі здійснення правосуддя в цивільних справах у порядку позовного, наказного і окремого провадження судом загальної юрисдикції; 5) забезпечуються можливістю застосування державного примусу і процесуальних заходів, не пов'язаних із державним примусом (наприклад, скасування судом заходів забезпечення позову (ще не поданого) в разі несвоєчасного подання заявником відповідної позовної заяви); 6) мають на меті забезпечення правильного і своєчасного розгляду та вирішення цивільних справ, віднесених законом до відання суду загальної юрисдикції.

Положення про те, що норми цивільного процесуального права є передумовою виникнення цивільних процесуальних правовідносин, має глибокий практичний зміст. Для виникнення будь-якого цивільного процесуального правовідношення необхідна наявність норми права, яка передбачає таке правовідношення. Це впливає із закріпленого цивільним процесуальним законодавством дозвільного способу правового регулювання цивільних процесуальних відносин та має принципове значення для законності судової діяльності.

Передумовою виникнення цивільних процесуальних правовідносин вважають процесуальну правоздатність або процесуальну правосуб'єктність.

Крім того, такими передумовами є юридичні факти. **Юридичні факти** - передбачені в гіпотезах процесуальних норм певні життєві обставини, з якими пов'язують виникнення, зміну чи припинення правовідносин.

Як процесуальні юридичні факти, що породжують правові наслідки, виступають дії суду чи інших учасників процесу, вчинені у певній послідовності, передбаченій цивільним процесуальним законодавством. Ці дії різноманітні й учиняються в міру руху цивільного процесу, утворюючи фактичний динамічний склад цивільних процесуальних правовідносин (подання позовної заяви, її прийняття суддею, вступ у справу третіх осіб, залучення до справи інших осіб, призначення експертизи, виклик до суду свідків, експертів, повідомлення зацікавлених осіб про день розгляду справи, відмова від позову, укладення сторонами мирової угоди тощо). Однак не всі процесуальні дії є юридичними фактами, наприклад, самі показання свідків не є юридичним фактом, хоча є певною процесуальною дією свідка

У деяких випадках до юридичних процесуальних фактів належить і бездіяльність учасників цивільного процесу. **Процесуальна бездіяльність** - це невиконання процесуальних обов'язків суб'єктами цивільного процесуального права. Результатом невиконання передбачених законом процесуальних обов'язків є, як правило, заходи процесуального примусу, які мають у цивільному процесі обмежений характер, наприклад, привід свідка. Однак бездіяльність сама не породжує процесуального правовідношення, воно лише є підставою для вчинення дій учасниками процесу.

Юридичними фактами як передумовою виникнення, зміни і припинення процесуальних правовідносин є і події, але їх особливість полягає в тому, що події, як і бездіяльність, самі по собі не зумовлюють процесуальних наслідків, вони можуть бути елементами юридичного складу, який є підставою виникнення, зміни і припинення процесуальних правовідносин. Наприклад, факт смерті однієї зі сторін не може зумовити зупинення провадження у справі. Провадження у цивільних справах у такому випадку зупиняється внаслідок дії суду - ухвали про зупинення провадження у цивільній справі, тобто необхідний юридичний склад, елементами якого є смерть особи, можливість правонаступництва і відповідна ухвала суду

Залежно від наявних умов, з якими законодавець пов'язує ті або інші юридичні наслідки, розрізняють прості та складні юридичні факти. Якщо юридичним фактом є одна умова, то це - простий юридичний факт: наприклад, залучення судом належного відповідача або іншого співвідповідача, виклик свідків та інших осіб тощо. Але найчастіше в цивільному процесі трапляються складні юридичні факти. Для відкриття провадження у справі та виникнення правовідносин, наприклад, між позивачем і судом першої інстанції, необхідно вчинити дві дії: позивач має пред'явити позовну заяву, а суддя - прийняти її до провадження. Такий юридичний факт прийнято називати юридичним складом. Причому, такі дії

(бездіяльність) у складних юридичних фактах (юридичних складах), як правило, вчиняються у суворо визначеному порядку.

У юридичних складах із таким послідовним накопиченням фактів останнім, «завершальним» фактом завжди є факт-дія. Для цілої низки фактів складів характерним є те, що факт-подія не може бути завершальним фактом, після нього завжди має йти факт-дія. Це є особливістю юридичних складів у цивільних процесуальних правовідносинах.

Зрештою, для юридичних процесуальних фактів характерним є те, що закон у деяких випадках передбачає форму здійснення тієї чи іншої дії, а також її документальне оформлення. У цьому випадку має місце вимога щодо форми, документального оформлення. Якщо вказані вимоги не виконуються, то передбачені законом процесуальні наслідки не настають.

На думку деяких авторів, крім передумов, для виникнення процесуальних правовідносин необхідні також підстави та привід. Під *підставами* розуміють факти, через які виникає процес (пред'явлення позову або подання заяви залежно від виду провадження). Під *приводом* розуміють необхідність захисту порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів у справах позовного провадження і необхідність установлення наявності чи відсутності певних обставин - юридичних фактів у справах окремого провадження. Проте, хоча вказані ознаки виникнення процесуальних правовідносин і є обов'язковими в деяких випадках, для більшості процесуальних правовідносин їх не вимагається. Крім того, необхідність захисту порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів є не приводом, а загальним об'єктом цивільних процесуальних правовідносин.

Зміст цивільних процесуальних правовідносин

Цивільні процесуальні права суб'єктів правовідносин та процесуальні дії з приводу їх реалізації становлять зміст цивільних процесуальних правовідносин. Але це положення не є безспірним. У науці побутує думка, що змістом процесуальних правовідносин є лише права та обов'язки його суб'єктів. Існує також думка, що зміст правовідносин становлять процесуальні дії, а процесуальні права і обов'язки - форму правовідносин.

До змісту цивільних процесуальних правовідносин входить разом із суб'єктивними правами та обов'язками суб'єктів і їх поведінка.

Таким чином, лише сукупність процесуальних прав і обов'язків та процесуальних дій щодо їх реалізації зацікавленої особи і суду можуть бути змістом цивільних процесуальних правовідносин. ЦПК регулює волю суб'єктів цивільного процесуального права (цивільні процесуальні права і обов'язки) та їх дії. Дії є засобом реалізації волі, а тому лише разом із суб'єктивними процесуальними правами та обов'язками вони можуть входити до змісту правовідносин. У зв'язку із цим цивільні процесуальні правовідносини є формою (способом, методом) здійснення учасниками процесу суб'єктивних прав і обов'язків, а самі права та обов'язки ніяк не можуть бути формою правовідносин. Вони разом із процесуальними діями становлять їх зміст.

3. Суб'єкти та об'єкт цивільних процесуальних правовідносин

Суб'єктами цивільних процесуальних правовідносин є суд і всі особи, які беруть участь у цивільному процесі. Такими особами, крім суду, можуть бути фізичні та юридичні особи, держава Україна, Автономна Республіка Крим, територіальні громади, Уповноважений Верховної Ради України з прав людини, прокурор, органи державної влади та місцевого самоврядування, іноземці та особи без громадянства, іноземні держави.

Відповідно до норм ЦПК слід розрізняти основні групи суб'єктів цивільного процесуального права:

- а) суд;
- б) особи, які беруть участь у справі;
- в) інші учасники цивільного процесу.

Деякі автори не всіх суб'єктів цивільних процесуальних правовідносин визнають учасниками цивільного процесу. Так, М.А. Гурвич виключав свідків, експертів і перекладачів з учасників процесу. Він уважав, що *суб'єкти цивільного процесу* - це ті особи, чії права і законні інтереси суд покликаний захищати в певному процесі, а також ті організації, посадові особи та окремі громадяни, які беруть участь у процесі від свого імені для захисту прав та інтересів інших осіб. Погодитися з такою думкою навряд чи можна. Як слушно зазначає А.А. Мельников, свідків, експертів і перекладачів не можна виключити зі складу учасників цивільного процесу, оскільки вони виконують у ньому певні функції, мають ряд процесуальних прав і обов'язків та перебувають у процесуальних відносинах із судом.

Фізичні особи - учасники цивільних процесуальних правовідносин повинні мати цивільну процесуальну правоздатність. Інші ж учасники цивільних процесуальних правовідносин повинні мати не лише цивільну процесуальну правоздатність, а й цивільну процесуальну дієздатність. Під цивільною процесуальною правоздатністю слід розуміти здатність особи мати цивільні процесуальні права і обов'язки.

Цивільна процесуальна дієздатність - це здатність особи особисто здійснювати цивільні процесуальні права і виконувати обов'язки в суді. У фізичних осіб у повному обсязі вона виникає з моменту досягнення повноліття, тобто з 18 років. У інших суб'єктів цивільних процесуальних правовідносин - суду, юридичних осіб, які беруть участь у справі, прокурора, органів державної влади та місцевого самоврядування - цивільна процесуальна правоздатність і цивільна процесуальна дієздатність виникають із моменту створення відповідної юридичної особи або з моменту призначення прокурора або іншої особи на посаду. В осіб, які є іншими учасниками цивільного процесу, цивільна процесуальна правоздатність і цивільна процесуальна дієздатність виникають одночасно, за винятком свідків.

Цивільна процесуальна правоздатність так само, як і цивільна матеріальна правоздатність, виникає у фізичних осіб з моменту народження і припиняється в момент смерті (ст. 25 ЦК). Цивільна процесуальна дієздатність у повному обсязі, як уже зазначалося, виникає у фізичних осіб після досягнення повноліття, тобто 18 років. У разі реєстрації шлюбу фізичної особи, яка не досягла повноліття, вона набуває цивільної процесуальної дієздатності з моменту реєстрації шлюбу.

Таке саме положення щодо цивільної матеріальної дієздатності передбачено у ч. 2 ст. 34 ЦК. В Україні шлюбний вік для чоловіків — 18 років, для жінок — 18 (ст. 22 СК). Згідно зі ст. 23 СК за заявою особи, яка досягла 16 років, за рішенням суду їй може бути надане право на шлюб, якщо буде встановлено, що це відповідає її інтересам (вагітність, народження дитини тощо). У разі розірвання шлюбу особа, яка набула дієздатності в повному обсязі навіть у тому разі, якщо вона до моменту розлучення не досягла повноліття. Цивільної процесуальної дієздатності набуває також неповнолітня особа, якій надана повна цивільна дієздатність. Підстави для дострокового набуття повної цивільної дієздатності передбачені в ч. 2 ст. 34 ЦК та в ст. 35 ЦК. Повна цивільна дієздатність може бути надана фізичній особі, яка досягла 16 років і працює за трудовим договором, а також неповнолітній особі, записаній батьком чи матір'ю дитини. Повна цивільна дієздатність може бути також надана фізичній особі, яка досягла 16 років і бажає займатися підприємницькою діяльністю. У такому разі фізична особа набуває повної цивільної дієздатності, а отже, й повної цивільної процесуальної дієздатності з моменту державної реєстрації її як підприємця.

Також необхідно зазначити, що в цивільному процесуальному праві, на відміну від цивільного матеріального права, немає єдиної для всіх суб'єктів дієздатності. У кожній категорії суб'єктів цивільного процесуального права свій зміст цивільної процесуальної дієздатності. Поняття правоздатності та дієздатності треба відрізнити від поняття правосуб'єктності. Правильною слід визнати точку зору, згідно з якою правосуб'єктність становить єдність правоздатності та дієздатності

Відповідно до виконуваних процесуальних функцій та суб'єктивних прав і обов'язків чинний ЦПК передбачає три основні групи суб'єктів цивільних процесуальних відносин:

1. Органи, які здійснюють правосуддя в цивільних справах:

- а) суди, які розглядають і вирішують справи по першій інстанції;
- б) суди, які перевіряють законність і обґрунтованість рішень у апеляційному порядку та в касаційному;
- в) Верховний Суд України, який розглядає заяви у зв'язку з такими обставинами:
  - неоднакове застосування судом (судами) касаційної інстанції одних і тих самих норм матеріального права, що потягло ухвалення різних за змістом судових рішень у подібних правовідносинах;
  - встановлення міжнародною судовою установою, юрисдикція якої визнана Україною, порушення Україною міжнародних зобов'язань при вирішенні справи судом.

2. Особи, які беруть участь у справі:

- а) з метою захисту своїх прав, свобод та інтересів, що охороняються законом: сторони, треті особи, які заявляють самостійні вимоги щодо предмета спору у справах позовного провадження, заявник і боржник у справах наказного провадження, заявник у справах окремого провадження;
- б) з метою захисту прав, свобод та охоронюваних законом інтересів інших осіб, державних і суспільних інтересів: прокурори, треті особи, які не заявляють самостійних вимог, процесуальні представники, органи державної влади і місцевого самоврядування, підприємства, установи організації та окремі громадяни.
- в) у справах про оскарження рішення третейського суду та про видачу виконавчого листа на примусове виконання рішення третейського суду особами, які беруть участь у справі, є учасники третейського розгляду, особи, які не брали участі у справі, в разі якщо третейський суд вирішив питання про їх права і обов'язки, треті особи, а також представники цих осіб.

3. Інші учасники цивільного процесу: секретар судового засідання, судовий розпорядник, свідок, експерт, перекладач, спеціаліст, експерт з питань права.

Як зазначає А.А. Мельников, поняття суб'єкта процесуальних правовідносин і поняття учасника процесу не завжди збігаються. Можна бути учасником, але не бути суб'єктом конкретного правовідношення. Так, позивач чи відповідач не є суб'єктами процесуального правовідношення між судом і свідком.

Першу групу суб'єктів цивільних процесуальних правовідносин становлять судові органи, наділені владними функціями. Суд є обов'язковим суб'єктом цивільних процесуальних правовідносин на всіх стадіях процесу, незважаючи на те, що правовідносини можуть виникати з одноособових дій судді, який виступає від імені суду. У юридичній літературі самостійними суб'єктами процесуальних правовідносин називають суддю, секретаря суду, секретаря судового засідання. Проте особи, які виступають як носії службових прав і обов'язків, наданих їм для участі у виконанні завдань державного органу, самостійними суб'єктами, які замінюють державний орган, не стають. Суддя, секретар судового засідання, секретар суду, судовий розпорядник є службовцями суду і перебувають із ним у трудових відносинах, тому суб'єктом цивільних процесуальних правовідносин буде суд. Одноособові дії судді призводять до виникнення, розвитку і припинення правовідносин не з ним особисто, а з судом.

Суддя, який головує в судовому засіданні, керує ходом процесу, спрямовує дії осіб, що беруть у ньому участь, та інших учасників процесу, забезпечує додержання їх прав і виконання обов'язків, постановляє ухвали, що мають владний характер, вирішує справу по суті. Здійснюючи правосуддя, суд діє як орган судової влади і, водночас, є суб'єктом цивільних процесуальних правовідносин. Суд має не лише владні повноваження, а й обов'язки. Суд зобов'язаний розглядати клопотання осіб, які беруть участь у справі. Суд не лише вправі, а й зобов'язаний прийняти до розгляду й вирішити у певні строки підвідомчу йому справу. Особливістю прав суду як суб'єкта процесуальних правовідносин є те, що вони

збігаються з його обов'язками. Основне право і обов'язок суду — ухвалити законне і обґрунтоване рішення.

Як уже зазначалося, суб'єктом будь-яких цивільних процесуальних правовідносин, що виникають у зв'язку з розглядом цивільної справи, обов'язково є суд; цивільні процесуальні правовідносини виникають між судом і кожним учасником процесу. Безпосередньо між окремими учасниками цивільного процесу поза судом вони не виникають. Деякі автори вважають, що суд є обов'язковим суб'єктом цивільних процесуальних правовідносин, однак допускають певні винятки з цього правила. На думку А. Мельникова, суб'єктом будь-яких процесуальних правовідносин, що виникають у зв'язку з розглядом цивільної справи, є суд. Пояснюється це тим, що для здійснення правосуддя, тобто для розгляду і вирішення спорів про право між зацікавленими особами чи розгляду справ окремого провадження, суд наділений владними повноваженнями стосовно решти учасників процесу. Без цього неможливе відправлення правосуддя, виконання завдань, що стоять перед цивільним судочинством. Маючи владні повноваження, суд спрямовує хід розгляду справи таким чином, щоб по можливості з найменшими витратами сил і часу встановити істину у справі, дійсні права та обов'язки сторін, ухвалити законне і обґрунтоване рішення, тобто захистити суб'єктивні права та охоронювані законом інтереси учасників процесу

В. Комаров як доказ можливості існування процесуальних відносин, минаючи суд, наводить як приклад можливість укладення між сторонами мирової угоди на будь-якій стадії цивільного процесу. Однак хоча мирова угода й є двостороннім волевиявленням, спрямованим на врегулювання спору й закінчення справи на будь-якій її стадії, вона не вважатиметься повністю укладеною без згоди на те суду шляхом постановлення ухвали про закриття провадження у справі, тобто суд є обов'язковим суб'єктом цих відносин.

До осіб, які беруть участь у справі, належать: сторони, треті особи, представники сторін і третіх осіб, Уповноважений Верховної Ради України з прав людини, прокурор, органи державної влади та місцевого самоврядування, у передбачених ЦПК випадках фізичні та юридичні особи, які за законом діють на захист прав і свобод інших осіб, у справах наказного і окремого провадження, — заявники, інші заінтересовані особи та їхні представники. Для цієї категорії осіб характерно, що вони мають юридичну заінтересованість у вирішенні справи. Вони захищають або свої права та інтереси, або права й інтереси інших осіб, державні та суспільні інтереси. Необхідно зазначити, що особи, які захищають свої права й інтереси, мають не лише процесуальний, а й матеріальний інтерес у вирішенні справи. Рішенням суду в них виникають, змінюються або припиняються суб'єктивні матеріальні права та обов'язки. Особи, які захищають права й інтереси інших осіб, держави, громадських організацій, мають лише процесуальний інтерес у вирішенні справи. Для осіб, які беруть участь у справі, як зазначається в літературі, характерно також те, що вони можуть здійснювати вплив на розвиток цивільного процесу.

Одним з елементів цивільних процесуальних правовідносин є об'єкт. **Об'єкт процесуальних правовідносин** - це те, заради чого виникають і на що спрямовані такі правовідносини, це явища матеріального і духовного світу, на які спрямовані процесуальні суб'єктивні права і обов'язки суб'єктів правовідносин. Тобто об'єктом процесуальних правовідносин є різні матеріальні й нематеріальні блага, заради охорони і захисту яких суб'єкти цивільного процесуального права вступають у цивільні процесуальні правовідносини.

Існують різні погляди на те, що є об'єктом цивільних процесуальних правовідносин. Одні автори стверджують, що в галузях процесуального права немає об'єкта.

Р. Гукасян стверджує, що об'єктом системи цивільних процесуальних правовідносин слід уважати матеріальний правовий спір чи іншу вимогу, що перебувають на вирішенні суду. Як зазначає М. Треушніков, предметом цивільного процесу є конкретна цивільна справа. При розгляді справ у позовному провадженні предметом цивільного процесу буде матеріальний правовий спір. Таким чином, матеріальний правовий спір є не об'єктом цивільних процесуальних відносин, а предметом цивільного процесу при розгляді справ

позовного провадження. У літературі також висловлена точка зору, згідно з якою під об'єктом цивільних процесуальних відносин мають на увазі все те, з приводу чого вони виникають і на що впливають.

Більшість авторів розрізняє загальний об'єкт цивільних процесуальних правовідносин та спеціальні об'єкти окремих цивільних правовідносин та їх груп. Загальний об'єкт цивільних процесуальних відносин — це те, заради чого виникають і на що спрямовані цивільні процесуальні правовідносини, тобто процесуальні наслідки, на досягнення яких спрямовані процесуальні права та обов'язки учасників цивільних процесуальних правовідносин та процесуальні дії суб'єктів; цих правовідносин. Ними є різні матеріальні й нематеріальні блага, заради захисту й охорони яких суб'єкти цивільного процесуального права вступають у цивільні процесуальні правовідносини.

Кожен вид провадження в цивільному процесі має свій спеціальний об'єкт. Так, об'єктом правовідносин, які виникають у справах позовного провадження, є захист порушених, невизнаних чи оспорюваних прав, свобод або інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб, інтересів держави. У порядку цивільного судочинства розглядаються справи про захист порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів, що виникають із цивільних, житлових, земельних, сімейних, трудових відносин, а також з інших правовідносин, окрім випадків, коли розгляд таких справ проводиться за правилами іншого судочинства.

Об'єктом цивільних процесуальних правовідносин, які виникають у справах окремого провадження, є встановлення певних юридичних фактів, визначення правового статусу особи, захист охоронюваних законом інтересів, які визначають цивільно-правове чи сімейно-правове становище фізичної особи, мають значення для захисту й охорони прав та інтересів фізичної особи.

Об'єктом цивільних процесуальних правовідносин, що виникають у зв'язку з діяльністю суду, заявників, заінтересованих осіб та інших учасників цивільного процесу, спрямованою на здійснення правосуддя у справах окремого провадження, може бути охорона суб'єктивних прав та інтересів заявника чи заінтересованих осіб або захист їх суб'єктивних прав та інтересів. Наприклад, об'єктом цивільних процесуальних правовідносин, що виникають у зв'язку з розглядом справ про визнання фізичної особи безвісно відсутньою (глава 4 розділу IV ЦПК), буде охорона суб'єктивних прав та інтересів безвісно відсутньої особи у разі її появи, а також охорона інтересів її утриманців. Відповідно до положень ст. 44 ЦК над майном фізичної особи, визнаної безвісно відсутньою на підставі рішення суду, нотаріус установлює опіку. Опікун над майном фізичної особи, визнаної безвісно відсутньою, приймає виконання цивільних обов'язків на її користь, погашає за рахунок її майна борги, управляє цим майном у її інтересах.

Об'єктом цивільних процесуальних правовідносин, що на відміну від справ позовного і наказного провадження виникають у зв'язку з розглядом справ окремого провадження, може бути не лише захист суб'єктивних прав та інтересів заявника та заінтересованих осіб, а й охорона їх суб'єктивних прав та інтересів на відміну від справ позовного і наказного провадження, об'єктом цивільних процесуальних правовідносин у яких є захист суб'єктивних прав та інтересів позивача або третіх осіб, які заявляють самостійні вимоги щодо предмета спору - в позовному провадженні і суб'єктивних прав заявника - стягувача - в наказному провадженні (розділ II ЦПК).

Об'єктом правовідносин у наказному провадженні є захист суб'єктивних прав та майнових інтересів заявника.

Окремі стадії цивільного процесу мають свої спеціальні об'єкти. Так, об'єктом судового розгляду є винесення законного та обґрунтованого рішення.

Об'єктом перегляду рішень в апеляційному порядку є перевірка законності та обґрунтованості рішень та ухвал суду першої інстанції, які не набрали законної сили. Об'єктом перегляду рішень і ухвал у касаційному порядку є перевірка законності та обґрунтованості рішень суду першої інстанції після їх перегляду в апеляційному порядку, а

також рішень і ухвал апеляційного суду, ухвалених за результатами апеляційного розгляду, після їх перегляду в апеляційному порядку й ухвали апеляційного суду, якщо вони перешкоджають подальшому провадженню у справі.

Окремі процесуальні правовідносини, а також їх групи (суд-сторони, суд-треті особи, які заявляють самостійні вимоги щодо предмета спору, суд-судові представники, суд-свідки, суд-експерт) мають свій спеціальний об'єкт. Так, спеціальним об'єктом правовідносин між судом та судовим представником є охорона та захист суб'єктивних прав та інтересів того, кого останній представляє. Спеціальним об'єктом правовідносин між судом та свідком, а також між судом та експертом буде інформація про факти, що мають суттєве значення для ухвалення законних та обґрунтованих рішень і постановлення ухвал судом.

Питання для самоконтролю

1. Поняття цивільних процесуальних правовідносин.
2. Підстави виникнення цивільних процесуальних правовідносин.
3. Передумови виникнення цивільних процесуальних правовідносин.
4. Суб'єкти цивільних процесуальних правовідносин.
5. Об'єкт цивільних процесуальних правовідносин.
6. Зміст цивільних процесуальних правовідносин.

Рекомендована література

Основна: [1, 2, 3, 7, 8, 9, 10]

Допоміжна: [1, 9, 13, 14, 18, 19]

Інформаційні ресурси Інтернет: [1, 2, 3]

Міжнародні видання: [2, 3]

Тема 4. Цивільна юрисдикція

Мета: Визначитись з поняттям цивільної юрисдикції та засвоїти інформацію щодо поділу юрисдикції на види залежно від предмету спору та підстав звернення. Ознайомитися із загальними правилами цивільної юрисдикції та розмежувати її види. Засвоїти підстави застосування того чи іншого виду юрисдикції. Опрацювати Закон України «Про третейські суди» та визначити особливості підвідомчості цивільних справ третейським судам. Детально засвоїти інформацію щодо складу суду та проаналізувати правовий статус головуючого. Сформулювати коло суб'єктів, які підлягають відводу, та підстави для його застосування на основі детального аналізу нормативно-правових актів та змін щодо правосуддя.

План проведення лекції

1. Загальні правила та види цивільної юрисдикції.
2. Предметна та суб'єктна юрисдикція. Інстанційна юрисдикція.
3. Територіальна юрисдикція (підсудність).
4. Підвідомчість цивільних справ третейським судам.
5. Склад суду. Головуючий як особливий суб'єкт складу суду.
6. Підстави для відводу (самовідводу) судді.

1. Загальні правила та види цивільної юрисдикції

Цивільна судова юрисдикція - це повноваження органів судової влади по здійсненню правосуддя у передбаченому законом процесуальному порядку.

Цивільна юрисдикція з-поміж інших форм захисту цивільних прав вирізняється

своїми процесуальними ознаками, до яких слід віднести:

- наявність цивільної процесуальної форми юрисдикційної діяльності, яка, по-перше, є універсальною, тобто прийнятною для захисту будь-яких суб'єктивних прав і охоронюваних законом інтересів, а, по-друге, носить еталонний характер, тобто є моделлю, орієнтиром для розробки усіх інших порядків юрисдикційної діяльності;

- реалізацію юрисдикційної діяльності суду лише в рамках відповідного провадження цивільного судочинства, яке відображає найбільш загальні особливості розгляду певної категорії справ і пристосовує для цієї мети всю цивільну процесуальну форму;

- стадійність здійснення юрисдикційної діяльності судом, яка пов'язана із планомірним сходженням усіх процесуальних дій суду та інших учасників цивільного судочинства до єдиної кінцевої мети цивільного процесу - винесення законного, обгрунтованого і справедливого судового рішення протягом розумного строку.

Критеріями, що визначають цивільну судову юрисдикцію є:

1) *характер і предмет спірного правовідношення* - визначає компетенцію розгляду спору різними органами судової влади.

Так, відповідно до ч. 1 ст. 19 ЦПК суди розглядають в порядку цивільного судочинства справи, що виникають із цивільних, земельних, трудових, сімейних, житлових та інших відносин, крім справ, розгляд яких здійснюється в порядку іншого судочинства.

Суди розглядають у порядку цивільного судочинства також вимоги щодо реєстрації майна та майнових прав, інших реєстраційних дій, якщо такі вимоги є похідними від спору щодо такого майна або майнових прав, якщо цей спір підлягає розгляду в місцевому загальному суді і переданий на його розгляд з такими вимогами.

Господарські суди розглядають справи у спорах, що виникають у зв'язку із здійсненням господарської діяльності, та інші справи у визначених законом випадках, зокрема: 1) справи у спорах, що виникають при укладанні, зміні, розірванні і виконанні правочинів у господарській діяльності, крім правочинів, стороною яких є фізична особа, яка не є підприємцем, а також у спорах щодо правочинів, укладених для забезпечення виконання зобов'язання, сторонами якого є юридичні особи та (або) фізичні особи - підприємці; 2) справи у спорах щодо приватизації майна, крім спорів про приватизацію державного житлового фонду; 3) справи у спорах, що виникають з корпоративних відносин, в тому числі у спорах між учасниками (засновниками, акціонерами, членами) юридичної особи або між юридичною особою та її учасником (засновником, акціонером, членом), у тому числі учасником, який вибув, пов'язаних зі створенням, діяльністю, управлінням або припиненням діяльності такої юридичної особи, крім трудових спорів; 4) справи у спорах, що виникають з правочинів щодо акцій, часток, паїв, інших корпоративних прав в юридичній особі, крім правочинів у сімейних та спадкових правовідносинах; 5) справи у спорах щодо цінних паперів, в тому числі пов'язаних з правами на цінні папери та правами, що виникають з них, емісією, розміщенням, обігом та погашенням цінних паперів, обліком прав на цінні папери, зобов'язаннями за цінними паперами, крім боргових цінних паперів, власником яких є фізична особа, яка не є підприємцем, та векселів, що використовуються у податкових та митних правовідносинах; 6) справи у спорах щодо права власності чи іншого речового права на майно (рухоме та нерухоме, в тому числі землю), реєстрації або обліку прав на майно, яке (права на яке) є предметом спору, визнання недійсними актів, що порушують такі права, крім спорів, стороною яких є фізична особа, яка не є підприємцем, та спорів щодо вилучення майна для суспільних потреб чи з мотивів суспільної необхідності, а також справи у спорах щодо майна, що є предметом забезпечення виконання зобов'язання, сторонами якого є юридичні особи та (або) фізичні особи - підприємці; 7) справи у спорах, що виникають з відносин, пов'язаних із захистом економічної конкуренції, обмеженням монополізму в господарській діяльності, захистом від недобросовісної конкуренції, в тому числі у спорах, пов'язаних з оскарженням рішень Антимонопольного комітету України, а також справи за заявами органів Антимонопольного комітету України з питань, віднесених законом до їх компетенції, крім спорів, які віднесені до юрисдикції Вищого суду з питань інтелектуальної

власності; 8) справи про банкрутство та справи у спорах з майновими вимогами до боржника, стосовно якого відкрито провадження у справі про банкрутство, у тому числі справи у спорах про визнання недійсними будь-яких правочинів (договорів), укладених боржником; стягнення заробітної плати; поновлення на роботі посадових та службових осіб боржника, за винятком спорів про визначення та сплату (стягнення) грошових зобов'язань (податкового боргу), визначених відповідно до Податкового кодексу України, а також спорів про визнання недійсними правочинів за позовом контролюючого органу на виконання його повноважень, визначених Податковим кодексом України; 9) справи за заявами про затвердження планів санації боржника до відкриття провадження у справі про банкрутство; 10) справи у спорах щодо оскарження актів (рішень) суб'єктів господарювання та їх органів, посадових та службових осіб у сфері організації та здійснення господарської діяльності, крім актів (рішень) суб'єктів владних повноважень, прийнятих на виконання їхніх владних управлінських функцій, та спорів, стороною яких є фізична особа, яка не є підприємцем; 11) справи про оскарження рішень третейських судів та про видачу наказу на примусове виконання рішень третейських судів, утворених відповідно до Закону України «Про третейські суди», якщо такі рішення ухвалені у спорах, зазначених у цій статті; 12) справи у спорах між юридичною особою та її посадовою особою (у тому числі посадовою особою, повноваження якої припинені) про відшкодування збитків, заподіяних юридичній особі діями (бездіяльністю) такої посадової особи, за позовом власника (учасника, акціонера) такої юридичної особи, поданим в її інтересах; 13) вимоги щодо реєстрації майна та майнових прав, інших реєстраційних дій, визнання недійсними актів, що порушують права на майно (майнові права), якщо такі вимоги є похідними від спору щодо такого майна або майнових прав чи спору, що виник з корпоративних відносин, якщо цей спір підлягає розгляду в господарському суді і переданий на його розгляд разом з такими вимогами; 14) справи у спорах про захист ділової репутації, крім спорів, стороною яких є фізична особа, яка не є підприємцем або самозайнятою особою; 15) інші справи у спорах між суб'єктами господарювання; 16) справи за заявами про видачу судового наказу, якщо заявником та боржником є юридична особа або фізична особа - підприємець.

Юрисдикція адміністративних судів поширюється на справи у публічно-правових спорах, зокрема: 1) спорах фізичних чи юридичних осіб із суб'єктом владних повноважень щодо оскарження його рішень (нормативно-правових актів чи індивідуальних актів), дій чи бездіяльності, крім випадків, коли для розгляду таких спорів законом встановлено інший порядок судового провадження; 2) спорах з приводу прийняття громадян на публічну службу, її проходження, звільнення з публічної служби; 3) спорах між суб'єктами владних повноважень з приводу реалізації їхньої компетенції у сфері управління, у тому числі делегованих повноважень; 4) спорах, що виникають з приводу укладання, виконання, припинення, скасування чи визнання нечинними адміністративних договорів; 5) за зверненням суб'єкта владних повноважень у випадках, коли право звернення до суду для вирішення публічно-правового спору надано такому суб'єкту законом; 6) спорах щодо правовідносин, пов'язаних з виборчим процесом чи процесом референдуму; 7) спорах фізичних чи юридичних осіб із розпорядником публічної інформації щодо оскарження його рішень, дій чи бездіяльності у частині доступу до публічної інформації; 8) спорах щодо вилучення або примусового відчуження майна для суспільних потреб чи з мотивів суспільної необхідності; 9) спорах щодо оскарження рішень атестаційних, конкурсних, медико-соціальних експертних комісій та інших подібних органів, рішення яких є обов'язковими для органів державної влади, органів місцевого самоврядування, інших осіб; 10) спорах щодо формування складу державних органів, органів місцевого самоврядування, обрання, призначення, звільнення їх посадових осіб; 11) спорах фізичних чи юридичних осіб щодо оскарження рішень, дій або бездіяльності замовника у правовідносинах, що виникли на підставі Закону України «Про особливості здійснення закупівель товарів, робіт і послуг для гарантованого забезпечення потреб оборони», за винятком спорів, пов'язаних із укладенням договору з переможцем переговорної процедури закупівлі, а також зміною,

розірванням і виконанням договорів про закупівлю; 12) спорах щодо оскарження рішень, дій чи бездіяльності органів охорони державного кордону у справах про правопорушення, передбачені Законом України «Про відповідальність перевізників під час здійснення міжнародних пасажирських перевезень» (ст. 19 КАС).

Однак як зауважує Верховний Суд України, визначальною ознакою справи адміністративної юрисдикції є суть (зміст, характер) спору. Публічно-правовий спір, на який поширюється юрисдикція адміністративних судів, є спором між учасниками публічно-правових відносин і стосується саме цих відносин. Натомість однією з визначальних ознак приватноправових відносин є наявність майнового чи немайнового, особистого інтересу учасника. Спір буде мати приватноправовий характер, якщо він обумовлений порушенням або загрозою порушення приватного права чи інтересу, як правило, майнового, конкретного суб'єкта, що підлягає захисту в спосіб, передбачений законодавством для сфери приватноправових відносин, навіть і в тому випадку, якщо до порушення приватного права чи інтересу призвели управлінські дії суб'єктів владних повноважень;

2) *суб'єктний склад спірних правовідносин* - розмежує компетенцію між судами загальної юрисдикції і спеціалізованими судами.

Якщо ст. 4 ЦПК передбачає, що кожна особа має право в порядку, встановленому ЦПК, звернутися до суду за захистом своїх порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи законних інтересів, то в ст. 4 ГПК встановлено, що юридичні особи та фізичні особи - підприємці, фізичні особи, які не є підприємцями, державні органи, органи місцевого самоврядування мають право на звернення до господарського суду за захистом своїх порушених, невизнаних або оспорюваних прав та законних інтересів у справах, віднесених законом до юрисдикції господарського суду, а також для вжиття передбачених законом заходів, спрямованих на запобігання правопорушенням. А відповідно ч. 1 ст. 4 КАС адміністративна справа - переданий на вирішення адміністративного суду публічно-правовий спір, у якому: хоча б одна сторона здійснює публічно-владні управлінські функції, в тому числі на виконання делегованих повноважень, і спір виник у зв'язку із виконанням або невиконанням такою стороною зазначених функцій; або хоча б одна сторона надає адміністративні послуги на підставі законодавства, яке уповноважує або зобов'язує надавати такі послуги виключно суб'єкта владних повноважень, і спір виник у зв'язку із наданням або ненаданням такою стороною зазначених послуг; або хоча б одна сторона є суб'єктом виборчого процесу або процесу референдуму і спір виник у зв'язку із порушенням її прав у такому процесі з боку суб'єкта владних повноважень або іншої особи.

В той же час, сам по собі факт участі у справі суб'єкта владних повноважень не дає підстав ототожнювати його із публічно-правовим спором та відносити до справ адміністративної юрисдикції. З огляду на це, неправильним є формальне застосування та поширення юрисдикції адміністративних судів на той чи інший спір тільки тому, що до суду звертається суб'єкт владних повноважень як позивач. Зазначене підтверджується також нормами ЦПК, які передбачають право органів державної влади, органів місцевого самоврядування звертатися до суду з заявами в порядку цивільного судочинства у випадках, установлених законом.

2. Предметна та суб'єктна юрисдикція. Інстанційна юрисдикція

1) *Предметна/суб'єктна юрисдикція*, що характеризується об'ємом повноважень судових органів відносно правових об'єктів судового захисту.

Так, справи, що виникають із цивільних, земельних, трудових, сімейних, житлових та інших відносин, крім справ, розгляд яких здійснюється в порядку іншого судочинства. Суди розглядають у порядку цивільного судочинства також вимоги щодо реєстрації майна та майнових прав, інших реєстраційних дій, якщо такі вимоги є похідними від спору щодо такого майна або майнових прав, якщо цей спір підлягає розгляду в місцевому загальному суді і переданий на його розгляд з такими вимогами.

Згідно ч. 2 ст. 19 ЦПК суди розглядають справи в порядку наказного провадження, позовного провадження (загального або спрощеного), окремого провадження;

2) *Інстанційна юрисдикція*, що характеризується з точки зору розподілу повноважень судових органів по розгляду цивільних справ залежно від їх інстанційності. Виділяють юрисдикцію суду першої, апеляційної та касаційної інстанцій.

Суд першої інстанції. Усі справи, що підлягають вирішенню в порядку цивільного судочинства, розглядаються місцевими загальними судами як судами першої інстанції, крім справ, визначених частинами другою та третьою цієї статті. справи щодо оскарження рішень третейських судів, оспорювання рішень міжнародних комерційних арбітражів, про видачу виконавчих листів на примусове виконання рішень третейських судів розглядаються апеляційними судами як судами першої інстанції за місцем розгляду справи третейським судом (за місцезнаходженням арбітражу).

Справи щодо визнання та надання дозволу на виконання рішень міжнародного комерційного арбітражу розглядаються: 1) якщо місце арбітражу знаходиться на території України - апеляційними загальними судами за місцезнаходженням арбітражу; 2) якщо місце арбітражу знаходиться поза межами України - апеляційним загальним судом, юрисдикція якого поширюється на місто Київ (ст. 23 ЦПК).

Суд апеляційної інстанції. Апеляційні суди переглядають в апеляційному порядку судові рішення місцевих судів, які знаходяться у межах відповідного апеляційного округу (території, на яку поширюються повноваження відповідного апеляційного суду).

Верховний Суд переглядає в апеляційному порядку судові рішення апеляційних судів, ухвалені ними як судами першої інстанції (ст. 24 ЦПК).

Суд касаційної інстанції. Верховний Суд переглядає у касаційному порядку судові рішення, ухвалені судами першої та апеляційної інстанцій (ст. 25 ЦПК).

3) *Територіальна юрисдикція (підсудність)*, що характеризується повноваженнями судових органів відносно здійснення правосуддя по цивільним справам на визначеній території.

ЦПК закріплює підсудність справ, у яких однією зі сторін є суд або суддя (ст. 26 ЦПК); підсудність справ за місцем проживання або місцезнаходженням відповідача (ст. 27 ЦПК); підсудність справ за вибором позивача (ст. 28 ЦПК); підсудність справ за участю громадян України, якщо обидві сторони проживають за її межами (ст. 29 ЦПК); виключна підсудність (ст. 30 ЦПК).

3. Територіальна юрисдикція (підсудність)

Територіальна юрисдикція (підсудність) - це розмежування компетенції стосовно розгляду справ між окремими судами загальної юрисдикції.

На відміну від предметної юрисдикції, за допомогою якої розмежовуються повноваження на вирішення юридичних справ між різними юрисдикційними органами, територіальна юрисдикція (підсудність) розмежовує компетенцію в тій же сфері, але між різними судами залежно від території, на яку розповсюджується юрисдикція даного суду.

Отже, визначивши, що справа підлягає вирішенню в суді загальної юрисдикції, необхідно встановити, в який конкретно суд необхідно звернутися за розглядом справи по суті.

Територіальна юрисдикція (підсудність) підрозділяється на загальну, за вибором позивача, виключну, за зв'язком справ та за ухвалою суду.

Загальна підсудність визначається місцем знаходження відповідача. Так, позови до фізичної особи пред'являються в суд за зареєстрованим у встановленому законом порядку місцем її проживання або перебування, якщо інше не передбачено законом.

Позови до юридичних осіб пред'являються в суд за їхнім місцезнаходженням згідно з Єдиним державним реєстром юридичних осіб, фізичних осіб - підприємців та громадських формувань (ст. 27 ЦПК).

Місцем проживання фізичної особи є житловий будинок, квартира, інше приміщення, придатне для мешкання в ньому (гуртожиток, готель тощо), у відповідному населеному пункті, в якому фізична особа проживає постійно, переважно або тимчасово (ч. 1 ст. 29 ЦК). Місцезнаходженням юридичної особи є адреса органу або особи, які відповідно до установчих документів юридичної особи чи закону виступають від її імені (ст. 93 ЦК).

Місце проживання (знаходження) відповідача визначається на момент пред'явлення позову. Тому подальша зміна ним місця проживання (знаходження) не змінює підсудності справи.

Альтернативною (по вибором позивача) вважається підсудність, при якій справа може розглядатися одним з декількох вказаних у законі судів за вибором позивача.

Перелік справ з альтернативною підсудністю закріплений в ст. 28 ЦПК:

1) позови про стягнення аліментів, збільшення їх розміру, оплату додаткових витрат на дитину, стягнення неустойки (пені) за прострочення сплати аліментів, індексацію аліментів, зміну способу їх стягнення, про визнання батьківства відповідача, позови, що виникають з трудових правовідносин, можуть пред'являтися також за зареєстрованим місцем проживання чи перебування позивача;

2) позови про розірвання шлюбу можуть пред'являтися за зареєстрованим місцем проживання чи перебування позивача також у разі, якщо на його утриманні є малолітні або неповнолітні діти або якщо він не може за станом здоров'я чи з інших поважних причин виїхати до місця проживання відповідача. За домовленістю подружжя справа може розглядатися за зареєстрованим місцем проживання чи перебування будь-кого з них;

3) позови про відшкодування шкоди, заподіяної каліцтвом, іншим ушкодженням здоров'я або смертю фізичної особи, чи шкоди, заподіяної внаслідок вчинення злочину, можуть пред'являтися також за зареєстрованим місцем проживання чи перебування позивача або за місцем заподіяння шкоди;

4) позови, пов'язані з відшкодуванням шкоди, заподіяної особі незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органу, що здійснює оперативно-розшукову діяльність, досудове розслідування, прокуратури або суду, можуть пред'являтися також за зареєстрованим місцем проживання чи перебування позивача;

5) позови про захист прав споживачів можуть пред'являтися також за зареєстрованим місцем проживання чи перебування споживача або за місцем заподіяння шкоди чи виконання договору;

6) позови про відшкодування шкоди, заподіяної майну фізичних або юридичних осіб, можуть пред'являтися також за місцем заподіяння шкоди;

7) позови, що виникають із діяльності філії або представництва юридичної особи, можуть пред'являтися також за їх місцезнаходженням;

8) позови, що виникають із договорів, у яких зазначено місце виконання або виконувати які через їх особливість можна тільки в певному місці, можуть пред'являтися також за місцем виконання цих договорів;

9) позови до відповідача, місце реєстрації проживання або перебування якого невідоме, пред'являються за місцезнаходженням майна відповідача чи за останнім відомим зареєстрованим його місцем проживання або перебування чи постійного його заняття (роботи);

10) позови до відповідача, який не має в Україні місця проживання чи перебування, можуть пред'являтися за місцезнаходженням його майна або за останнім відомим зареєстрованим місцем його проживання чи перебування в Україні;

11) позови про відшкодування шкоди, заподіяної зіткненням суден, а також про стягнення сум винагороди за рятування на морі, можуть пред'являтися також за місцезнаходженням судна відповідача або порту реєстрації судна;

12) позови до стягувача про визнання виконавчого напису нотаріуса таким, що не підлягає виконанню, або про повернення стягненого за виконавчим написом нотаріуса можуть пред'являтися також за місцем його виконання;

13) позови Міністерства юстиції України на підставі міжнародних договорів, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, в інтересах і за довіреністю позивача, який не має в Україні зареєстрованого місця проживання чи перебування, можуть пред'являтися за місцезнаходженням міністерства або його територіальних органів;

14) позови про відшкодування збитків, спричинених заходами забезпечення позову, можуть пред'являтися також за місцем застосування заходів забезпечення позову (до суду, який застосував відповідні заходи);

15) позови до кількох відповідачів, які проживають або знаходяться в різних місцях, пред'являються за місцем проживання або місцезнаходженням одного з відповідачів за вибором позивача;

16) позивач має право на вибір між кількома судами, яким згідно з цією статтею підсудна справа, за винятком виключної підсудності;

17) позови про захист порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів фізичних осіб (в тому числі про відшкодування шкоди, завданої внаслідок обмеження у здійсненні права власності на нерухоме майно або його знищення, пошкодження) у зв'язку із збройною агресією Російської Федерації, збройним конфліктом, тимчасовою окупацією території України, надзвичайними ситуаціями природного чи техногенного характеру можуть пред'являтися також за місцем проживання чи перебування позивача.

Приведений перелік свідчить про те, що альтернативна підсудність необхідна там, де або неможливе використання загального правила підсудності, або воно несправедливе по відношенню до позивача.

Виключною є підсудність, що допускає розгляд певних категорій справ лише судами точно вказаними у законі. Вона називається виключною, по-перше, тому що є, винятком із загального правила територіальної підсудності, а по-друге, тому що встановлені нею правила не допускають жодних винятків (у тому числі і за угодою сторін). Вибір суду тут не залежить ні від розсуду заявника, ні від угоди сторін, ні від розсуду суду.

Відповідно до ст. 30 ЦПК встановлені наступні правила виключної підсудності:

1) позови, що виникають із приводу нерухомого майна, пред'являються за місцезнаходженням майна або основної його частини. Якщо пов'язані між собою позовні вимоги пред'явлені одночасно щодо декількох об'єктів нерухомого майна, спір розглядається за місцезнаходженням об'єкта, вартість якого є найвищою;

2) позови про зняття арешту з майна пред'являються за місцезнаходженням цього майна або основної його частини;

3) позови кредиторів спадкодавця, що подаються до прийняття спадщини спадкоємцями, пред'являються за місцезнаходженням спадкового майна або основної його частини;

4) позови до перевізників, що виникають з договорів перевезення вантажів, пасажирів, багажу, пошти, пред'являються за місцезнаходженням перевізника;

5) справи про арешт судна, що здійснюється для забезпечення морської вимоги, розглядаються судом за місцезнаходженням морського порту України, в якому перебуває судно або до якого прямує, або порту реєстрації судна;

6) зустрічний позов та позов третьої особи, яка заявляє самостійні вимоги щодо предмета спору, незалежно від їх підсудності пред'являються в суді за місцем розгляду первісного позову. Це правило не застосовується, коли відповідно до інших визначених у цій статті правил виключної підсудності такий позов має розглядатися іншим судом, ніж тим, що розглядає первісний позов;

7) у випадку об'єднання позовних вимог щодо укладання, зміни, розірвання і виконання правочину з вимогами щодо іншого правочину, укладеного для забезпечення основного зобов'язання, спір розглядається судом за місцезнаходженням відповідача, який є стороною основного зобов'язання;

8) вимоги щодо реєстрації майна та майнових прав, інших реєстраційних дій

розглядаються судом, визначеним за правилами підсудності щодо розгляду спору, похідними від якого є такі вимоги.

Виключна підсудність введена з урахуванням особливостей деяких категорій цивільних справ з метою максимального наближення до суду об'єкту спору або місця знаходження необхідних для розгляду справи доказів.

Підсудність за ухвалою суду - це вид підсудності, за якою територіальна юрисдикція суду визначається на підставі ухвали суду:

1) *підсудність справ, у яких однією із сторін є суд або суддя.* Підсудність справи, у якій однією зі сторін є суд або суддя суду, до підсудності якого віднесена ця справа за загальними правилами, визначається ухвалою суду вищої інстанції, постановленою без повідомлення сторін.

Підсудність справ, у яких однією зі сторін є Верховний Суд або суддя цього суду, визначається за загальними правилами підсудності (ст. 26 ЦПК);

2) *підсудність справ за участю громадян України, якщо обидві сторони проживають за її межами.* Підсудність справ за участю громадян України, якщо обидві сторони проживають за її межами, а також справ про розірвання шлюбу між громадянином України та іноземцем або особою без громадянства, які проживають за межами України, визначається суддею Верховного Суду, визначеним у порядку, передбаченому ЦПК, одноособово (ст. 29 ЦПК).

Згідно ст. 31 ЦПК суд передає справу на розгляд іншому суду, якщо:

1) справа належить до територіальної юрисдикції (підсудності) іншого суду.

Передача справи на розгляд іншого суду з цієї підстави здійснюється на підставі ухвали суду не пізніше п'яти днів після закінчення строку на її оскарження, а в разі подання скарги - не пізніше п'яти днів після залишення її без задоволення;

2) після задоволення відводів (самовідводів) чи з інших підстав неможливо утворити новий склад суду для розгляду справи.

Передача справи з цієї підстави здійснюється на підставі розпорядження голови суду на розгляд суду, найбільш територіально наближеного до цього суду;

3) ліквідовано або з визначених законом підстав припинено роботу суду, який розглядав справу.

У разі ліквідації або припинення роботи суду справи, що перебували у його провадженні, невідкладно передаються до суду, визначеного відповідним законом або рішенням про припинення роботи суду, а якщо такий суд не визначено - до суду, що найбільш територіально наближений до суду, який ліквідовано або роботу якого припинено.

Справа, прийнята судом до свого провадження з додержанням правил підсудності, повинна бути ним розглянута і в тому випадку, коли в процесі розгляду справи вона стала підсудною іншому суду, за винятком випадків, коли внаслідок змін у складі відповідачів справа належить до виключної підсудності іншого суду.

Справа, у якій однією зі сторін є суд, до підсудності якого віднесена ця справа за загальними правилами, або суддя цього суду, не пізніше п'яти днів із дня надходження позовної заяви передається на підставі розпорядження голови суду до суду вищої інстанції для визначення підсудності.

Слід зазначити, що передача справи в інший суд у всіх випадках, включаючи і виявлення порушень правил підсудності, є правом, але не обов'язком суду. Використовуючи своє право на передачу справи, суд повинен враховувати можливість постановлення законного і обґрунтованого рішення. Розгляд справи з порушенням правил підсудності не обов'язково спричиняє відміну рішення суду, проте воно повинне бути відмінено, якщо у зв'язку з порушенням правил підсудності істотно порушені процесуальні права хоча б однієї із сторін або це іншим чином позначилося на правильності вирішення справи.

На ухвалу про передачу справи на розгляд іншому суду може бути подана апеляційна скарга (п. 9 ч. 1 ст. 353 ЦПК).

Відповідно до ст. 32 ЦПК спори між судами про підсудність не допускаються.

Справа, передана з одного суду до іншого повинна бути прийнята до провадження судом, якому вона надіслана.

4. Підвідомчість цивільних справ третейським судам

Третейські суди - це недержавні незалежні органи, що утворюються за договором або за рішенням фізичних чи/та юридичних осіб для вирішення спорів, що виникають із цивільних чи господарських відносин.

Третейські суди не представляють судову владу, вони не є органами державної влади, проте їхні рішення є обов'язковими для осіб, які обрали такий спосіб вирішення спорів. Тому їх лише умовно можна назвати "судами".

Умовами розгляду справи третейським судом є: спір, що виникає з цивільних чи господарських відносин, та розгляд третейським судом передбачено у договорі. Водночас ст. 6 Закону "Про третейські суди" визначені категорії справ, які незважаючи на свою цивільну природу, не можуть бути підвідомчі третейським судам:

- справи про визнання недійсними нормативно-правових актів,
- справи, що виникають з господарських договорів, пов'язаних із задоволенням державних потреб,
- справи, пов'язані із державною таємницею,
- що виникають із сімейних відносин (виняток становить шлюбний договір),
- справи про відновлення платоспроможності боржника чи визнання його банкрутом,
- справи, де стороною є орган державної влади, орган місцевого самоврядування, державна установа чи організація, казенне підприємство,
- інші справи, які відповідно до закону підлягають вирішенню виключно судами загальної юрисдикції або Конституційним Судом України,
- справи, коли стороною є нерезидент України.

Третейські суди можуть створюватись для вирішення конкретного спору чи постійно діяти. Питання створення та провадження у третейських судах регулюється Законом України "Про третейські суди".

У постійно діючому третейському суді кількісний та персональний склад третейського суду визначається за правилами, встановленими регламентом третейського суду. У третейському суді для вирішення конкретного спору сторони на свій розсуд можуть домовитись про кількісний та персональний склад третейського суду. Суд може розглядати справи в складі одного третейського судді або в будь-якій непарній кількості третейських суддів, якщо ж сторони не погодили кількісний склад третейського суду для вирішення конкретного спору, розгляд здійснюється у складі трьох суддів (стаття 16 Закону).

Стаття 17 Закону "Про третейські суди" визначає порядок формування складу третейського суду, який здійснюється або відповідно до регламенту третейського суду в постійно діючому третейському суді, або згідно погодження сторін для вирішення конкретного спору.

Третейські судді не є представниками сторін. Третейським суддею може бути призначена чи обрана особа, яка прямо чи опосередковано не заінтересована в результаті вирішення спору, а також має визнані сторонами знання, досвід, ділові та моральні якості, необхідні для вирішення спору.

Не можуть бути третейськими суддями: особи, які не досягли повноліття, та особи, які перебувають під опікою чи піклуванням; особи, які не мають кваліфікації, погодженої сторонами безпосередньо чи визначеної у регламенті третейського суду; особи, які мають судимість; особи, визнані в судовому порядку недієздатними.

У разі одноособового вирішення спору третейський суддя постійнодіючого третейського суду повинен мати вищу юридичну освіту, у разі колегіального вирішення спору вимоги щодо наявності вищої юридичної освіти поширюються лише на головуючого складу третейського суду (стаття 18 Закону).

Також третейський суддя не може брати участі у розгляді справи, а після його призначення чи обрання підлягає відводу чи самовідводу: якщо він особисто чи опосередковано заінтересований у результаті розгляду справи; якщо він є родичем однієї із сторін або інших осіб, які беруть участь у справі, або перебуває з цими особами чи сторонами в особливих стосунках; на його прохання або за спільним рішенням сторін; у разі встановлення стороною обставин, які дають їй підстави вважати упередженим або необ'єктивним ставлення третейського судді до справи, про яке сторона дізналася після його обрання чи призначення; у разі тривалого, більш як один місяць від дня призначення чи обрання, невиконання ним обов'язків третейського судді у конкретній справі; у разі виявлення невідповідності третейського судді вимогам, встановленим статтею 18 цього Закону; якщо третейський суддя бере участь у вирішенні спору, який прямо чи опосередковано пов'язаний з виконанням ним службових повноважень, наданих державою. Жодна особа не може бути третейським суддею у справі, в якій вона раніше брала участь як третейський суддя, але була відведена, чи заявила самовідвід як сторона, представник сторони або в будь-якій іншій якості.

Третейський розгляд справи здійснюється відповідно до розділу V Закону України "Про третейські суди". Правила третейського розгляду також визначаються регламентом у третейському суді чи третейською угодою, якщо це розгляд конкретного спору. Законом визначені принципи третейського розгляду, учасники та їх права, вимоги до форми і змісту позовної заяви, порядок у мови подання відзиву на позовну заяву, зустрічного позову, докази та доказування, забезпечення позову, наслідки неподання сторонами документів, інших письмових матеріалів або неявки сторін, невиконання чи неналежне виконання стороною процесуальних дій, призначення експертизи, вимоги до протоколу засідання третейського суду.

Розділом VI Закону "Про третейські суди" визначено порядок прийняття рішення третейським судом, вимоги до рішення, прийняття додаткового рішення, порядок роз'яснення та виправлення рішення, постановлення ухвал, припинення третейського розгляду.

Статтею 51 Закону передбачений порядок оскарження рішення третейського суду до суду цивільної чи господарської юрисдикції відповідно до встановлених законом підвідомчості та підсудності справ. Рішення третейського суду може бути оскаржене та скасоване лише з таких підстав:

- 1) справа, по якій прийнято рішення третейського суду, не підвідомча третейському суду відповідно до закону;
- 2) рішення третейського суду прийнято у спорі, не передбаченому третейською угодою, або цим рішенням вирішені питання, які виходять за межі третейської угоди. Якщо рішенням третейського суду вирішені питання, які виходять за межі третейської угоди, то скасовано може бути лише ту частину рішення, що стосується питань, які виходять за межі третейської угоди;
- 3) третейську угоду визнано недійсною компетентним судом;
- 4) склад третейського суду, яким прийнято рішення, не відповідав вимогам статей 16 - 19 Закону "Про третейські суди".

Заяву про скасування рішення третейського суду може бути подано до компетентного суду протягом трьох місяців з дня прийняття рішення третейським судом. Скасування компетентним судом рішення третейського суду не позбавляє сторони права повторно звернутися до третейського суду, крім випадків, передбачених цією статтею. У разі, якщо рішення третейського суду скасовано повністю або частково внаслідок визнання компетентним судом недійсною третейської угоди або через те, що рішення прийнято у спорі, який не передбачений третейською угодою, чи цим рішенням вирішені питання, що виходять за межі третейської угоди, відповідний спір не підлягає подальшому розгляду в третейських судах.

Рішення третейського суду виконуються зобов'язаною стороною добровільно, в порядку та строки, що встановлені в рішенні. Якщо воно потребує вчинення дій органами державної влади, органами місцевого самоврядування та їх службовими особами, здійснюється за умови видачі судом виконавчого документа.

Рішення третейського суду, яке не виконано добровільно, підлягає примусовому виконанню в порядку, встановленому Законом України "Про виконавче провадження".

5. Склад суду. Головуючий як особливий суб'єкт складу суду

Згідно ст. 17 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» судоустрій будується за принципами територіальності, спеціалізації та інстанційності.

Найвищим судом у системі судоустрою є Верховний Суд.

Систему судоустрою складають: 1) місцеві суди; 2) апеляційні суди; 3) Верховний Суд.

Суд - орган влади, наділений компетенцією (повноваженнями) по здійсненню правосуддя шляхом вирішення цивільних і кримінальних справ. Тому суд - не тільки обов'язковий, але і вирішальний суб'єкт цивільних процесуальних правовідносин.

Особливе становище суду як суб'єкта цивільних процесуальних правовідносин визначається конституційними принципами правосуддя і статусом суддів.

З огляду на особливу роль суду в цивільному процесі, закон пред'являє до нього цілий ряд вимог як *якісного*, так і *кількісного характеру*. Так, наприклад, суддя не може розглядати справу і підлягає відводу (самовідводу), якщо він є членом сім'ї або близьким родичем сторони або інших учасників судового процесу, або осіб, які надавали стороні або іншим учасникам справи правничу допомогу у цій справі, або іншого судді, який входить до складу суду, що розглядає чи розглядав справу (п. 1 ч. 1 ст. 36 ЦПК).

Кількісні вимоги визначають число суддів, що входять до складу суду. Згідно ст. 34 ЦПК цивільні справи у судах першої інстанції розглядаються одноособово суддею, який є головоючим і діє від імені суду, якщо інше не передбачено ЦПК. У випадках, встановлених ЦПК, цивільні справи у судах першої інстанції розглядаються колегією у складі одного судді і двох присяжних, які при здійсненні правосуддя користуються всіма правами судді.

Перегляд в апеляційному та касаційному порядку рішень судів здійснюється тільки колегією суддів відповідного суду.

Перегляд судових рішень судів першої та апеляційної інстанції здійснюється колегією суддів суду касаційної інстанції у складі трьох або більшої непарної кількості суддів.

Отже, кожне окремо взяте цивільне процесуальне відношення, на якій би стадії судової діяльності воно не виникло, є відношенням між судом як органом державної влади, що здійснює правосуддя по цивільних справах, і особою, яка бере участь у процесі судової діяльності.

Суд - обов'язковий суб'єкт будь-яких процесуальних правовідносин, починаючи із пред'явлення позову і закінчуючи виконанням судових постанов.

Норми цивільного процесуального права регулюють відносини між кожною з осіб, які беруть участь у процесі, і судом. Правові відносини осіб, які беруть участь у процесі, між собою, минаючи суд, регулюються нормами матеріального права.

Риси суду як суб'єкта цивільних процесуальних правовідносин:

- необхідний (обов'язковий) учасник цивільних процесуальних правовідносин, без якого неможливий розгляд справи;
- суд не має матеріально-правової заінтересованості, тому що не є суб'єктом спірних правовідносин;
- суд має процесуальну заінтересованість у результатах справи, тобто процесуальний інтерес суду не лежить на чиємусь боці.

Склад суду. Цивільні справи у судах першої інстанції розглядаються одноособово суддею, який є головоючим і діє від імені суду, якщо інше не передбачено ЦПК.

У випадках, встановлених ЦПК, цивільні справи у судах першої Інстанції розглядаються колегією у складі одного судді і двох присяжних, які при здійсненні правосуддя користуються всіма правами судді.

Перегляд в апеляційному порядку рішень судів першої інстанції здійснюється колегією суддів суду апеляційної інстанції у складі трьох суддів.

Перегляд судових рішень судів першої та апеляційної інстанції здійснюється колегією суддів суду касаційної інстанції у складі трьох або більшої непарної кількості суддів.

У визначених ЦПК випадках перегляд судових рішень судом касаційної інстанції здійснюється судовою палатою Касаційного цивільного суду (палатою), об'єднаною палатою Касаційного цивільного суду (об'єднаною палатою) або Великою Палатою Верховного Суду (Великою Палатою).

Перегляд судових рішень за нововиявленими обставинами здійснюється судом у такому самому кількісному складі, в якому ці рішення були ухвалені (одноособово або колегіально) (ст. 34 ЦПК).

Визначення судді, а в разі колегіального розгляду - судді-доповідача для розгляду конкретної справи здійснюється Єдиною судовою інформаційно-телекомунікаційною системою під час реєстрації документів, а також в інших випадках визначення складу суду на будь-якій стадії судового процесу, з урахуванням спеціалізації та рівномірного навантаження для кожного судді, за принципом випадковості та в хронологічному порядку надходження справ (ч. 1 ст. 33 ЦПК).

Порядок вирішення питань при колегіальному розгляді справи. Питання, що виникають під час колегіального розгляду справи судом, вирішуються більшістю голосів суддів. Головуючий голосує останнім.

При ухваленні рішення з кожного питання жоден із суддів не має права утримуватися від голосування та підписання рішення чи ухвали. Судді не мають права розголошувати міркування, що були висловлені у нарадчій кімнаті.

Суддя, не згодний з рішенням, може письмово викласти свою окрему думку. Про наявність окремої думки повідомляються учасники справи без оголошення її змісту в судовому засіданні. Окрема думка приєднується до справи і є відкритою для ознайомлення (ст. 35 ЦПК).

6. Підстави для відводу (самовідводу) судді

Відвід судді - це усунення судді як учасника судового процесу від участі у справі за заявою сторони, прокурора (або за власною ініціативою) за наявності передбачених процесуальним законом обставин, що викликають сумнів у його неупередженості (безсторонності).

При вирішенні питання про відвід судді необхідно перевірити додержання як об'єктивного, так і суб'єктивного критеріїв неупередженості (безсторонності) суду, а саме формування суду для розгляду конкретної справи (об'єктивний критерій) у встановлений законом спосіб, та надати оцінку доводам заявника на предмет недодержання вимог щодо особистої безсторонності суду (суб'єктивний критерій).

Підстави для відводу судді. Суддя не може розглядати справу і підлягає відводу (самовідводу), якщо:

1) він є членом сім'ї або близьким родичем (чоловік, дружина, батько, мати, вітчим, мачуха, син, дочка, пасинок, падчерка, брат, сестра, дід, баба, внук, внучка, усиновлювач чи усиновлений, опікун чи піклувальник, член сім'ї або близький родич цих осіб) сторони або інших учасників судового процесу, або осіб, які надавали стороні або іншим учасникам справи правничу допомогу у цій справі, або іншого судді, який входить до складу суду, що розглядає чи розглядав справу.

Так, на попередньому судовому засіданні до початку з'ясування обставин справи відповідач заявив відвід головуєчому в зв'язку з тим, що помічник судді є дружиною

рідного брата позивача і тому суддя може бути побічно заінтересованою у результаті розгляду справи;

2) він брав участь у справі як свідок, експерт, спеціаліст, перекладач, представник, адвокат, секретар судового засідання або надавав стороні чи іншим учасникам справи правничу допомогу в цій чи іншій справі. Не виключаються випадки, коли при перегляді справи чи повторному її слуханні колишній адвокат (представник), який заявив позов в інтересах певної особи, у майбутньому може у ній виступати як суддя.

Вказана підстава для відводу є абсолютно визначеною. Тобто при її встановленні, незалежно від того, об'єктивно чи ні поведе себе суддя, його потрібно відвести. Крім того, за цією підставою на суддю також покладається обов'язок самовідводу, що створює додаткові гарантії прав учасників справи;

3) він прямо чи побічно заінтересований у результаті розгляду справи.

Судова практика надає нам такий приклад. Позивач подав заяву про відвід судді Б. з тих підстав, що суддя зацікавлений в результаті розгляду даної справи, так як раніше відводився від розгляду кримінальної справи, розглядав інші цивільні справи, в яких позивач приймав участь і оскаржував вказані рішення до апеляційного суду, тому позивач вважає, що суддя Б. прямо чи побічно заінтересований у розгляді даної справи. Заслухавши позивача враховуючи його вимоги про відвід, вивчивши матеріали справи, суд приходить до висновку, що підстав для задоволення заяви про відвід судді не має, обставин, які можуть викликати сумніви в об'єктивності та неупередженості судді не встановлено. Але з метою запобігання складання думки щодо тенденційності та заінтересованості судді у результаті розгляду справи, суд вважає за необхідне заяву про відвід задовольнити;

4) було порушено порядок визначення судді для розгляду справи.

Згідно ч. 1 ст. 33 ЦПК, визначення судді, а в разі колегіального розгляду - судді-доповідача для розгляду конкретної справи здійснюється Єдиною судовою інформаційно-телекомунікаційною системою під час реєстрації документів, а також в інших випадках визначення складу суду на будь-якій стадії судового процесу, з урахуванням спеціалізації та рівномірного навантаження для кожного судді, за принципом випадковості та в хронологічному порядку надходження справ.

Тому, якщо буде виявлено порушення вказаної процедури визначення судді для розгляду справи (втручання у роботу системи, завідомо неправильне надання інформації для реєстрації і т.п.), є всі підстави для відводу (самовідводу) судді;

5) є інші обставини, що викликають сумнів в неупередженості або об'єктивності судді. Наприклад:

- в судовому засіданні представник позивачки заявив відвід судді з підстав дружніх стосунків між суддею та представником третьої особи. Дослідивши заяву, суд вважає підстави для задоволення заяви про відвід судді, так як обставини, на які посилається заявник можуть викликати сумнів в об'єктивності та неупередженості судді;

- на розгляд судді М. надійшла цивільна справа за позовом про захист честі, гідності та доброї репутації. Розглянувши заяву про відвід судді, суд вважає за необхідне заявлений відвід задовільнити, оскільки суддя М. розглядав скаргу приватного обвинувачення (відносно особи, яка подала позов) і не може брати повторної участі у розгляді справи між тими ж сторонами з тих же питань;

- в провадженні за позовом до прокуратури міста про відшкодування моральної шкоди, в судовому засіданні прокурором заявлено відвід головуючому по справі - судді К. з причин, передбачених ст. 20 ч. 1 п. 4 ЦПК, так як суддею К. було розглянуто та постановлено вирок по кримінальній справі у відношенні позивача.

До складу суду не можуть входити особи, які є членами сім'ї, родичами між собою чи родичами подружжя.

Недопустимість повторної участі судді в розгляді справи. Суддя, який брав участь у вирішенні справи в суді першої інстанції, не може брати участі в розгляді цієї самої справи в судах апеляційної і касаційної інстанцій, і після скасування рішення суду або ухвали про

закриття провадження у справі.

Суддя, який брав участь у врегулюванні спору у справі за участю судді, не може брати участь в розгляді цієї справи по суті або перегляді будь-якого ухваленого в ній судового рішення.

Суддя, який брав участь у вирішенні справи в суді апеляційної інстанції, не може брати участі у розгляді цієї самої справи в судах касаційної або першої інстанції, а також у новому розгляді справи після скасування ухвали чи рішення суду апеляційної інстанції.

Суддя, який брав участь у перегляді справи в суді касаційної інстанції, не може брати участі в розгляді цієї справи в суді першої чи апеляційної інстанції, а також у новому її розгляді після скасування ухвали чи рішення суду касаційної інстанції.

Суддя, який брав участь у вирішенні справи, рішення в якій було в подальшому скасовано судом вищої інстанції, не може брати участі у розгляді заяви про перегляд за нововиявленими обставинами рішення суду у цій справі.

Суддя, який брав участь у вирішенні справи в суді першої, апеляційної, касаційної інстанцій, не може брати участі у розгляді заяви про перегляд судового рішення у зв'язку з виключними обставинами у цій справі, (ст. 37 ЦПК).

Заяви про самовідводи та відводи. З підстав, зазначених у ЦПК, суддя, секретар судового засідання, експерт, спеціаліст, перекладач зобов'язані заявити самовідвід. З підстав, зазначених у ЦПК, судді, секретарю судового засідання, експерту, спеціалісту, перекладачу може бути заявлено відвід учасниками справи.

Відвід повинен бути вмотивованим і заявленим протягом десяти днів з дня отримання учасником справи ухвали про відкриття провадження у справі, але не пізніше початку підготовчого засідання або першого судового засідання, якщо справа розглядається в порядку спрощеного позовного провадження. Самовідвід може бути заявлений не пізніше початку підготовчого засідання або першого судового засідання, якщо справа розглядається в порядку спрощеного позовного провадження.

Після спливу вказаного строку заявляти відвід (самовідвід) дозволяється лише у виняткових випадках, коли про підставу відводу (самовідводу) заявнику не могло бути відомо до спливу вказаного строку, але не пізніше двох днів із дня, коли заявник дізнався про таку підставу.

Якщо відвід заявляється повторно з підстав, розглянутих раніше, суд, який розглядає справу, залишає таку заяву без розгляду (ст. 39 ЦПК).

Питання про відвід (самовідвід) судді може бути вирішено як до, так і після відкриття провадження у справі.

Питання про відвід судді вирішує суд, який розглядає справу. Суд задовольняє відвід, якщо доходить висновку про його обґрунтованість.

Якщо суд доходить висновку про необґрунтованість заявленого підводу, він вирішує питання про зупинення провадження у справі. -----

У такому випадку вирішення питання про відвід судді здійснюється суддею, який не входить до складу суду, що розглядає справу, і визначається у порядку, встановленому ЦПК. Такому судді не може бути заявлений відвід.

Питання про відвід судді має бути розглянуто не пізніше двох днів із дня надходження заяви про відвід судді, а у випадку розгляду заяви про відвід суддею іншого суду - не пізніше десяти днів з дня надходження заяви про відвід судді.

Суд вирішує питання про відвід судді без повідомлення учасників справи. За ініціативою суду питання про відвід судді може вирішуватися у судовому засіданні з повідомленням учасників справи. Неявка учасників справи у судові засідання, в якому вирішується питання про відвід судді, не перешкоджає розгляду судом питання про відвід судді.

Питання про самовідвід судді вирішується в нарадчій кімнаті ухвалою суду, що розглядає справу.

За результатами вирішення заяви про відвід суд постановляє ухвалу (ст. 40 ЦПК).

У разі задоволення заяви про відвід судді, який розглядає справу одноособово, справа розглядається в тому самому суді іншим суддею, який визначається у порядку, встановленому ЦПК.

У разі задоволення заяви про відвід одному із суддів або всьому складу суду, якщо справа розглядається колегією суддів, справа розглядається в тому самому суді тим самим кількісним складом колегії суддів без участі відведеного судді або іншим складом суддів, який визначається у порядку, встановленому ЦПК.

Якщо після задоволення відводів (самовідводів) або за наявності підстав, зазначених у ЦПК, неможливо утворити новий склад суду для розгляду справи, справа за розпорядженням голови суду передається до іншого суду, визначеного в порядку, встановленому ЦПК (ст. 41 ЦПК).

Відвід працівника апарату суду

Відповідно до ст. 149 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» організаційне забезпечення роботи суду здійснює його апарат, який очолює керівник апарату.

Керівник апарату суду несе персональну відповідальність за належно організаційне забезпечення суду, суддів та судового процесу, функціонування Єдиної судової інформаційної (автоматизованої) системи, інформує збори суддів про свою діяльність.

Керівник апарату суду призначає на посаду та звільняє з посади працівників апарату суду, застосовує до них заохочення та накладає дисциплінарні стягнення.

Правовий статус працівників апарату суду визначається Законом України «Про державну службу» з урахуванням особливостей, визначених цим Законом.

Апаратом суду забезпечується ведення особових справ суддів у порядку, визначеному Державною судовою адміністрацією України за погодженням з Радою суддів України.

В апараті суду утворюється *канцелярія*, яка щоденно протягом робочого часу суду забезпечує прийняття та реєстрацію документів, що подаються до відповідного суду. Канцелярія також виконує інші завдання, визначені положенням, затвердженим керівником апарату відповідного суду.

До штату апарату судів входять також *секретарі судового засідання, наукові консультанти та судові розпорядники*. Наукові консультанти повинні мати науковий ступінь.

Секретар судового засідання є посадовою особою апарату місцевого загального суду, статус якої визначається Законом України «Про державну службу».

Секретар судового засідання: 1) здійснює судові виклики і повідомлення; 2) перевіряє, хто з учасників судового процесу з'явився в судове засідання, хто з учасників судового процесу бере участь у судовому засіданні в режимі відеоконференції, і доповідає про це головуючому; 3) забезпечує контроль за повним фіксуванням судового засідання технічними засобами і проведенням судового засідання в режимі відеоконференції; 4) забезпечує ведення протоколу судового засідання; 5) забезпечує оформлення матеріалів справи; 6) виконує інші доручення головуючого, що стосуються розгляду справи.

Секретар судового засідання може уточнювати суть процесуальної дії з метою її правильного відображення в протоколі судового засідання.

Секретар судового засідання виконує обов'язки судового розпорядника у випадку його відсутності (ст. 67 ЦПК).

У кожному суді діє *служба судових розпорядників*. Судовий розпорядник: 1) забезпечує належний стан залу судового засідання і запрошує до нього учасників судового процесу; 2) з урахуванням кількості місць та забезпечення порядку під час судового засідання визначає можливу кількість осіб, які можуть бути присутні у залі судового засідання; 3) оголошує про вхід і вихід суду із зали судового засідання та пропонує всім присутнім встати; 4) слідкує за додержанням порядку особами, присутніми у залі судового засідання; 5) виконує розпорядження головуючого про приведення до присяги перекладача, експерта; 6) під час судового засідання приймає від присутніх у залі учасників судового процесу документи та інші матеріали і передає до суду; 7) запрошує до залу судового

засідання свідків та виконує вказівки головуючого щодо приведення їх по присяги; 8) виконує інші доручення головуючого, пов'язані зі створенням умов, необхідних для розгляду справи.

Вимоги судового розпорядника, пов'язані з виконанням обов'язків, зазначених у частині першій цієї статті, є обов'язковими для учасників судового процесу та інших осіб, присутніх у залі судового засідання (ст. 68 ЦПК).

Відвід може застосовуватися тільки відносно такого працівника апарату суду як секретаря судового засідання.

Відповідно до ст. 38 ЦПК, секретар судового засідання підлягає відводу (самовідводу) якщо: 1) він є членом сім'ї або близьким родичем (чоловік, дружина, батько, мати, вітчим, мачуха, син, дочка, пасинок, падчерка, брат, сестра, дід, баба, внук, внучка, усиновлювач чи усиновлений, опікун чи піклувальник, член сім'ї або близький родич цих осіб) сторони або інших учасників судового процесу, або осіб, які надавали стороні або іншим учасникам справи правничу допомогу у цій справі, або іншого судді, який входить до складу суду, що розглядає чи розглядав справу; 2) він брав участь у справі як свідок, експерт, спеціаліст, перекладач, представник, адвокат, секретар судового засідання або надавав стороні чи іншим учасникам справи правничу допомогу в цій чи іншій справі; 3) він прямо чи побічно заінтересований у результаті розгляду справи.

Участь секретаря судового засідання у судовому засіданні при попередньому розгляді даної справи відповідно як секретаря судового засідання не є підставою для його відводу.

Питання для самоконтролю

1. Які існують конституційні підстави судової юрисдикції?
2. Визначте поняття цивільної юрисдикції.
3. У чому виявляються виключність та необмеженість судової юрисдикції?
4. Як розмежовується юрисдикція цивільних, господарських та адміністративних судів?
5. Які справи належать до компетенції судів цивільної юрисдикції?
6. Якими є правила визначення юрисдикції суду у справах позовного провадження?
7. Якими є правила визначення юрисдикції суду у справах наказного провадження?
8. Якими є правила визначення юрисдикції суду у справах окремого провадження?
9. Які справи були розглянуті Конституційним Судом України у зв'язку з тлумаченням законодавства з питань цивільної юрисдикції?

Рекомендована література

- Основна: [1, 2, 3, 7, 8, 9, 10]
 Допоміжна: [1, 9, 13, 14, 18, 19]
 Інформаційні ресурси Інтернет: [1, 2, 3]
 Міжнародні видання: [2, 3]

Змістовий модуль № 2 Учасники судового процесу

Тема 5. Сторони в цивільному процесі

Мета: Визначити поняття сторін в цивільному процесі та їх цивільну процесуальну правосуб'єктність. Окреслити обсяг процесуальних прав та обов'язків сторін. З'ясувати поняття процесуальної співучасті, розглянути її види та доцільність спільного розгляду

позовних вимог. Ознайомитися з порядком та формою участі органів державної влади та місцевого самоврядування в цивільному процесі.

План проведення лекції

1. Поняття сторони в цивільному процесі. Цивільна процесуальна правосуб'єктність.
2. Процесуальні права та обов'язки сторін.
3. Процесуальна співучасть.
4. Неналежний відповідач та порядок його заміни.
5. Процесуальне правонаступництво.
6. Органи державної влади та місцевого самоврядування як сторона в цивільному процесі.

1. Поняття сторони в цивільному процесі

Склад учасників справи закріплено у ст. 42 ЦПК, а саме:

- у справах позовного провадження учасниками справи є сторони, треті особи;
- при розгляді вимог у наказному провадженні учасниками справи є заявник та боржник;
- у справах окремого провадження учасниками справи є заявники, інші заінтересовані особи;
- у справах можуть також брати участь органи та особи, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб;
- у справах про оскарження рішення третейського суду, оспорування рішення міжнародного комерційного арбітражу та про видачу виконавчого документа на примусове виконання рішення третейського суду, міжнародного комерційного арбітражу учасниками справи є учасники (сторони) третейського розгляду, особи, які не брали участі у третейському розгляді, якщо третейський суд вирішив питання про їхні права і обов'язки, а також сторони арбітражного розгляду.

Риси, характерні для всіх учасників судового процесу:

- їхні дії спрямовані на виникнення, зміну або припинення цивільних процесуальних правовідносин;
- на них поширюється законна сила судового рішення;
- вони діють від свого імені для захисту своїх або чужих інтересів;
- вони заінтересовані, хоча і у різному ступені, у результатах розгляду справи.

Залежно від характеру юридичного інтересу до результату процесу всіх учасників судового процесу можна розділити на дві групи:

- особи, які мають особистий інтерес, як матеріально-правовий, так і процесуальний - сторони, треті особи, заявники, боржники, заінтересовані особи;
- особи, які мають громадський, державний інтерес, тобто тільки процесуальний інтерес - прокурор, органи державного управління.

Права та обов'язки учасників справи закріплені в процесуальному законодавстві. Згідно ст. 43 ЦПК учасники справи *мають право*:

- 1) ознайомлюватися з матеріалами справи, робити з них витяги, копії, одержувати копії судових рішень;
- 2) подавати докази; брати участь у судових засіданнях, якщо інше не визначено законом; брати участь у дослідженні доказів; ставити питання іншим учасникам справи, а також свідкам, експертам, спеціалістам;
- 3) подавати заяви та клопотання, надавати пояснення суду, наводити свої доводи, міркування щодо питань, які виникають під час судового розгляду, і заперечення проти заяв, клопотань, доводів і міркувань інших осіб;
- 4) ознайомлюватися з протоколом судового засідання, записом фіксування судового засідання технічними засобами, робити з них копії, подавати письмові зауваження з

приводу їх неправильності чи неповноти;

- 5) оскаржувати судові рішення у визначених законом випадках;
- 6) користуватися іншими визначеними законом процесуальними правами.

Учасники справи *зобов'язані*:

- 1) виявляти повагу до суду та до інших учасників судового процесу;
- 2) сприяти своєчасному, всебічному, повному та об'єктивному встановленню всіх обставин справи;
- 3) з'являтися в судові засідання за викликом суду, якщо їх явка визнана судом обов'язковою;

4) подавати усі наявні у них докази в порядку та строки, встановлені законом або судом, не приховувати докази;

5) надавати суду повні і достовірні пояснення з питань, які ставляться судом, а також учасниками справи в судовому засіданні;

6) виконувати процесуальні дії у встановлені законом або судом строки;

7) виконувати інші процесуальні обов'язки, визначені законом або судом.

У випадку невиконання учасником справи його обов'язків суд застосовує до такого учасника справи *заходи процесуального примусу*, передбачені ЦПК.

За введення суду в оману щодо фактичних обставин справи винні особи несуть відповідальність, встановлену законом.

Сторонами в цивільному процесі є особи, спір яких є предметом судового розгляду.

Характерні риси сторін в позовному провадженні наступні:

1) сторони є суб'єктами спірного матеріально-правового (цивільного, сімейного, трудового і т.п.) правовідношення;

2) інтереси сторін протилежні один одному;

3) процес у справі ведеться від імені і на користь сторін, навіть в тому разі, якщо позивач особисто не звертається до суду з позовною заявою або сторони особисто не беруть участь у процесі;

4) сторони - суб'єкти процесуальної діяльності, яка забезпечується шляхом наділення їх широким комплексом процесуальних прав та обов'язків, необхідних для виконання ними процесуальних функцій;

5) на сторони розповсюджуються наслідки судового рішення. Тільки сторони можуть бути зобов'язані або уповноважені рішенням на здійснення конкретних дій по передачі і відповідно отриманню матеріальних благ, а також інших дій матеріально-правового характеру;

6) судові витрати покладаються на сторони.

Сторонами в цивільному процесі є позивач і відповідач (ч. 1 ст. 48 ЦПК).

Позивач - особа, для захисту суб'єктивних прав і охоронюваних законом інтересів якої відкрито провадження по справі.

Відповідач - особа, що залучається судом до відповіді щодо вимоги, заявленої позивачем. За твердженням позивача, відповідач - особа, яка порушила або оспорує його суб'єктивне право або охоронюваний законом інтерес.

Таким чином, *позивач і відповідач* - суб'єкти спірного правовідношення або охоронюваного законом інтересу, що підлягає судовому розгляду. Проте питання про те, чи існує спірне право, чи оспорується воно насправді і чи оспорує його вказаний позивачем відповідач, вирішує суд в результаті розгляду справи. Тому у момент порушення справи лише передбачається, що позивачу належить певне право і що дане право (інтерес) оспорується вказаною ним особою - відповідачем. Виходячи з цього, можна сказати, що позивач і відповідач - передбачені суб'єкти спірного правовідношення або охоронюваного законом інтересу.

Згідно ч. 2 ст. 48 ЦПК сторонами (позивачем і відповідачем) можуть бути: 1) фізичні особи; 2) юридичні особи; 3) держава.

2. Процесуальні права та обов'язки сторін

Цивільне процесуальне законодавство наділяє сторони широким колом процесуальних прав і покладає на них процесуальні обов'язки.

Суб'єктивне цивільне процесуальне право сторони - встановлена і забезпечена нормами цивільного процесуального права міра можливої поведінки сторони в цивільному судочинстві і можливість вимоги певних дій від суду.

Процесуальний обов'язок сторони - необхідна і забезпечена процесуальним законом належна поведінка сторони в цивільному судочинстві, відповідне суб'єктивному процесуальному праву суду.

Суб'єктивні цивільні процесуальні права і обов'язки є правовою основою процесуальної діяльності сторін.

Сторони мають рівні процесуальні права і обов'язки. Вони мають право ознайомлюватися з матеріалами справи, робити з них витяги, копії, одержувати копії судових рішень; подавати докази; брати участь у судових засіданнях, якщо інше не визначено законом; брати участь у дослідженні доказів; ставити питання іншим учасникам справи, а також свідкам, експертам, спеціалістам; подавати заяви та клопотання, надавати пояснення суду, наводити свої доводи, міркування щодо питань, які виникають під час судового розгляду, і заперечення проти заяв, клопотань, доводів і міркувань інших осіб; ознайомлюватися з протоколом судового засідання, записом фіксування судового засідання технічними засобами, робити з них копії, подавати письмові зауваження з приводу їх неправильності чи неповноти; оскаржувати судові рішення у визначених законом випадках; користуватися іншими визначеними законом процесуальними правами (ч. 1 ст. 43 ЦПК).

Вказані права є загальними для сторін.

Додаткові або спеціальні права сторін закріплені в ч. 2 ст. 49 ЦПК: 1) позивач вправі відмовитися від позову (всіх або частини позовних вимог), відповідач має право визнати позов (всі або частину позовних вимог) на будь-якій стадії судового процесу; 2) позивач вправі збільшити або зменшити розмір позовних вимог до закінчення підготовчого засідання або до початку першого судового засідання, якщо справа розглядається в порядку спрощеного позовного провадження; 3) відповідач має право подати зустрічний позов у строки, встановлені ЦПК.

До закінчення підготовчого засідання позивач має право змінити предмет або підстави позову шляхом подання письмової заяви.

Сторони можуть укласти мирову угоду на будь-якій стадії судового процесу.

За змістом можна виділити три групи суб'єктивних процесуальних прав сторін:

- 1) права, реалізація яких впливає на динаміку цивільного судочинства;
- 2) права на участь в судовому розгляді;
- 3) права, що забезпечують сторонам судовий захист в широкому значенні.

Процесуальний закон акцентував увагу на правах такого спеціального суб'єкта цивільних процесуальних відносин як малолітніх і неповнолітніх осіб. Так, відповідно до ст. 45 ЦПК, під час розгляду справи, крім прав та обов'язків, визначених ст. 43 ЦПК, малолітня або неповнолітня особа має також такі процесуальні права: 1) безпосередньо або через представника чи законного представника висловлювати свою думку та отримувати його допомогу у висловленні такої думки; 2) отримувати через представника чи законного представника інформацію про судовий розгляд; 3) здійснювати інші процесуальні права і виконувати процесуальні обов'язки, передбачені міжнародним договором, згода на обов'язковість якого надана Верховною Радою України.

Важливою ознакою, що характеризує суб'єктивне цивільне процесуальне право, є його тісний органічний зв'язок з процесуальними обов'язками осіб, наділених правами. Для належного здійснення прав процесуальний закон встановлює порядок, способи і межі їх реалізації, зводячи їх тим самим в ранг процесуальних обов'язків.

Сторони зобов'язані:

- 1) виявляти повагу до суду та до інших учасників судового процесу;
- 2) сприяти своєчасному, всебічному, повному та об'єктивному встановленню всіх обставин справи;
- 3) з'являтися в судові засідання за викликом суду, якщо їх явка визнана судом обов'язковою;
- 4) подавати усі наявні у них докази в порядку та строки, встановлені законом або судом, не приховувати докази;
- 5) надавати суду повні і достовірні пояснення з питань, які ставляться судом, а також учасниками справи в судовому засіданні;
- 6) виконувати процесуальні дії у встановлені законом або судом строки;
- 7) виконувати інші процесуальні обов'язки, визначені законом або судом.

Дані обов'язки мають загальний характер і конкретизуються в окремих нормах ЦПК. Наприклад, учасники судового процесу зобов'язані повідомляти суд про зміну свого місця проживання (перебування, знаходження) або місцезнаходження під час провадження справи (ч. 1 ст. 131 ЦПК).

Учасники судового процесу та їхні представники повинні добросовісно користуватися процесуальними правами; зловживання процесуальними правами не допускається (ч. 1 ст. 44 ЦПК).

Зловживання процесуальним правом - це реалізація процесуальних прав всупереч меті та завданням цивільного судочинства і меті наданих особі відповідних процесуальних прав, що тягне за собою фіктивність відповідних процесуальних дій, які завдають шкоди публічним інтересам в ефективному та справедливому здійсненні правосуддя у цивільних справах і приватним інтересам учасників справи.

Зловживання процесуальним правом характеризується такими ознаками: наявність в особи конкретного процесуального права на момент зловживання ним; усвідомлення особою факту зловживання процесуальним правом; може бути вчинено лише шляхом дії; формальна відповідність реалізації процесуальних прав вимогам закону, однак здійснення їх всупереч меті, з якою вони надані учасникам судочинства, а також всупереч завданням і меті цивільного судочинства; не є цивільно-правовим деліктом.

Як зазначається у юридичній літературі, при зловживанні суб'єктивним правом поведінка суб'єкта права полягає в створенні ситуації, яка лише має видимість правомірної, побудованої на приписах закону. Проте на практиці довести зловживання суб'єктивним правом дуже складно або просто неможливо через низку причин: (1) основна ознака зловживання процесуальними правами полягає в тому, що дії, з яких вона складається, вчиняються на зовні законній юридичній підставі; (2) механізм зловживання процесуальними правами полягає в тому, що особа, яка бажає мати певний юридичний результат (наприклад, відкласти судові засідання, добитися зупинення провадження у справі тощо), вчиняє процесуальні дії (бездіяльність), зовні схожі на ті юридичні факти, з якими пов'язується настання необхідного результату; (3) вказані дії за сутністю і змістом мають повністю штучний характер, тобто з функціональної точки зору такі дії є не що інше, як імітація.

Зловживання процесуальними правами завдають шкоди як інтересам правосуддя, що мають публічний характер, так і правам і законним інтересам учасників процесу.

Класифікація зловживань процесуальними правами може бути побудована на підставі різних критеріїв:

- *за стадіями цивільного процесу* (зловживання в суді першої інстанції, апеляційної, касаційної інстанції, під час перегляду справи за нововиявленими обставинами);
- *за предметною ознакою зловживання* (у сфері доказування, при визначенні юрисдикції або підсудності і т.д.);
- *за наслідками зловживання процесуальним правом* (незначна шкода - перенесення судового засідання; середня шкода - необґрунтовані судові витрати, збільшення строку судового розгляду; істотна шкода - постановлення неправосудного рішення, що буде

реально виконане).

3. Співучасть у цивільному процесі

Позов може бути пред'явлений спільно кількома позивачами або до кількох відповідачів. Кожний із позивачів або відповідачів щодо другої сторони діє в цивільному процесі самостійно (ч. 1 ст. 50 ЦПК).

Процесуальна співучасть - участь в одній справі декількох позивачів або декількох відповідачів, інтереси і вимоги яких не виключають один одного.

Процесуальна співучасть допускається, якщо:

- 1) предметом спору є спільні права чи обов'язки кількох позивачів або відповідачів;
- 2) права і обов'язки кількох позивачів чи відповідачів виникли з однієї підстави;
- 3) предметом спору є однорідні права і обов'язки (ч. 2 ст. 50 ЦПК).

Таким чином, співучасть як самостійний процесуальний інститут характеризується наступними ознаками: 1) співучасники є передбаченими суб'єктами тих спірних матеріальних правовідносин, які входять у предмет судового розгляду; 2) співучасники - особи, які беруть участь в одному і тому ж судочинстві; 3) право вимоги або обов'язок одного з учасників не виключає права вимоги або обов'язку інших співучасників.

Мета процесуальної співучасті - найзручніше з погляду економії часу і зусиль суду, а також всіх осіб, які беруть участь в справі, здійснення в цивільному судочинстві задачі по захисту прав і законних інтересів громадян і різного роду органів, об'єднань і організацій.

При співучасті декілька процесів зливаються в один, внаслідок чого, по-перше, скорочуються (мінімізуються) судові витрати; по-друге, скорочується число судових засідань і, отже, явок учасників процесу до суду; по-третє, економиться час суду на перевірку і оцінку доказового матеріалу, які проводяться тільки один раз; по-четверте, виключається прийняття суперечливих рішень з одних і тих же питань.

Таким чином, інститут процесуальної співучасті - один з проявів принципів процесуальної економії, законності і обгрунтованості.

Види цивільної процесуальної співучасті:

По-перше, залежно від того, на чий стороні виступає співучасник, цивільна процесуальна співучасть поділяється на:

1) *активну* (на стороні позивача декілька співучасників). Наприклад, у разі пред'явлення позовів про відновлення на роботі декількох працівниками, звільненими на одній і тій же підставі, проти одного і того ж працедавця;

2) *пасивну* (на стороні відповідача декілька співучасників). Наприклад, у разі пред'явлення позову одним із співвласників про виділ своєї частки в загальному майні. Як співвідповідачі в цій справі виступають співвласники;

3) *змішану* (і на стороні позивача, і на стороні відповідача декілька осіб).

По-друге, *залежно від обов'язковості залучення осіб* цивільна процесуальна співучасть може бути необхідною (обов'язковою) і факультативною (необов'язковою). *Необхідна співучасть* - обов'язкова участь у справі всіх суб'єктів спірного правовідношення в якості позивачів або відповідачів. *Співучасть факультативна*, якщо вимоги декількох позивачів або одного позивача до декількох відповідачів можуть бути розглянуті і здійснені незалежно один від одного.

Права і обов'язки співучасників. На співучасників розповсюджуються загальні (ст. 43 ЦПК) і спеціальні права сторін (ст. 49 ЦПК).

Реалізація кожним із співучасників процесуальних прав і виконання процесуальних обов'язків створює процесуальні наслідки тільки для даного співучасника. Наприклад, якщо один із співпозивачів в процесі судового розгляду справи заявляє відмову від позову, то це тягне за собою припинення провадження по справі тільки відносно даного співпозивача. Що ж до решти співпозивачів, то суд зобов'язаний продовжити розгляд справи по суті з тим, щоб ухвалити відповідне рішення.

Особливістю ухвалення рішення при процесуальній співучасті є те, що суд постановлює не окремі рішення по кожному співучаснику (кожній розглянутій вимозі), а одне рішення, в якому дається відповідь на кожний позов (позовна вимога). Згідно зі ст. 266 ЦПК суд, ухвалюючи рішення на користь кількох позивачів або проти кількох відповідачів, повинен зазначити, в якій частині рішення стосується кожного з них, або зазначити, що обов'язок чи право стягнення є солідарним.

Необхідна та факультативна співучасть. Залежно від обов'язковості залучення осіб цивільна процесуальна співучасть може бути необхідною (обов'язковою) і факультативною (необов'язковою).

Необхідна співучасть - обов'язкова участь у справі всіх суб'єктів спірного правовідношення в якості позивачів або відповідачів.

Цивільне процесуальне законодавство не дає переліку випадків обов'язкової співучасті і вказівок на її підстави. Проте в судовій практиці встановилося правило, згідно з яким обов'язкова співучасть повинна мати місце у всіх тих випадках, коли в основі вимоги декількох позивачів або до декількох відповідачів лежить загальне право або загальний обов'язок.

Необхідна співучасть є обов'язковою в наступних справах: (1) про спільну (сумісну і часткову) власність; (2) про спадщину; (3) про авторські і суміжні права, якщо це результат праці декількох осіб; (4) про захист честі, гідності і ділової репутації; (6) про право користування житловими приміщеннями та ін.

Суть необхідної співучасті полягає в тому, що участь в судочинстві кожного співучасника необхідна. Проте питання про те, чи має право суд на свій розсуд залучити у разі обов'язкової співучасті тих співпозивачів, які не заявили позов разом з первинним позивачем і не звернулися до суду за захистом, законодавчо не вирішений. Рішення цього питання повинне бути обумовлено наступними двома обставинами: по-перше, дією в цивільному процесуальному праві принципу диспозитивності і, по-друге, визнанням у сучасному суспільному і юридичному бутті приватного права і приватної власності. Враховуючи обидва ці чинники, при необхідній співучасті суд має право залучати в процес співпозивачів лише з їх згоди.

Співучасть факультативна, якщо вимоги декількох позивачів або одного позивача до декількох відповідачів можуть бути розглянуті і здійснені незалежно один від одного.

Для використання факультативної співучасті необхідно встановити:

1) однорідність справ, що знаходяться у провадженні суду, яка визначається схожим предметом позовних вимог (відновлення на роботі), підставою позову (єдина підстава звільнення декількох осіб - скорочення штатів);

2) схожість суб'єктного складу або наявність у провадженні суду декількох справ за позовами одного позивача до різних відповідачів або різних позивачів до одного і того ж відповідача;

3) чи сприятиме об'єднання справ більш швидкому і правильному розгляду спору. Наприклад, позови батьків до дітей про стягнення аліментів можуть бути пред'явлені як спільно (в одній справі), так і роздільно до кожного з дітей або до всіх одночасно.

Як зазначено у постанові пленуму Верховного Суду України № 5 від 12.06.2009 р. «Про застосування норм цивільного процесуального законодавства, що регулюють провадження у справі до судового розгляду», що при пред'явленні позову до частини відповідачів (наприклад при солідарному обов'язку боржників згідно зі статтею 543 ЦК) суд не вправі зі своєї ініціативи і без згоди позивача залучати інших відповідачів до участі у справі як співвідповідачів. Суд зобов'язаний вирішити справу за тим позовом, що пред'явлений, і відносно тих відповідачів, які зазначені в ньому. Лише у випадку неможливості розгляду справи без участі співвідповідача чи співвідповідачів у зв'язку з характером спірних правовідносин (наприклад при розгляді справ про захист гідності, честі та ділової репутації за участю засобів масової інформації) суд залучає його чи їх до участі у справі зі своєї ініціативи. Мотиви, з яких суд визнав неможливим розгляд справи без зазначених осіб,

повинні бути зазначені в ухвалі, копія якої разом з копією позовної заяви невідкладно надсилається залученим особам.

Неналежний відповідач та порядок його заміни

Особа, помилково вважаючи, що обов'язок перед ним несе певний суб'єкт, пред'являє до нього позов. Насправді ж, їх несе абсолютно інший громадянин або організація. Особа, до якої пред'явлений цей позов, залучається до цивільного процесу як неналежний відповідач.

У більшості випадків для суду цілком достатньо тверджень про те, що особа, яка притягується до справи як відповідач, є порушником права позивача. Проте в деяких випадках коло можливих відповідачів прямо визначається законом. І тут потрібні докази того, що особа, на яку вказується як на можливого порушника права позивача, відповідає вимогам закону про можливих учасників спірного матеріального правовідношення. Так, наприклад, по позовах про захист честі і гідності і відшкодування моральної шкоди, заподіяної розповсюдженням не відповідаючих дійсності відомостей в засобах масової інформації, відповідачами можуть бути засіб масової інформації (редакція, телерадіокомпанія і т.п.), особа, яка надала інформацію, і в окремих випадках засновник засобу масової інформації. Тому пред'явлення позову до організації, в якій працює особа, яка надала інформацію, тягне залучення до справи відповідача, який швидше за все відповідати по позовних вимогах не повинен, оскільки дії з розповсюдження такої інформації звичайно в його функції не входять.

При визначенні того, чи є відповідач належним або неналежним, вирішальне значення має приналежність спірних прав і обов'язків. Належна сторона є носієм або спірних прав, або спірних обов'язків.

Неналежний відповідач — особа, відносно до якої за матеріалами справи виключається припущення про те, що вона є суб'єктом спірного правовідношення.

Неналежний відповідач - процесуально правоздатна особа. Вона володіє всіма властивими стороні процесуальними правами та обов'язками, тобто є суб'єктом процесу, стороною по справі, інакше було б неможливе процесуальне спілкування з нею. Тому недопустима відмова в прийнятті позовної заяви з мотивів пред'явлення позову до неналежного відповідача.

Згідно зі ст. 51 ЦПК суд першої інстанції має право за клопотанням позивача до закінчення підготовчого провадження, а у разі розгляду справи за правилами спрощеного позовного провадження - до початку першого судового засідання залучити до участі у ній співвідповідача.

Якщо позов подано не до тієї особи, яка повинна відповідати за позовом, суд до закінчення підготовчого провадження, а у разі розгляду справи за правилами спрощеного позовного провадження - до початку першого судового засідання за клопотанням позивача замінює первісного відповідача належним відповідачем, не закриваючи провадження у справі.

Після спливу вказаних строків (до закінчення підготовчого провадження, а у разі розгляду справи за правилами спрощеного позовного провадження - до початку першого судового засідання), суд може залучити до участі у справі співвідповідача або замінює первісного відповідача належним відповідачем виключно у разі, якщо позивач доведе, що не знав та не міг знати до подання позову у справі про підставу залучення такого співвідповідача чи заміну неналежного відповідача.

Про залучення співвідповідача чи заміну неналежного відповідача постановляється ухвала. За клопотанням нового відповідача або залученого співвідповідача розгляд справи починається спочатку.

Відповідач, замінений іншим відповідачем, має право заявити вимогу про компенсацію судових витрат, здійснених ним внаслідок необґрунтованих дій позивача. Питання про розподіл судових витрат вирішується в ухвалі про заміну неналежного відповідача (ст. 51 ЦПК).

Відповідно до п. 8 постанови пленуму Верховного Суду України № 2 від 12.06.2009 р.

«Про застосування норм цивільного процесуального законодавства при розгляді справ у суді першої інстанції» пред'явлення позову до неналежного відповідача не є підставою для відмови у відкритті провадження у справі чи залишення заяви без руху, оскільки заміна неналежного відповідача здійснюється в порядку, визначеному ЦПК. Після заміни неналежного відповідача або залучення співвідповідача справа розглядається спочатку в разі її відкладення або за клопотанням нового відповідача чи залученого співвідповідача та за його результатами суд відмовляє в позові до неналежного відповідача та приймає рішення по суті заявлених вимог щодо належного відповідача.

ЦПК не передбачає можливості заміни позивача.

Процесуальне правонаступництво - це перехід процесуальних прав і обов'язків від однієї особи, яка була в процесі стороною або третьою особою, до іншої особи у зв'язку з переходом до неї суб'єктивних матеріальних прав.

Підстави для процесуального правонаступництва:

- 1) перехід суб'єктивних матеріальних прав і обов'язків в результаті:
  - а) смерті фізичної особи;
  - б) припинення юридичної особи;
  - в) заміни кредитора чи боржника у зобов'язанні;
  - г) в інших випадках заміни особи у відносинах, щодо яких виник спір;
- 2) наявність порушеного цивільного процесу до моменту настання фактів, вказаних вище;
- 3) вибуття з процесу відповідної сторони або третьої особи. Вибуття інших суб'єктів не приводить до виникнення процесуального правонаступництва.

Цивільне процесуальне правонаступництво може бути тільки загальним (універсальним), оскільки правонаступник повністю замінює собою правопередника у всьому об'ємі його процесуальних прав і обов'язків.

Процесуальне правонаступництво виключається у разі, коли неприпустимо правонаступництво в матеріальному праві, зокрема, коли вимога нерозривно пов'язана з особою позивача або відповідача (в позовах про розірвання шлюбу, стягнення аліментів, відновленні на роботі та ін.), а також коли правонаступництво суперечить закону або договору.

Розглядаючи матеріальне правонаступництво як юридичну підставу для процесуального правонаступництва, слід мати на увазі, що перехід прав і обов'язків від одного суб'єкта матеріального правовідношення до іншого не тягне автоматичну зміну осіб в процесуальному відношенні. Річ у тому, що через дію принципу диспозитивності вступ до справи (процесу) правонаступника позивача залежить від його бажання. Що ж до правонаступника відповідача, то він притягується судом до участі в справі, якщо проти цього не заперечує позивач. В іншому випадку провадження по справі підлягає припиненню у зв'язку з відмовою позивача від позову.

Усі дії вчинені в цивільному процесі до вступу правонаступника, обов'язкові для нього так само, як вони були обов'язкові для особи, яку він замінив (ч. 2 ст. 55 ЦПК).

Порядок вступу до процесу правонаступника та його правове становище. Вступаючи в процес як правонаступник сторони або третьої особи, суб'єкт зобов'язаний пред'явити суду докази свого правонаступництва в матеріальному правовідношенні, наприклад, договір про переведення боргу або уступку вимоги, свідоцтво про право на спадщину, свідоцтво про державну реєстрацію новоствореної або реорганізованої юридичної особи.

Згідно ст. 55 ЦПК цивільне процесуальне правонаступництво допускається на будь-якій стадії цивільного процесу. З моменту вступу до процесу правонаступник набуває всі процесуальні права і обов'язки свого правопередника. Усі дії, вчинені в цивільному процесі до вступу правонаступника, обов'язкові для нього так само, як вони були обов'язкові для особи, яку він замінив. З цієї причини, правонаступник не має права вимагати, наприклад, повторного допиту свідків, повторної експертизи, заявляти відводи суддям тільки на тій підставі, що він є правонаступником сторони або третьої особи.

Вступ до процесу правонаступника оформляється ухвалою суду, яка не може бути оскаржена. На ухвалу суду про відмову в допущенні в процес правонаступника може бути поданий скарга.

При настанні підстав правонаступництва до розгляду справи судом першої інстанції суд зобов'язаний зупинити провадження у справі (ч. 1 ст. 251 ЦПК).

Процесуальне правонаступництво істотно відрізняється від заміни неналежної сторони як по підставах, так і по процесуальних наслідках, а саме:

1) процесуальне правонаступництво має місце з підстав, що виникли протягом процесу, а заміна сторін ґрунтується на обставинах, що виникли до порушення цивільного процесу;

2) при процесуальному правонаступництві всі процесуальні права і обов'язки правопередника переходять до правонаступника. При заміні неналежної сторони належною такого переходу не відбувається;

3) після факту процесуального правонаступництва цивільний процес по справі продовжується, а при заміні неналежних сторін завжди починається спочатку.

4. Неналежний відповідач та порядок його заміни

Особа, помилково вважаючи, що обов'язок перед ним несе певний суб'єкт, пред'являє до нього позов. Насправді ж, їх несе абсолютно інший громадянин або організація. Особа, до якої пред'явлений цей позов, залучається до цивільного процесу як неналежний відповідач.

У більшості випадків для суду цілком достатньо тверджень про те, що особа, яка притягується до справи як відповідач, є порушником права позивача. Проте в деяких випадках коло можливих відповідачів прямо визначається законом. І тут потрібні докази того, що особа, на яку вказується як на можливого порушника права позивача, відповідає вимогам закону про можливих учасників спірного матеріального правовідношення. Так, наприклад, по позовах про захист честі і гідності і відшкодування моральної шкоди, заподіяної розповсюдженням не відповідаючих дійсності відомостей в засобах масової інформації, відповідачами можуть бути засіб масової інформації (редакція, телерадіокомпанія і т.п.), особа, яка надала інформацію, і в окремих випадках засновник засобу масової інформації. Тому пред'явлення позову до організації, в якій працює особа, яка надала інформацію, тягне залучення до справи відповідача, який швидше за все відповідати по позовних вимогах не повинен, оскільки дії з розповсюдження такої інформації звичайно в його функції не входять.

При визначенні того, чи є відповідач належним або неналежним, вирішальне значення має приналежність спірних прав і обов'язків. Належна сторона є носієм або спірних прав, або спірних обов'язків.

Неналежний відповідач — особа, відносно до якої за матеріалами справи виключається припущення про те, що вона є суб'єктом спірного правовідношення.

Неналежний відповідач - процесуально правоздатна особа. Вона володіє всіма властивими стороні процесуальними правами та обов'язками, тобто є суб'єктом процесу, стороною по справі, інакше було б неможливе процесуальне спілкування з нею. Тому недопустима відмова в прийнятті позовної заяви з мотивів пред'явлення позову до неналежного відповідача.

Згідно зі ст. 51 ЦПК суд першої інстанції має право за клопотанням позивача до закінчення підготовчого провадження, а у разі розгляду справи за правилами спрощеного позовного провадження - до початку першого судового засідання залучити до участі у ній співвідповідача.

Якщо позов подано не до тієї особи, яка повинна відповідати за позовом, суд до закінчення підготовчого провадження, а у разі розгляду справи за правилами спрощеного позовного провадження - до початку першого судового засідання за клопотанням позивача замінює первісного відповідача належним відповідачем, не закриваючи провадження у

справі.

Після спливу вказаних строків (до закінчення підготовчого провадження, а у разі розгляду справи за правилами спрощеного позовного провадження - до початку першого судового засідання), суд може залучити до участі у справі співвідповідача або замінює первісного відповідача належним відповідачем виключно у разі, якщо позивач доведе, що не знав та не міг знати до подання позову у справі про підставу залучення такого співвідповідача чи заміну неналежного відповідача.

Про залучення співвідповідача чи заміну неналежного відповідача постановляється ухвала. За клопотанням нового відповідача або залученого співвідповідача розгляд справи починається спочатку.

Відповідач, замінений іншим відповідачем, має право заявити вимогу про компенсацію судових витрат, здійснених ним внаслідок необґрунтованих дій позивача. Питання про розподіл судових витрат вирішується в ухвалі про заміну неналежного відповідача (ст. 51 ЦПК).

Відповідно до п. 8 постанови пленуму Верховного Суду України № 2 від 12.06.2009 р. «Про застосування норм цивільного процесуального законодавства при розгляді справ у суді першої інстанції» пред'явлення позову до неналежного відповідача не є підставою для відмови у відкритті провадження у справі чи залишення заяви без руху, оскільки заміна неналежного відповідача здійснюється в порядку, визначеному ЦПК. Після заміни неналежного відповідача або залучення співвідповідача справа розглядається спочатку в разі її відкладення або за клопотанням нового відповідача чи залученого співвідповідача та за його результатами суд відмовляє в позові до неналежного відповідача та приймає рішення по суті заявлених вимог щодо належного відповідача.

ЦПК не передбачає можливості заміни позивача.

5. Процесуальне правонаступництво

Процесуальне правонаступництво - це перехід процесуальних прав і обов'язків від однієї особи, яка була в процесі стороною або третьою особою, до іншої особи у зв'язку з переходом до неї суб'єктивних матеріальних прав.

Підстави для процесуального правонаступництва:

- 4) перехід суб'єктивних матеріальних прав і обов'язків в результаті:
  - а) смерті фізичної особи;
  - б) припинення юридичної особи;
  - в) заміни кредитора чи боржника у зобов'язанні;
  - г) в інших випадках заміни особи у відносинах, щодо яких виник спір;
- 5) наявність порушеного цивільного процесу до моменту настання фактів, вказаних вище;
  - б) вибуття з процесу відповідної сторони або третьої особи. Вибуття інших суб'єктів не приводить до виникнення процесуального правонаступництва.

Цивільне процесуальне правонаступництво *може бути тільки загальним (універсальним)*, оскільки правонаступник повністю замінює собою правопередника у всьому об'ємі його процесуальних прав і обов'язків.

Процесуальне правонаступництво виключається у разі, коли неприпустимо правонаступництво в матеріальному праві, зокрема, коли вимога нерозривно пов'язана з особою позивача або відповідача (в позовах про розірвання шлюбу, стягнення аліментів, відновленні на роботі та ін.), а також коли правонаступництво суперечить закону або договору.

Розглядаючи матеріальне правонаступництво як юридичну підставу для процесуального правонаступництва, слід мати на увазі, що перехід прав і обов'язків від одного суб'єкта матеріального правовідношення до іншого не тягне автоматичну зміну осіб в процесуальному відношенні. Річ у тому, що через дію принципу диспозитивності вступ до

справи (процесу) правонаступника позивача залежить від його бажання. Що ж до правонаступника відповідача, то він притягується судом до участі в справі, якщо проти цього не заперечує позивач. В іншому випадку провадження по справі підлягає припиненню у зв'язку з відмовою позивача від позову.

Усі дії вчинені в цивільному процесі до вступу правонаступника, обов'язкові для нього так само, як вони були обов'язкові для особи, яку він замінив (ч. 2 ст. 55 ЦПК).

Порядок вступу до процесу правонаступника та його правове становище. Вступаючи в процес як правонаступник сторони або третьої особи, суб'єкт зобов'язаний пред'явити суду докази свого правонаступництва в матеріальному правовідношенні, наприклад, договір про переведення боргу або уступку вимоги, свідоцтво про право на спадщину, свідоцтво про державну реєстрацію новоствореної або реорганізованої юридичної особи.

Згідно ст. 55 ЦПК цивільне процесуальне правонаступництво допускається на будь-якій стадії цивільного процесу. З моменту вступу до процесу правонаступник набуває всі процесуальні права і обов'язки свого правопередника. Усі дії, вчинені в цивільному процесі до вступу правонаступника, обов'язкові для нього так само, як вони були обов'язкові для особи, яку він замінив. З цієї причини, правонаступник не має права вимагати, наприклад, повторного допиту свідків, повторної експертизи, заявляти відводи суддям тільки на тій підставі, що він є правонаступником сторони або третьої особи.

Вступ до процесу правонаступника *оформляється ухвалою суду*, яка не може бути оскаржена. На ухвалу суду про відмову в допущенні в процес правонаступника може бути поданий скарга.

При настанні підстав правонаступництва до розгляду справи судом першої інстанції *суд зобов'язаний зупинити провадження у справі* (ч. 1 ст. 251 ЦПК).

Процесуальне правонаступництво істотно *відрізняється від заміни неналежної сторони* як по підставах, так і по процесуальних наслідках, а саме:

4) процесуальне правонаступництво має місце з підстав, що виникли протягом процесу, а заміна сторін ґрунтується на обставинах, що виникли до порушення цивільного процесу;

5) при процесуальному правонаступництві всі процесуальні права і обов'язки правопередника переходять до правонаступника. При заміні неналежної сторони належною такого переходу не відбувається;

6) після факту процесуального правонаступництва цивільний процес по справі продовжується, а при заміні неналежних сторін завжди починається спочатку.

6. Органи державної влади та місцевого самоврядування як сторона в цивільному процесі

У випадках, встановлених законом, органи державної влади, органи місцевого самоврядування, фізичні та юридичні особи можуть звертатися до суду із заявами про захист прав, свобод та інтересів інших осіб або державних чи суспільних інтересів та брати участь у цих справах. При цьому органи державної влади, органи місцевого самоврядування повинні надати суду документи, що підтверджують наявність передбачених законом підстав для звернення до суду в інтересах інших осіб (ч. 1 ст. 56 ЦПК).

Мета участі в процесі осіб зазначених у ст. 56 ЦПК - захист суспільних і державних інтересів, суб'єктивних прав і охоронюваних законом інтересів інших осіб - громадян і організацій.

Підстава участі - державна або суспільна заінтересованість у цивільній справі, що впливає з тих обов'язків, які покладені на органи і особи в силу функціональних повноважень.

Поняття «суспільних і державних інтересів», «суб'єктивних прав і охоронюваних законом інтересів інших осіб» теорією і практикою досі не вироблено.

Характерні риси органів і осіб, яким законом надане право захищати інтереси інших осіб:

- 1) беруть участь у розгляді справи від свого імені, але в захист не своїх інтересів, а інтересів інших осіб;
- 2) не є суб'єктами спірних матеріальних правовідносин і тому не виступають як сторони в процесі, не мають матеріально-правової заінтересованості в результатах справи;
- 3) мають процесуальну заінтересованість у результаті вирішення справи;
- 4) можливість їхньої участі в судочинстві передбачена в законі;
- 5) їх повноваження, як правило, визначені компетенцією;
- 6) вони беруть участь у процесі без спеціального уповноваження з боку тих, чії права вони захищають.

Суб'єкти, що діють у порядку ст. 56 ЦПК:

1) *Уповноважений Верховної Ради України з прав людини* згідно ст. 101 Конституції України здійснює парламентський контроль за дотриманням конституційних прав і свобод людини і громадянина. У відповідності зі ст. 13 Закону України «Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини» Уповноважений Верховної Ради України з прав людини має право з метою захисту прав і свобод людини і громадянина особисто або через свого представника в установленому законом порядку: звертатися до суду про захист прав і свобод осіб, які через фізичний стан, недосягнення повноліття, похилий вік, недієздатність або обмежену дієздатність неспроможні самостійно захистити свої права і свободи; брати участь у судовому розгляді справ, провадження в яких відкрито за його позовами (заявами, клопотаннями (поданнями)); вступати у справи, провадження в яких відкрито за позовами (заявами, клопотаннями (поданнями)) інших осіб, на будь-якій стадії їх судового розгляду; ініціювати незалежно від його участі у судовому провадженні перегляд судових рішень (п. 10);

2) *прокурор*. Закон України «Про прокуратуру» закріплює, що представництво прокурором інтересів громадянина або держави в суді полягає у здійсненні процесуальних та інших дій, спрямованих на захист інтересів громадянина або держави, у випадках та порядку, встановлених законом.

Правовий статус прокурора щодо реалізації представницької функції характеризується сукупністю таких ознак: 1) прокурорське представництво є самостійним міжгалузевим правовим інститутом; 2) заінтересованість прокурора у справі має державницький характер, бо зумовлена здійсненням прокурором своїх повноважень спрямованих на реалізацію представницької функції прокуратури України як державного органу; 3) прокурорське представництво здійснюється на субсидіарній основі, тобто є можливим лише у разі невиконання або неналежного виконання по суті законними представниками своїх обов'язків щодо захисту прав, свобод та інтересів відповідних осіб, інтересів держави; 4) прокурор може реалізувати покладену на нього представницьку функцію виключно після підтвердження судом підстав для представництва; 5) прокурор реалізує представницьку функцію від свого імені, користується процесуальними повноваженнями відповідної сторони в процесі, набуваючи особливого процесуального статусу (модусу) «квазісторони» процесу.

Прокурор здійснює представництво в суді інтересів громадянина (громадянина України, іноземця або особи без громадянства) у випадках, якщо така особа не спроможна самостійно захистити свої порушені чи оспорювані права або реалізувати процесуальні повноваження через недосягнення повноліття, недієздатність або обмежену дієздатність, а законні представники або органи, яким законом надано право захищати права, свободи та інтереси такої особи, не здійснюють або неналежним чином здійснюють її захист.

Європейський Суд з прав людини (далі - ЄСПЛ) у справі «Мен- чинська проти Російської Федерації» (рішення від 15.01.2009, заява № 42454/02, пункт 35) висловив таку позицію (у неофіційному перекладі): «Сторонами цивільного провадження виступають позивач і відповідач, яким надаються рівні права, в тому числі право на юридичну допомогу.

Підтримка, що надається прокуратурою одній зі сторін, може бути виправдана за певних обставин, наприклад, при захисті інтересів незахищених категорій громадян (дітей, осіб з обмеженими можливостями та інших категорій), які, ймовірно, не в змозі самотійно захищати свої інтереси, або в тих випадках, коли відповідним правопорушенням зачіпаються інтереси великого числа громадян, або у випадках, коли потрібно захистити інтереси держави».

З урахуванням того, що «інтереси держави» є оціночним поняттям, прокурор чи його заступник у кожному конкретному випадку самотійно визначає з посиланням на законодавство, на підставі якого подається позов, в чому саме відбулося чи може відбутися порушення матеріальних або інших інтересів держави, обґрунтовує у позовній заяві необхідність їх захисту та зазначає орган, уповноважений державою здійснювати відповідні функції у спірних відносинах. Таким чином, «інтереси держави» охоплюють широке і водночас чітко не визначене коло законних інтересів, які не піддаються точній класифікації, а тому їх наявність повинна бути предметом самотійної оцінки суду у кожному конкретному випадку звернення прокурора з позовом.

Наявність підстав для представництва має бути обґрунтована прокурором у суді.

Прокурор здійснює представництво інтересів громадянина або держави в суді виключно після підтвердження судом підстав для представництва.

Прокурор зобов'язаний попередньо, до звернення до суду, повідомити про це громадянина та його законного представника або відповідного суб'єкта владних повноважень. У разі підтвердження судом наявності підстав для представництва прокурор користується процесуальними повноваженнями відповідної сторони процесу. Наявність підстав для представництва може бути оскаржена громадянином чи її законним представником або суб'єктом владних повноважень.

Виключно з метою встановлення наявності підстав для представництва інтересів держави в суді у випадку, якщо захист законних інтересів держави не здійснює або неналежним чином здійснює суб'єкт владних повноважень, до компетенції якого віднесені відповідні повноваження, прокурор має право отримувати інформацію, яка на законних підставах належить цьому суб'єкту, витребувати та отримувати від нього матеріали та їх копії.

У разі відсутності суб'єкта владних повноважень, до компетенції якого віднесений захист законних інтересів держави, а також у разі представництва інтересів громадянина з метою встановлення наявності підстав для представництва прокурор має право:

1) витребувати за письмовим запитом, ознайомлюватися та безоплатно отримувати копії документів і матеріалів органів державної влади, органів місцевого самоврядування, військових частин, державних та комунальних підприємств, установ і організацій, органів Пенсійного фонду України та фондів загальнообов'язкового державного соціального страхування, що знаходяться у цих суб'єктів, у порядку, визначеному законом;

2) отримувати від посадових та службових осіб органів державної влади, органів місцевого самоврядування, військових частин, державних та комунальних підприємств, установ та організацій, органів Пенсійного фонду України та фондів загальнообов'язкового державного соціального страхування усні або письмові пояснення. Отримання пояснень від інших осіб можливе виключно за їхньою згодою.

Під час здійснення представництва інтересів громадянина або держави у суді прокурор має право в порядку, передбаченому процесуальним законом та законом, що регулює виконавче провадження: 1) звертатися до суду з позовом (заявою, поданням); 2) вступати у справу, порушену за позовом (заявою, поданням) іншої особи, на будь-якому етапі судового провадження; 3) ініціювати перегляд судових рішень, у тому числі у справі, порушеній за позовом (заявою, поданням) іншої особи; 4) брати участь у розгляді справи; 5) подавати цивільний позов під час кримінального провадження у випадках та порядку, визначених кримінальним процесуальним законом; 6) брати участь у виконавчому провадженні при виконанні рішень у справі, в якій прокурором здійснювалося

представництво інтересів громадянина або держави в суді; 7) з дозволу суду ознайомлюватися з матеріалами справи в суді та матеріалами виконавчого провадження, робити виписки з них, отримувати безоплатно копії документів, що знаходяться у матеріалах справи чи виконавчого провадження (ст. 23 Закону України «Про прокуратуру»).

3) *органи державної влади.* Наприклад, Державний комітет України у справах захисту прав споживачів і його органи в Автономній Республіці Крим, обласних, містах Києві і Севастополі мають право порушувати в судах цивільні справи щодо захисту прав споживачів (ст. 10 Закону України «Про захист прав споживачів»);

4) *органи місцевого самоврядування.* Так, згідно положень Сімейного кодексу України, *органи опіки та піклування* мають право на звернення до суду з позовом: 1) про визнання шлюбу недійсним, якщо він був зареєстрований у випадках, передбачених СК (ст. 42 СК); 2) про позбавлення батьківських прав (ст. 165 СК); 3) про позбавлення батьків або одного з них батьківських прав або про відібрання дитини від матері, батька без позбавлення їхніх батьківських прав (ч. 2 ст. 170 СК); 4) про скасування усиновлення або визнання його недійсним (ст. 240 СК).

ЦПК України надає *органам опіки та піклування* право подавати заяви до суду у наступних справах: 1) про обмеження цивільної дієздатності фізичної особи (ч. 1 ст. 296 ЦПК); 2) про обмеження права неповнолітнього самостійно розпоряджатися своїм заробітком, стипендією або іншими доходами або позбавленні його цього права (ч. 2 ст. 296 ЦПК); 3) про визнання фізичної особи недієздатною (ч. 3 ст. 296 ЦПК).

Заява про передачу безхазяйної нерухомої речі у власність територіальної громади за умов, визначених ЦК України, подається до суду за місцезнаходженням цієї речі *органом, уповноваженим управляти майном відповідної територіальної громади* (ст. 329 ЦПК).

Заява про визнання спадщини відумерлою у випадках, встановлених ЦК України, подається до суду *органом місцевого самоврядування* (ст. 337 ЦПК);

5) *фізичні особи.* За умов, визначених Законом України «Про психіатричну допомогу», *лікар-психіатр* має право подати заяву до суду про проведення психіатричного огляду особи у примусовому порядку, про надання особі амбулаторної психіатричної допомоги та її продовженні в примусовому порядку (ст. 339 ЦПК).

Сімейний кодекс України надає право на звернення до суду з позовом про позбавлення батьківських прав *особі, у родині якої проживає дитина* (ст. 165 СК).

6) *юридичні особи.* Наприклад, *об'єднання споживачів* мають право звертатися з позовом до суду про визнання дій продавця, виготовлювача (підприємства, які виконують їх функції), виконавця протиправними щодо невизначеного кола споживачів і припиненні цих дій (ст. 26 Закону України «Про захист прав споживачів»).

Згідно ст. 296 ЦПК *наркологічний або психіатричний заклад* може подати заяву до суду про обмеження цивільної дієздатності фізичної особи або про визнання фізичної особи недієздатною.

Протитуберкульозний заклад має право подати до суду заяву про обов'язкову госпіталізацію до протитуберкульозного закладу хворого на заразну форму туберкульозу, який ухиляється від лікування (ст. 345 ЦПК).

Установа охорони здоров'я або навчальний заклад має право на звернення до суду з позовом про позбавлення батьківських прав (ст. 165 СК).

Процесуальні форми участі органів та осіб, яким законом надане право захищати інтереси інших осіб. **ЦПК передбачає дві форми захисту прав і інтересів інших осіб: шляхом звернення до суду і у формі подання висновку.**

Перераховані форми участі практично мало чим відрізняються від форм участі у цивільному процесі самих заінтересованих осіб тому, що сам захист здійснюється в тих самих умовах, за допомогою тих самих правових засобів.

Звернення до суду. У разі відкриття провадження за позовною заявою особи, якій законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб (крім прокурора), особа, в чий інтересах подано позов, набуває статусу позивача.

У разі відкриття провадження за позовною заявою, поданою прокурором в інтересах держави в особі органу, уповноваженого здійснювати функції держави у спірних правовідносинах, зазначений орган набуває статусу позивача. У разі відсутності такого органу або відсутності у нього повноважень щодо звернення до суду прокурор зазначає про це в позовній заяві і в такому разі прокурор набуває статусу позивача (ч. 5 ст. 56 ЦПК).

Оскільки органи та інші особи, яким законом надано право звернутися в суд в інтересах інших осіб або державних чи суспільних інтересах, мають процесуальні права й обов'язки особи, в інтересах якої вони діють, за винятком права укладати мирову угоду, то вони займають у процесі положення процесуальних позивачів. Під процесуальними позивачами розуміються такі учасники цивільного судочинства, які уповноважені законом вимагати від свого імені захисту чужих прав, свобод і охоронюваних законом інтересів шляхом пред'явлення і підтримки позову в суді.

Так, наприклад, заявляючи позов з приводу незаконного використання земельної ділянки в інтересах держави в особі органу місцевого самоврядування, якому державою делеговані повноваження в галузі земельних відносин (ст. 12 Земельного кодексу України), прокурор зазначив, що цей позов спрямований на захист інтересів держави, оскільки відповідно до ст. 14 Конституції України та ст. 1 Земельного кодексу України земля є основним національним багатством України, яка перебуває під особливою охороною держави, а тому її використання на шкоду правам і свободам громадян, у тому числі територіальної громади, суперечить інтересам держави та суспільним інтересам;

Згідно Закону України «Про судовий збір» більшість органів та осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб, не мають пільг щодо сплати судового збору. Однак, судовий збір не справляється за подання заяви про надання особі психіатричної допомоги в примусовому порядку; заяви про обов'язкову госпіталізацію до протитуберкульозного закладу (ч. 2 ст. 3 Закону). Від сплати судового збору під час розгляду справи в усіх судових інстанціях звільняються: органи місцевого самоврядування - за подання заяви про визнання спадщини відумерлою (п. 15-1 ч. 1 ст. 5 Закону).

Відмова органів та інших осіб, які відповідно до ст. 56 ЦПК звернулися до суду в інтересах інших осіб, від поданої ними заяви або зміна позовних вимог не позбавляє особу, на захист прав, свобод та інтересів якої подано заяву, права вимагати від суду розгляду справи та вирішення вимоги у первісному обсязі.

Якщо особа, яка має цивільну процесуальну дієздатність і в інтересах якої подана заява, не підтримує заявлених позовних вимог, суд залишає заяву без розгляду.

Відмова органу, уповноваженого здійснювати відповідні функції у спірних правовідносинах, від поданого прокурором в інтересах держави позову (заяви), подання ним заяви про залишення позову без розгляду не позбавляє прокурора права підтримувати позов (заяву) і вимагати розгляду справи по суті.

Прокурор або Уповноважений Верховної Ради України з прав людини з метою вирішення питання щодо наявності підстав для ініціювання перегляду судових рішень у справі, розглянутій без їхньої участі, вступу у справу за позовом (заявою) іншої особи мають право ознайомлюватися з матеріалами справи в суді та отримувати з них копії (ст. 57 ЦПК).

Подання висновку. Органи державної влади та органи місцевого самоврядування можуть бути залучені судом до участі у справі або брати участь у справі за своєю ініціативою для подання висновків на виконання своїх повноважень. Участь зазначених органів у судовому процесі для подання висновків у справі є обов'язковою у випадках, встановлених законом, або якщо суд визнає це за необхідне (ч. 6 ст. 56 ЦПК).

Мета участі органів державної влади і місцевого самоврядування в цивільному судочинстві у формі подання висновку є реалізація покладених на них законом функціональних обов'язків і як наслідок цього - захист порушених або оспорюваних прав, свобод і охоронюваних законом інтересів інших осіб, державних, а також суспільних інтересів. Таким чином, участь органів управління у справі пов'язана зі здійсненням ними управлінських функцій. Це, у свою чергу, означає, що процесуальний інтерес органів

управління до справи обумовлений їхньою компетенцією у відповідній сфері державного або місцевого управління. У зв'язку з цим, орган управління має право вступати в справу для подання висновку в порядку ст. 56 ЦПК лише по тим категоріям справ, які відносяться до предмета його діяльності у сфері управління. Тільки в таких випадках участь у процесі органа управління буде виправданою і доцільною.

З метою подання висновку у цивільному процесі найчастіше беруть участь наступні органи:

- 1) органи опіки та піклування - у справах, пов'язаних із захистом інтересів дітей і інших недієздатних осіб (позбавлення батьківських прав, про скасування усиновлення);
- 2) відділи соціального забезпечення - у справах окремого провадження, які порушені з метою призначення пенсії (оголошення особи померлої);
- 3) житлово-комунальні органи (виселення, розділ і обмін житлової площі тощо).

Висновок надається до суду у письмовому вигляді і залежно від компетенції державного органа повинен містити чітку, вичерпну відповідь на питання, поставлені судом. Він повинен бути докладно мотивований. При цьому в його обґрунтування можуть бути покладені не тільки ті дані, які є в матеріалах справи, але і зібрані самим державним органом.

Питання для самоконтролю

1. Чому сторін визнають головними учасниками цивільного судочинства?
2. Як відбивається на процесуальному статусі сторін те, що вони є учасниками (суб'єктами) спору про право?
3. Якою є природа процесуальної співучасті?
4. Якими є матеріально-правові та процесуальні підстави і наслідки визнання відповідача неналежним?
5. У чому виявляються особливості процесуального правонаступництва і його відмінності від правонаступництва у цивільному праві?

Рекомендована література

- Основна: [1, 2, 3, 7, 8]
 Допоміжна: [9, 11, 13, 14, 18, 19, 26]
 Інформаційні ресурси Інтернет: [1, 2, 3]
 Міжнародні видання: [2]

Тема 6. Треті особи та інші учасники в цивільному процесі

Мета: Визначити поняття третіх осіб та розглянути їх ознаки. З'ясувати роль в цивільному процесі зазначених учасників, окреслити обсяг їх процесуальних прав та обов'язків. Дослідити процесуальний порядок вступу третіх осіб у справу. Визначити відмінність третіх осіб, які заявляють самостійні вимоги, від третіх осіб, які не заявляють самостійних вимог та від співпозивачів. Визначити склад інших учасників судового процесу (свідок, експерт, перекладач, спеціаліст, експерт з права) та їх процесуальний статус.

План проведення лекції

1. Поняття третіх осіб та їх ознаки.
2. Треті особи, які заявляють самостійні вимоги.
3. Треті особи, які не заявляють самостійних вимог.
4. Інші учасники судового процесу.

1. Поняття третіх осіб та їх ознаки

У справах позовного провадження завжди є дві сторони. Проте, є випадки, коли в результаті справи заінтересована ще одна особа, яка не є ні позивачем, ні відповідачем. Цю особу процесуальний закон називає третьою. Вона має самостійний, особливий інтерес. Цей інтерес полягає в тому, що рішення суду по спору між позивачем і відповідачем так чи інакше впливає на права третьої особи. Щоб захистити свої права, третя особа повинна взяти участь у процесі.

Треті особи - це особи, які беруть участь у справі, вступають або залучаються до розпочатого процесу, мають певну заінтересованість в результаті справи, оскільки рішення може вплинути на їх права і обов'язки.

Характерні риси третіх осіб:

- 1) дані суб'єкти віднесені законом до учасників справи, що визначає їх правове положення і сукупність прав; треті особи мають певний ступінь заінтересованості в результаті справи;
- 2) рішення по справі має значення для третіх осіб, але це значення залежить від їх виду;
- 3) треті особи вступають або залучаються в розпочатий цивільний процес.

За ступенем заінтересованості в результаті справи розрізняються треті особи: а) які заявляють самостійні позовні вимоги (наприклад, до суду, в якому розглядається спір спадкоємців за заповітом, може надійти заява від одного із спадкоємців згідно із законом, який вимагає визнання заповіту недійсним); б) які не заявляють самостійних вимог щодо предмету спору (наприклад, в справу за позовом потерпілого до власника джерела підвищеної небезпеки про відшкодування заподіяної шкоди залучається особа, яка управляла транспортним засобом у момент спричинення шкоди).

Якщо порівнювати характер юридичної заінтересованості третіх осіб, які заявляють самостійні вимоги щодо предмета спору, і третіх осіб, які не заявляють самостійних вимог, то можна сказати, що різниця в юридичному інтересі цих двох видів третіх осіб по відношенню до спору полягає в тому, що третя особа, яка заявляє самостійні вимоги щодо предмета спору, має стосовно предмета спору безпосередній юридичний інтерес, оскільки вона є суб'єктом спірного матеріального правовідношення (або вважає себе таким), а третя особа без самостійних вимог має стосовно предмета спору непрямий юридичний інтерес, оскільки не є суб'єктом спірного матеріального правовідношення, перебуває з однією із сторін в процесі в таких матеріальних правовідносинах, які можуть змінитися в результаті ухваленого рішення суду в спорі між сторонами.

Захист прав і інтересів, відмінних і незалежних від прав і інтересів сторін, - не єдина функція інституту третіх осіб. Участь третіх осіб в цивільному процесі забезпечує більш швидкий розгляд справи. Завдяки участі в справі третіх осіб відбувається більш повна концентрація доказового матеріалу, що допомагає не тільки захисту прав третіх осіб, але і правильному розгляду розпочатої за ініціативою первісного позивача цивільної справи в цілому. Неучасть в справі третьої особи, заінтересованої в вирішенні спору, призводить не тільки до порушення прав цієї особи, але і до помилок в дослідженні фактичних обставин справи

Таким чином, поняття третіх осіб в цивільному процесі об'єднує різних за своєю правовою природою осіб: тих, які захищають в процесі свій матеріально-правовий інтерес в спорі між іншими особами, та тих, які беруть участь у процесі з метою запобігання настанню несприятливих наслідків, які можуть настати між ними і особами, на стороні яких вони беруть участь у процесі, після ухвалення судом рішення по справі; об'єднує цих осіб те, що вони вступають у вже розпочатий процес, і тому називаються «третіми».

Участь третіх осіб у цивільному процесі є важливою гарантією для захисту прав громадян і організацій, ефективним засобом судового захисту прав і охоронюваних законом інтересів, проголошених в ст. 55 Конституції України. Використання цього інституту в судовій практиці показує його ефективність і надійність як процесуальної форми участі у процесі

громадян і організацій, що в той же час не виключає подальшого вдосконалення цього механізму судового захисту.

2. Треті особи, які заявляють самостійні вимоги

Треті особи, які заявляють самостійні вимоги - це такі учасники процесу, які вступають в уже розпочатий процес шляхом пред'явлення позову для захисту самостійних прав на предмет спору, якщо рішення по справі може вплинути на їх права.

Згідно ч. 1 ст. 52 ЦПК треті особи, які заявляють самостійні вимоги щодо предмета спору, можуть вступити у справу до закінчення підготовчого провадження або до початку першого судового засідання, якщо справа розглядається в порядку спрощеного позовного провадження, подавши позов до однієї або декількох сторін.

Характерні риси третіх осіб, які заявляють самостійні вимоги щодо предмета спору:

- 1) є суб'єктами спірного матеріального правовідношення;
- 2) вступають в процес добровільно;
- 3) вступають в процес шляхом подання позовної заяви;
- 4) вступають в процес до закінчення підготовчого провадження або до початку першого судового засідання, якщо справа розглядається в порядку спрощеного позовного провадження;
- 5) можуть бути як фізичними, так і юридичними особами;
- 6) можуть претендувати на весь предмет спору або на його частину;
- 7) мають інтереси, які, як правило, протистоять інтересам обох сторін, але можуть суперечити і інтересам однієї з них;
- 8) користуються усіма правами і несуть усі обов'язки позивача.

Порядок вступу до процесу третіх осіб, які заявляють самостійні вимоги щодо предмета спору. Вступ до справи третьої особи з самостійними вимогами тягне за собою певні наслідки як для неї самої, так і для решти учасників процесу. Оскільки третя особа з самостійними вимогами за процесуальним статусом нічим не відрізняється від позивача, їй повинні бути забезпечені рівні можливості з первісним позивачем для захисту своїх прав і охоронюваних законом інтересів. Йому повинна бути надана можливість ознайомитися зі всіма матеріалами справи і представляти докази, що обґрунтовують його вимоги і заперечення проти вимог первісного позивача. З іншого боку, первісному позивачу і відповідачу необхідно підготуватися до захисту від вимог третьої особи. Тому, після вступу в справу третьої особи, яка заявила самостійні вимоги щодо предмета спору, справа за клопотанням учасника справи розглядається спочатку (ч. 4 ст. 52 ЦПК).

Іноді одночасний розгляд первісного позову і позову третьої особи, яка заявляє самостійні вимоги щодо предмета спору, може виявитися недоцільним. В цьому випадку повинне вирішуватися питання не про відмову в прийнятті позовної заяви, а про виділення первісного позову і пов'язаного з ним позову третьої особи в самостійне провадження, оскільки сам по собі факт заяви самостійної вимоги третьою особою щодо предмета спору між позивачем і відповідачем говорить про доцільність сумісного вирішення цих двох позовів для уникнення другого процесу, який може звести нанівець одне з рішень суду; недоцільно також одночасний розгляд позову третьої особи при об'єктивному об'єднанні декількох вимог первісного позивача, оскільки це може ускладнити процес.

Третя особа має право спільно з іншими сторонами по справі закінчити його мировою угодою на будь-якій стадії процесу. У разі укладення мирової угоди в процесі, де бере участь третя особа з самостійними вимогами щодо предмета спору, учасниками цієї угоди повинні бути всі суб'єкти спірного матеріального правовідношення: позивач, відповідач і третя особа.

Відмінність третіх осіб, які заявляють самостійні вимоги, від первісних позивачів та співпозивачів. Третю особу, яка заявляє самостійні вимоги щодо предмета спору, необхідно відрізнити від співпозивача. Вимоги співпозивачів завжди адресовані до відпові-

дача і не виключають одна одну. Позов третьої особи, на відміну від позову співучасників, не може бути заявлений спільно з первісним позовом: вимога первісного позивача і вимога третьої особи, направлена на один і той же об'єкт спору, але вони виключають одна одну; ці особи, як претенденти на один і той же об'єкт спору, знаходяться в спорі і між собою (спір претендентів).

<i>Процесуальні співпозивачі</i>	<i>Треті особи, які заявляють самостійні вимоги</i>
<i>Співпозивачі можуть вступити у справу під час відкриття провадження у справі, або можуть спільно пред'явити позов</i>	<i>Можуть вступити у справу до закінчення підготовчого провадження або до початку першого судового засідання, якщо справа розглядається в порядку спрощеного позовного провадження</i>
<i>Інтереси співпозивачів співпадають</i>	<i>Інтереси третіх осіб, які заявляють самостійні вимоги щодо предмета спору, протилежні, як правило, інтересам позивача і відповідача</i>
<i>Співпозивачу протистоїть відповідач</i>	<i>Як правило, третій особі, яка заявляє самостійні вимоги щодо предмета спору, протистоїть і позивач і відповідач</i>
<i>Справи, що перебувають у провадженні суду, в разі об'єднання їх в одне провадження передаються на розгляд судді, який раніше за інших суддів відкрив провадження у справі (ч. 8 ст. 188 ЦПК)</i>	<i>Після вступу у справу третьої особи, яка заявила самостійні вимоги щодо предмета спору, справа за клопотанням учасника справи розглядається спочатку (ч. 4 ст. 52 ЦПК)</i>

3. Треті особи, які не заявляють самостійних вимог

Треті особи, які не заявляють самостійних вимог щодо предмета спору - це особи, які вступають у вже розпочатий процес, якщо рішення по справі може вплинути на їх права або обов'язки по відношенню до однієї із сторін.

Характерні риси третіх осіб, які не заявляють самостійних вимог щодо предмета спору:

1) така особа не є суб'єктом спірного матеріального правовідношення, існуючого між позивачем і відповідачем;

2) підстава участі в справі третьої особи - матеріально-правова заінтересованість (можливість регресу, інший інтерес);

3) третя особа може вступити в справу за власного ініціативою або бути залученою до нього згідно з ухвалою суду;

4) треті особи діють в процесі самостійно, вони незалежні від сторін, не повинні погоджувати з ними свої дії;

5) рішення суду не зачіпає суб'єктивних прав третіх осіб, тому має преюдиціальне значення; вступ до справи третьої особи не стягне за собою розгляду справи спочатку (ч. 7 ст. 53 ЦПК).

6) третя особа не може пред'явити зустрічний позов. Такий позов не може бути пред'явлений і до них.

Оскільки третя особа не заявляє самостійних вимог щодо предмета спору, то метою його участі в чужій справі (процесі) є захист не суб'єктивного права, а свого юридичного інтересу. Іншими словами, об'єктом судового захисту для третіх осіб, які не заявляють самостійних вимог щодо предмета спору, виступає охоронюваний законом інтерес, який, як правило, носить цивільно-правовий характер.

Юридичний інтерес третьої особи, яка не заявляє самостійних вимог щодо предмета спору, до участі в чужій для нього справі (процесі) може виявлятися в різних формах. Наприклад:

- у разі пред'явлення до особи, яка вже виплачує аліменти, позову про стягнення їх на дитину (дітей) від іншої матері або утримання на інших осіб, слід залучити одержувача аліментів до участі у справі як третьої особи, яка не заявляє самостійних вимог щодо предмета спору, на боці відповідача;

- у справі про поділ спільного майна подружжя суд залучив до участі у справі в якості третьої особи, яка не заявляє самостійних вимог щодо предмету спору Банк, оскільки, як з'ясувалося в судовому засіданні, квартира, яка є предметом позову, знаходиться в іпотечі банку, а тому рішення у справі може вплинути на права та обов'язки Банку;

- Національне агентство з питань запобігання корупції може бути залучено як третя особа, яка не заявляє самостійних вимог щодо предмета спору, на стороні позивача у справах щодо застосування керівником або роботодавцем чи створення ним загрози застосування негативних заходів впливу до позивача (звільнення, примушування до звільнення, притягнення до дисциплінарної відповідальності, переведення, атестація, зміна умов праці, відмова в призначенні на вищу посаду, скорочення заробітної плати тощо) у зв'язку з повідомленням ним або членом його сім'ї про порушення вимог Закону України «Про запобігання корупції» іншою особою (ч. 2 ст. 53 ЦПК).

Найпоширенішою формою юридичної заінтересованості третіх осіб, які не заявляють самостійних вимог щодо предмета спору, виступають регресні правовідносини. Через регресне правовідношення третя особа без самостійних вимог вступає або притягується в чужий для нього процес для того, щоб своєю участю в чужій справі, по-перше, запобігти можливості настання в майбутньому несприятливих наслідків у вигляді загрози пред'явлення проти нього регресного позову або, по-друге, забезпечити собі право на пред'явлення в майбутньому регресної вимоги проти відповідної сторони.

Третя особа без самостійних вимог може брати участь в процесі як на стороні позивача, так і на стороні відповідача. При цьому, проте, вона не стає простим пособником відповідної сторони. Вона захищає в процесі власні інтереси і тому є самостійним учасником процесу. Третя особа без самостійних вимог має право заявляти клопотання, відводи, представляти докази і брати участь в їх дослідженні, висловлювати свої доводи і міркування, заперечувати проти доводів інших осіб, які беруть участь у справі. Вона може оскаржувати рішення суду і вчиняти інші дії, передбачені законом.

Таким чином, інститут третіх осіб, які не заявляють самостійних вимог щодо предмета спору, покликаний захистити права і охоронювані законом інтереси учасників цивільного процесу, які не є учасниками спірного матеріального правовідношення, але перебувають з однією із сторін в процесі в таких відносинах, які можуть змінитися в результаті ухваленого рішення.

Участь в справі третьої особи дозволяє своєчасно захистити її права і охоронювані законом інтереси, захистити права і охоронювані законом інтереси тієї особи, на стороні якої вона бере участь в справі, допомагає суду повно, швидко і всебічно з'ясувати всі обставини справи і ухвалити законне і обґрунтоване рішення.

Порядок залучення до участі у справі або вступу в справу третіх осіб, які не заявляють самостійних вимог, **регулюється ст. 53 ЦПК.**

Треті особи, які не заявляють самостійних вимог щодо предмета спору, можуть вступити у справу на стороні позивача або відповідача до закінчення підготовчого провадження у справі або до початку першого судового засідання, якщо справа розглядається в порядку спрощеного позовного провадження, у разі коли рішення у справі може вплинути на їхні права або обов'язки щодо однієї зі сторін. Їх може бути залучено до участі у справі також за заявою учасників справи.

Якщо суд при вирішенні питання про відкриття провадження у справі або при підготовці справи до розгляду встановить, що рішення суду може вплинути на права та

обов'язки осіб, що не є стороною у справі, суд залучає таких осіб до участі у справі як третіх осіб, які не заявляють самостійних вимог щодо предмета спору.

У заявах про залучення третіх осіб і в заявах третіх осіб про вступ у справу на стороні позивача або відповідача зазначається, на яких підставах третіх осіб належить залучити до участі у справі.

Про залучення третіх осіб до участі у справі суд постановляє ухвалу, в якій зазначає, на які права чи обов'язки такої особи та яким чином може вплинути рішення суду у справі.

Наслідки незалучення у справу третьої особи, яка не заявляє самостійних вимог щодо предмета спору. Якщо в результаті ухвалення судового рішення сторона може набути право стосовно третьої особи або третя особа може пред'явити вимоги до сторони, така сторона зобов'язана сповістити цю особу про відкриття провадження у справі і подати до суду заяву про залучення її до участі у справі як третю особу, яка не заявляє самостійні вимоги щодо предмета спору. До такої заяви повинні бути додані докази про направлення її копії особі, про залучення якої як третьої особи подана заява.

У разі розгляду справи без повідомлення третьої особи про розгляд справи обставини справи, встановлені судовим рішенням, не мають юридичних наслідків при розгляді позову, пред'явленого стороною, яка брала участь у цій справі, до цієї третьої особи або позову, пред'явленого цією третьою особою до такої сторони (ст. 54 ЦПК).

Відмінність третьої особи від співучасника **полягає в наступному:**

1) третя особа без самостійних вимог, яка бере участь в справі на стороні позивача, відрізняється від співпозивача тим, що перебуває (ймовірно) в матеріально-правовому відношенні тільки з позивачем. Що ж до відповідача, то третя особа, яка бере участь у справі на стороні позивача, жодних матеріально-правових зв'язків з ним не має. Співпозивач, на відміну від третьої особи, завжди пов'язаний (в першу чергу) з протилежною стороною, тобто з відповідачем;

2) третя особа без самостійних вимог, яка бере участь в справі на стороні відповідача, відрізняється від співвідповідача тим, що полягає (імовірно) в матеріально-правовому відношенні тільки з відповідачем. З протилежною стороною, тобто позивачем, у третьої особи, на відміну від співвідповідача, немає (навіть імовірно) матеріально-правових зв'язків. Співвідповідач, на відміну від третьої особи, завжди пов'язаний з протилежною стороною, тобто позивачем.

Отже, на відміну від співучасників, треті особи, виступають в справі лише на певній стороні (на стороні позивача або відповідача), не заявляють самостійних вимог щодо предмета спору, тому що не перебувають і не мають перебувати в матеріально-правових відносинах з протилежною стороною.

	Треті особи, які не заявляють самостійні вимоги щодо предмета спору	Процесуальні співучасники
<i>Підстави участі у справі</i>	Рішення у справі може вплинути на їхні права або обов'язки щодо однієї зі сторін (ч. 1 ст. 53 ЦПК)	1) предметом спору є спільні права чи обов'язки кількох позивачів або відповідачів; 2) права та обов'язки кількох позивачів чи відповідачів виникли з однієї підстави; 3) предметом спору є однорідні права і обов'язки (ч. 2 ст. 50 ЦПК)
<i>Строк вступу в справу</i>	Треті особи, які не заявляють самостійних вимог	Об'єднання справ в одне провадження допускається

	щодо предмета спору, можуть вступити у справу до закінчення провадження у справі або до початку першого судового засідання, якщо справа розглядається в порядку спрощеного позовного провадження (ч. 1 ст. 53 ЦПК)	до початку підготовчого засідання, а у спрощеному позовному провадженні - до початку розгляду справи по суті у кожній із справ (ч. 3 ст. 188 ЦПК)
Порядок вступу в справу	Можуть самостійно подати заяву про вступ у справу; їх може бути залучено до участі у справі за заявою учасників справи (ч. 1 ст. 53); суд залучає таких осіб до участі у справі як третіх осіб, які не заявляють самостійних вимог щодо предмета спору (ч. 3 ст. 53 ЦПК)	Позов може бути пред'явлений спільно кількома позивачами або до кількох відповідачів (ч. 1 ст. 50 ЦПК)

4. Інші учасники судового процесу

Згідно ст. 65 ЦПК учасниками цивільного процесу, крім учасників справи та їхніх представників є помічник судді, секретар судового засідання, судовий розпорядник, свідок, експерт, експерт з питань права, перекладач, спеціаліст.

Характерні риси осіб, які є іншими учасниками цивільного процесу:

- не мають матеріально-правової заінтересованості у результатах процесу;
- не захищають свої права та інтереси;
- як правило, залучаються до процесу за волевиявленням (ініціативою) суду або осіб, які беруть участь у справі.

Інших учасників цивільного процесу можна умовно поділити на дві підгрупи:

1) особи, які здійснюють організаційно-технічне забезпечення процесу (помічник судді, секретар судового засідання, судовий розпорядник). Вони є обов'язковими учасниками будь-якої справи;

2) особи, які сприяють розгляду і вирішенню справи по суті (свідки, експерт, спеціаліст, перекладач, експерт з питань права). Вони залучаються судом залежно від обставин конкретної справи.

Помічник судді забезпечує підготовку та організаційне забезпечення судового процесу. Помічник судді: 1) бере участь в оформленні судових справ, за дорученням судді готує проекти запитів, листів, інших матеріалів, пов'язаних із розглядом конкретної справи, виконавчих документів; 2) здійснює оформлення копій судових рішень для направлення сторонам у справі та іншим учасникам справи відповідно до вимог процесуального законодавства, контролює своєчасність надсилання копій судових рішень; 3) виконує інші доручення судді, що стосуються організації розгляду судових справ.

Помічник судді за дорученням судді (головуючого у судовій колегії) може за відсутності секретаря судового засідання здійснювати його повноваження. Під час здійснення таких повноважень помічнику судді може бути заявлено відвід з підстав, передбачених ЦПК, для відводу секретаря судового засідання (ст. 66 ЦПК).

Секретар судового засідання: 1) здійснює судові виклики і повідомлення; 2) перевіряє, хто з учасників судового процесу з'явився в судові засідання, хто з учасників

судового процесу бере участь у судовому засіданні в режимі відеоконференції, і доповідає про це головуєчому; 3) забезпечує контроль за повним фіксуванням судового засідання технічними засобами і проведенням судового засідання в режимі відеоконференції; 4) забезпечує ведення протоколу судового засідання; 5) забезпечує оформлення матеріалів справи; 6) виконує інші доручення головуєчого, що стосуються розгляду справи.

Секретар судового засідання може уточнювати суть процесуальної дії з метою її правильного відображення в протоколі судового засідання.

Секретар судового засідання виконує обов'язки судового розпорядника у випадку його відсутності (ст. 67 ЦПК).

Судовий розпорядник: 1) забезпечує належний стан залу судового засідання і запрошує до нього учасників судового процесу; 2) з урахуванням кількості місць та забезпечення порядку під час судового засідання визначає можливу кількість осіб, які можуть бути присутні у залі судового засідання; 3) оголошує про вхід і вихід суду із зали судового засідання та пропонує всім присутнім встати; 4) слідкує за додержанням порядку особами, присутніми у залі судового засідання; 5) виконує розпорядження головуєчого про приведення до присяги перекладача, експерта; 6) під час судового засідання приймає від присутніх у залі учасників судового процесу документи та інші матеріали і передає до суду; 7) запрошує до залу судового засідання свідків та виконує вказівки головуєчого щодо приведення їх до присяги; 8) виконує інші доручення головуєчого, пов'язані зі створенням умов, необхідних для розгляду справи.

Вимоги судового розпорядника є обов'язковими для учасників судового процесу та інших осіб, присутніх у залі судового засідання.

Скарги на дії чи бездіяльність судового розпорядника розглядаються судом у цьому самому процесі (ст. 68 ЦПК).

Свідок. Свідком може бути кожна особа, якій відомі будь-які обставини, що стосуються справи.

Характерні риси свідка: 1) це юридично незаінтересована в результатах справи особа, оскільки вона не є учасником матеріально-правових відносин (проте можлива заінтересованість, яка випливає з родинних відносин, зв'язків з роботи і т.п.); 2) він стає носієм відомостей про факти в результаті збігу обставин, а не спеціальних досліджень чи статусу.

Свідок зобов'язаний з'явитися до суду за його викликом у визначений час і дати правдиві показання про відомі йому обставини. За відсутності заперечень учасників справи свідок може брати участь в судовому засіданні в режимі відеоконференції. Суд може дозволити свідку брати участь у судовому засіданні в режимі відеоконференції незалежно від заперечень учасників справи, якщо свідок не може з'явитися до суду через хворобу, похилий вік, інвалідність або з інших поважних причин.

У разі неможливості прибуття до суду та участі в судовому засіданні в режимі відеоконференції за викликом суду свідок зобов'язаний завчасно повідомити про це суд.

Свідок має право давати показання рідною мовою або мовою, якою він володіє, користуватися письмовими записами, відмовитися від давання показань у випадках, встановлених законом, а також на компенсацію витрат, пов'язаних з викликом до суду (ст. 69 ЦПК).

Експертом може бути особа, яка володіє спеціальними знаннями, необхідними для з'ясування відповідних обставин справи.

Експерт може призначатися судом або залучатися учасником справи.

Експерт зобов'язаний дати обґрунтований та об'єктивний письмовий висновок на поставлені йому питання.

Експерт зобов'язаний з'явитися до суду за його викликом та роз'яснити свій висновок і відповісти на питання суду та учасників справи. За відсутності заперечень учасників справи експерт може брати участь в судовому засіданні в режимі відеоконференції.

Експерт не має права передоручати проведення експертизи іншій особі.

Експерт має право: 1) ознайомлюватися з матеріалами справи; 2) заявляти клопотання про надання йому додаткових матеріалів і зразків, якщо експертиза призначена судом; 3) викладати у висновку експертизи виявлені в ході її проведення факти, які мають значення для справи і з приводу яких йому не були поставлені питання; 4) бути присутнім під час вчинення процесуальних дій, що стосуються предмета і об'єктів дослідження; 5) для цілей проведення експертизи заявляти клопотання про опитування учасників справи та свідків; 6) користуватися іншими правами, що надані Законом України «Про судову експертизу».

Експерт має право на оплату виконаної роботи та на компенсацію витрат, пов'язаних з проведенням експертизи і викликом до суду.

Призначений судом експерт може відмовитися від надання висновку, якщо надані на його запит матеріали недостатні для виконання покладених на нього обов'язків. Заява про відмову повинна бути вмотивованою (ст. 72 ЦПК).

Експерт з питань права. Як експерт з питань права може залучатися особа, яка має науковий ступінь та є визнаним фахівцем у галузі права. Рішення про допуск до участі в справі експерта з питань права та долучення його висновку до матеріалів справи ухвалюється судом.

Експерт з питань права зобов'язаний з'явитися до суду за його викликом, відповідати на поставлені судом питання, надавати роз'яснення. За відсутності заперечень учасників справи експерт з питань права може брати участь в судовому засіданні в режимі відеоконференції.

Експерт з питань права має право знати мету свого виклику до суду, відмовитися від участі у судовому процесі, якщо він не володіє відповідними знаннями, а також право на оплату послуг та на компенсацію витрат, пов'язаних з викликом до суду.

Спеціалістом є особа, яка володіє спеціальними знаннями та навичками, необхідними для застосування технічних засобів, і призначена судом для надання консультацій та технічної допомоги під час вчинення процесуальних дій, пов'язаних із застосуванням таких технічних засобів (фотографування, складання схем, планів, креслень, відбору зразків для проведення експертизи тощо).

Допомога та консультації спеціаліста не замінюють висновок експерта.

Спеціаліст зобов'язаний з'явитися до суду за його викликом, відповідати на поставлені судом питання, надавати консультації та роз'яснення, у разі потреби надавати суду іншу технічну допомогу. За відсутності заперечень учасників справи спеціаліст може брати участь у судовому засіданні в режимі відеоконференції.

Спеціаліст має право знати мету свого виклику до суду, відмовитися від участі у судовому процесі, якщо він не володіє відповідними знаннями та навичками, звертати увагу суду на характерні обставини чи особливості доказів, а також право на оплату виконаної роботи та на компенсацію витрат, пов'язаних з викликом до суду (ст. 74 ЦПК).

Основна відмінність експерта від спеціаліста полягає в тому, що експерт проводить спеціальне дослідження об'єктів матеріального світу, у результаті чого з'являється такий засіб доведення, як висновок експерта. Сам процес експертного дослідження випадає з поля зору законодавця, тому що не регламентується цивільним процесуальним законом. Спеціаліст, на відміну від експерта, не проводить експертного дослідження, у зв'язку із чим його процесуальна функція обмежується наданням технічної допомоги суду при виконанні останнім різних процесуальних дій.

Перекладачем може бути особа, яка вільно володіє мовою, якою здійснюється цивільне судочинство, та іншою мовою, знання якої необхідне для усного чи письмового перекладу з однієї мови на іншу, а також особа, яка володіє технікою спілкування з глухими, німими чи глухонімими.

Перекладач допускається ухвалою суду за заявою учасника справи або призначається з ініціативи суду.

Участь перекладача, який володіє технікою спілкування з глухими, німими чи глухонімими, є обов'язковою при розгляді справи, одним із учасників якої є особа з

порушенням слуху. Кваліфікація такого перекладача підтверджується відповідним документом, виданим у порядку, встановленому законодавством.

Перекладач зобов'язаний з'являтися до суду за його викликом, здійснювати повний і правильний переклад, посвідчувати правильність перекладу своїм підписом на процесуальних документах, що вручаються сторонам у перекладі на їхню рідну мову або мову, якою вони володіють. За відсутності заперечень учасників справи перекладач може брати участь у судовому засіданні в режимі відеоконференції.

Перекладач має право задавати питання з метою уточнення перекладу, відмовитися від участі у цивільному процесі, якщо він не володіє достатніми знаннями мови, необхідними для перекладу, а також на оплату виконаної роботи та на компенсацію витрат, пов'язаних із викликом до суду (ст. 75 ЦПК).

Таким чином, класифікація суб'єктів цивільного процесуальних відносин на осіб, які беруть участь у справі, і осіб, які є іншими учасниками цивільного процесу, має важливе практичне значення, тому що в її основі лежить різний процесуальний статус учасників процесу.

Юридичний інтерес до справи, що лежить в основі розмежування суб'єктів процесу, обумовлює об'єктивну потребу в існуванні такого інституту, як відвід (самовідвід). Відводу підлягають секретар судового засідання, експерт, спеціаліст, перекладач (ст. 38 ЦПК). Дане правило не поширюється на свідків. Оскільки свідок є носієм фактичної інформації про обставини справи, то його відвід з мотивів заінтересованості в справі може позбавити суд єдиного джерела інформації про факти, що мають значення для справи. Усякого роду сумніви у вірогідності інформації, що надається свідком, вирішуються в процесі оцінки доказів.

Питання для самоконтролю

1. Якими є формальні й неформальні ознаки третіх осіб та в чому полягає їх відмінність від сторін?
2. Чим визначаються відмінності третіх осіб, які заявляють самостійні вимоги щодо предмета спору, та третіх осіб, які не заявляють самостійних вимог щодо предмета спору?
3. У чому виявляються функції інституту третіх осіб у цивільному судочинстві?
4. У яких справах є можливою участь третіх осіб, які заявляють самостійні вимоги щодо предмета спору?
5. У яких справах є можливою участь третіх осіб, які не заявляють самостійних вимог щодо предмета спору?
6. Яке місце у системі учасників цивільного судочинства посідають особи, які сприяють здійсненню правосуддя?
7. Назвіть загальні та специфічні ознаки, що притаманні особам, які сприяють здійсненню правосуддя.
8. Якими є природа та правові підстави імунітету свідка?
9. У чому виявляється відмінність у правовому статусі спеціаліста та експерта?
10. Який порядок призначення перекладача у цивільному судочинстві?

Рекомендована література

Основна: [1, 2, 3, 7, 8]

Допоміжна: [1, 9, 11, 13, 14, 18, 19, 26]

Інформаційні ресурси Інтернет: [1, 2, 3]

Міжнародні видання: [2]

Тема 7. Представництво в цивільному процесі

Мета: Охарактеризувати процесуального представника як одного з учасників цивільного процесу, що діє на захист прав та інтересів інших осіб. Класифікувати види процесуального представництва, визначити осіб, які можуть бути процесуальними представниками, і які не можуть. Конкретизувати правові підстави та порядок призначення або заміни законного представника судом. З'ясувати обсяг повноважень представника та визначити, якими документами вони повинні підтверджуватись.

План проведення лекції

1. Поняття процесуального представництва, правове становище представника в цивільному процесі.
2. Види процесуального представництва. Особи, які можуть бути представниками в суді.
3. Документи, що стверджують повноваження представника в цивільному процесі, відповідальність представника за несумлінне ведення справи.

1. Поняття процесуального представництва, правове становище представника в цивільному процесі

Сторона, третя особа, а також особа, якій законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб, може брати участь у судовому процесі особисто (самопредставництво) та (або) через представника (ч. 1 ст. 58 ЦПК).

Цивільне процесуальне представництво - це врегульована нормами ЦПК форма надання правової допомоги однією особою (представник) іншій особі (особа, яку представляють) у формі здійснення процесуальних дій представником від імені і в інтересах, особи, яку представляє, в межах отриманих повноважень у зв'язку з розглядом і вирішенням судом цивільної справи.

Риси представництва у суді:

- 1) представник виступає від імені особи, яку представляє;
- 2) представник здійснює права і обов'язки особи, яку представляє і у результаті своїх дій створює права та обов'язки для особи, яку представляє;
- 3) правова позиція представника не може суперечити правовій позиції особи, яку він представляє;
- 4) представник діє в інтересах особи, яку представляє. Тому юридичний інтерес судового представника в справі носить не матеріально-правовий, а виключно процесуальний характер;
- 5) представник діє в обсязі повноважень, наданих йому відповідно до закону або договору;
- 6) через представників можуть діяти будь-які особи, які беруть участь у справі;
- 7) судові представництва допускається на всіх стадіях і у всіх видах цивільного судочинства.

Мета представництва в суді:

- 1) надати професійну допомогу особам, залученим у судовий розгляд;
- 2) сприяння реалізації конституційного права на судовий захист.

Завдання цивільного процесуального представництва:

- 1) правове регулювання механізму реалізації права суб'єктів бути представниками в суді;
- 2) правове регулювання процесуальних правовідносин представництва між судом і представником;
- 3) правове регулювання механізму реалізації проголошених Конституцією України прав на судовий захист і на отримання кваліфікованої юридичної допомоги.

Варто виділити соціальне, політичне і правове значення *представництва* у цивільному процесі.

Соціальне значення інституту представництва у цивільному процесі проявляється, з одного боку, у контролі суспільства за тим, як названий інститут функціонує в інтересах людини і громадянина, чи не відбуваються при цьому збої і яким чином їх можна усунути. З іншого боку, у широкому розумінні, соціальне значення представництва вбачається у контролі суспільства за тим, яка його роль і вплив на рівень охорони життєвих цінностей і благ особистості при здійсненні правосуддя по цивільних справах.

Політичне значення представництва проявляється в реалізації норм Конституції України, що закріплює рівноправність громадян перед законом і судом, недоторканність приватного життя, державний захист прав і свобод, право на одержання правової допомоги. За ступенем правової захищеності особи у цивільному судочинстві можна судити про рівень турботи держави та суспільства про людину і громадянина, демократизм законодавства, його інститутів, їх ефективності, у тому числі і такого з них, як представництво.

Правове значення представництва найбільше повно виражається в можливостях використання правового потенціалу представництва з метою реалізації суб'єктивних процесуальних прав, захисту і охорони інтересів, майна, інших цінностей і благ у цивільному судочинстві. Мається на увазі значення представництва як комплексної гарантії для сторін, третіх осіб у цивільному процесі. Ця властивість представництва охоплює різні елементи, а тому має особливе юридичне значення.

При здійсненні судового представництва виникає два види відносин: одні між самою особою, яку представляють (довірителем) і представником (регулюються нормами матеріального права - цивільного, сімейного), інші між останнім і судом (регулюються нормами цивільного процесуального права).

Представництво треба відрізнити від участі у судовому процесі органів та осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб у порядку ст. 56 ЦПК. Вони подібні тим, що не є суб'єктами спірних матеріальних правовідносин і діють у процесі не у своїх інтересах, а захищають права та інтереси інших осіб. Розходження між даними суб'єктами проявляється в наступному:

- 1) представники діють від імені особи, яку представляють, суб'єкти, які виступають у суді в порядку ст. 56 ЦПК, - від свого імені;
- 2) представник здійснює права та обов'язки особи, яку представляє. Суб'єкти, зазначені у ст. 56 ЦПК, виконують повноваження, передбачені їхньою компетенцією;
- 3) представництво допускається по всіх справах, а участь суб'єктів у порядку ст. 56 ЦПК - у випадках, зазначених у законі.

2. Види процесуального представництва. Особи, які можуть бути представниками в суді

Суб'єкти судового представництва. Юридична сутність судового представництва полягає в тому, щоб компенсувати або відсутність у сторін і третіх осіб цивільної процесуальної дієздатності, або неможливість її реалізації особисто з інших причин. У зв'язку з цим однією з особливостей судового представника як суб'єкта цивільних процесуальних правовідносин є те, що в цій якості може виступати тільки фізична особа, тобто громадянин. Іншою особливістю судового представника як суб'єкта цивільного судочинства є те, що в цій якості може виступати не будь-який громадянин, а лише дієздатний. ЦПК конкретизує осіб, які можуть бути представниками, а саме:

- представником у суді може бути адвокат або законний представник;
- під час розгляду спорів, що виникають з трудових відносин, а також справ у малозначних спорах (малозначні справи) представником може бути особа, яка досягла вісімнадцяти років, має цивільну процесуальну дієздатність, за винятком осіб, визначених у ЦПК;
- органи або інших осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах малолітніх чи неповнолітніх осіб або осіб, які визнані судом недієздатними чи дієздатність яких обмежена, представляють у суді їх посадові особи, крім випадків, коли

такі органи та особи є стороною чи третьою особою у справі.

- одна й та сама особа може бути одночасно представником декількох позивачів або декількох відповідачів або декількох третіх осіб на одній стороні, за умови відсутності конфлікту інтересів між ними (ст. 60 ЦПК).

Однак чинне законодавство передбачає випадки, коли, незважаючи на свою дієздатність, громадянин, проте, не може брати участь у справі як судовий представник, тобто не має відповідної цивільної процесуальної правоздатності. До них відносяться:

1) особа, яка бере участь у справі як секретар судового засідання, експерт, спеціаліст, перекладач та свідок або є помічником судді, який розглядає справу (ч. 1 ст. 61 ЦПК);

2) особа, якщо вона у цій справі представляє або представляла іншу особу, інтереси якої у цій справі суперечать інтересам її довірителя; 3) судді, прокурори, слідчі, працівники підрозділів, що здійснюють оперативно-розшукову діяльність, не можуть бути представниками в суді, крім випадків, коли вони діють від імені відповідного органу, що є стороною або третьою особою в справі, чи як законні представники (ст. 61 ЦПК).

Залежно від підстав виникнення представництва у цивільному судочинстві можна поділити на добровільне та обов'язкове.

Добровільне представництво виникає на підставі вільного волевиявлення особи, яку представляють. Формою такого волевиявлення є договір, за яким особа, яку представляють (сторона, третя особа) доручає іншій особі (представникові) ведення своєї справи в суді. Для нього характерні наступні ознаки: 1) виникає тільки на основі добровільного волевиявлення; 2) підставою його виникнення є цивільно-правовий договір доручення або трудовий договір; 3) повноваження представника оформляються дорученням. Як договірні представники можуть виступати:

1) *адвокати* (ч. 1 ст. 60 ЦПК). Згідно Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» адвокат - фізична особа, яка здійснює адвокатську діяльність на підставах та в порядку, що передбачені цим Законом (п. 1 ст. 1 Закону); договір про надання правової допомоги - домовленість, за якою одна сторона (адвокат, адвокатське бюро, адвокатське об'єднання) зобов'язується здійснити захист, представництво або надати інші види правової допомоги другій стороні (клієнту) на умовах і в порядку, що визначені договором, а клієнт зобов'язується оплатити надання правової допомоги та фактичні витрати, необхідні для виконання договору (п. 4 ст. 1 Закону);

2) *керівник або член виконавчого органу юридичної особи*, уповноважені діяти від її імені відповідно до закону, статуту, положення (самопредставництво юридичної особи) (ч. 3 ст. 58 ЦПК). Вказані особи виступають у цивільному процесі на підставі трудового договору (наприклад, директор, генеральний директор) або цивільно-правового договору (голова виконавчого органу, правління, дирекції);

3) *особи*, які досягли вісімнадцяти років, мають цивільну процесуальну дієздатність, допущені судом до представництва під час розгляду справ, що виникають з трудових відносин, а також справ у малозначних спорах (малозначні справи) (ч. 2 ст. 59 ЦПК).

Обов'язкове представництво виникає незалежно від волевиявлення особи, яку представляють, у силу закону. Воно підрозділяється на законне, у якому підстава виникнення і коло повноважень представника визначається законом, і статутне, при якому ці повноваження визначаються статутами та положеннями, які визначають статус юридичної особи, яку представляють.

Законне представництво фізичних осіб - це процесуальні дії батьків, усиновлювачів, опікунів або інших осіб, визначених законом, по захисту прав і охоронюваних законом інтересів недієздатних громадян і громадян, які не володіють повною дієздатністю.

Підставами виникнення законного представництва є:

1) факт походження дитини, засвідчений державним органом реєстрації актів громадянського стану у встановленому порядку (ст. 121 СК);

2) факт усиновлення, зареєстрований у встановленому порядку (ст. 207 СК);

3) адміністративний акт про призначення опіки та піклування (ч. 3 ст. 243 СК).

Законне представництво згідно зі ст. 59 ЦПК здійснюється в такий спосіб:

1) права, свободи та інтереси малолітніх осіб віком до чотирнадцяти років, а також недієздатних фізичних осіб захищають у суді відповідно їхні батьки, усиновлювачі, опікуни чи інші особи, визначені законом;

2) права, свободи та інтереси неповнолітніх осіб віком від чотирнадцяти до вісімнадцяти років, а також осіб, цивільна дієздатність яких обмежена, можуть захищати у суді відповідно їхні батьки, усиновлювачі, піклувальники чи інші особи, визначені законом. Суд може залучити до участі в таких справах неповнолітню особу чи особу, цивільна дієздатність якої обмежена.

Законні представники можуть доручати ведення справи в суді іншим особам.

Згідно ст. 63 ЦПК у разі відсутності представника у сторони чи третьої особи, визнаної недієздатною або обмеженою у цивільній дієздатності, законного представника суд за поданням органу опіки та піклування ухвалою призначає опікуна або піклувальника і залучає їх до участі у справі як законних представників.

Якщо при розгляді справи буде встановлено, що малолітня або неповнолітня особа, позбавлена батьківського піклування, не має законного представника, суд ухвалою встановлює над нею відповідно опіку чи піклування за поданням органу опіки та піклування, призначає опікуна або піклувальника та залучає їх для участі у справі як законних представників.

У разі якщо законний представник не має права вести справу в суді з підстав, встановлених законом, суд за поданням органу опіки і піклування заміняє законного представника.

Суд може призначити або замінити законного представника за клопотанням малолітньої або неповнолітньої особи, якщо це відповідає її інтересам.

Слід звернути увагу, що крім закріплених у ЦПК видів судового представництва, існує і таке специфічне представництво як *консульське*. Так, згідно ст. 5 Віденської конвенції про консульські відносини від 24 квітня 1963 р., учасницею якої є Україна, закріплюється, що консул або інша посадова особа, уповноважена виконувати консульські функції, вправі здійснювати представництво або забезпечувати представництво громадян своєї країни в судових органах держави місця перебування, якщо у випадку відсутності або з інших причин такі громадяни не можуть вчасно захистити свої права та інтереси. При цьому таке представництво повинне здійснюватися з дотриманням практики і порядку, прийнятих у країні перебування, і з метою одержання розпоряджень про попередні міри, які захищали б права та інтереси цих громадян.

Право консула представляти громадян своєї країни, які у випадку відсутності або з інших поважних причинах не можуть самостійно захистити свої права та інтереси, закріплено і у двосторонніх консульських конвенціях. Консульські конвенції (договори), за винятком окремих випадків, не містять вимог про необхідність одержання консулами для здійснення процесуального представництва доручень від осіб, яких вони представляють. Більше того, окремі консульські конвенції (наприклад з Китайською Народною Республікою) прямо вказують на те, що консул (інша посадова особа, уповноважена здійснювати консульські функції) без особливого доручення (повноважень) вправі представляти громадян у суді, які відсутні або з інших причин не можуть захистити свої права та інтереси.

3. Документи, що стверджують повноваження представника в цивільному процесі, відповідальність представника за несумлінне ведення справи

Повноваження представників прийнято підрозділяти на два види: загальні та спеціальні.

Загальні повноваження регулюються ч. 1 ст. 64 ЦПК, згідно з якою, представник, який має повноваження на ведення справи в суді, здійснює від імені особи, яку він

представляє, її процесуальні права та обов'язки.

Тобто представник має право ознайомлюватися з матеріалами справи, робити з них витяги, копії, одержувати копії судових рішень; подавати докази; брати участь у судових засіданнях, якщо інше не визначено законом; брати участь у дослідженні доказів; ставити питання іншим учасникам справи, а також свідкам, експертам, спеціалістам; подавати заяви та клопотання, надавати пояснення суду, наводити свої доводи, міркування щодо питань, які виникають під час судового розгляду, і заперечення проти заяв, клопотань, доводів і міркувань інших осіб; ознайомлюватися з протоколом судового засідання, записом фіксування судового засідання технічними засобами, робити з них копії, подавати письмові зауваження з приводу їх неправильності чи неповноти; оскаржувати судові рішення у визначених законом випадках; користуватися іншими визначеними законом процесуальними правами (ст. 43 ЦПК).

Крім того, якщо особа, наприклад, є представником сторони, то вона може використовувати всі права сторін згідно з ст. 49 ЦПК: зміна підстави або предмета позову, збільшення або зменшення розміру позовних вимог, відмова від позову, визнання позову, пред'явлення зустрічного позову, укладення мирової угоди.

Повноваження представника можуть бути обмежені особою, яку він представляє. Наприклад, позивач не дає права представнику укладати мирову угоду або відмовитися від позову. В даному випадку йдеться про *спеціальні повноваження* представника. Щоб між довірцем і представником не відбулося будь-яких непорозумінь із приводу таких дій, повноваження на їхнє здійснення повинні спеціально обмовлятися в довіреності або ордері.

Про обмеження повноважень представника за довіреністю має бути повідомлено суд шляхом подання письмової заяви.

Стаття 62 ЦПК визначає порядок оформлення повноважень представника в суді. Повноваження представників сторін та інших учасників справи мають бути посвідчені такими документами:

- 1) довіреність фізичної або юридичної особи;
- 2) свідоцтвом про народження дитини або рішенням про призначення опікуном, піклувальником чи охоронцем спадкового майна.

Довіреність фізичної особи повинна бути посвідчена нотаріально або, у визначених законом випадках, іншою особою.

У разі задоволення заявленого клопотання щодо посвідчення довіреності фізичної особи на ведення справи, що розглядається, суд без виходу до нарадчої кімнати постановляє ухвалу, яка заноситься секретарем судового засідання до протоколу судового засідання, а сама довіреність або засвідчена підписом судді копія з неї приєднується до справи.

Довіреність фізичної особи, за зверненням якої прийнято рішення про надання їй безоплатної вторинної правничої допомоги, може бути посвідчена посадовою особою органу (установи), який прийняв таке рішення.

Довіреність від імені юридичної особи видається за підписом (електронним цифровим підписом) посадової особи, уповноваженої на це законом, установчими документами. Повноваження адвоката як представника підтверджуються довіреністю або ордером, виданим відповідно до Закону України «Про адвокатуру і адвокатську діяльність».

Ордер - письмовий документ, що у випадках, встановлених Законом України «Про адвокатуру і адвокатську діяльність» та іншими законами України, посвідчує повноваження адвоката на надання правової допомоги. Ордер видається адвокатом, адвокатським бюро або адвокатським об'єднанням та повинен містити підпис адвоката. Рада адвокатів України затверджує типову форму ордера (п. 2 ст. 26 Закону).

Ордер є належним та достатнім підтвердженням правомочності адвоката на вчинення дій в інтересах клієнта. Про обмеження правомочності адвоката, встановлені угодою про надання правової допомоги, останній або керівник адвокатського об'єднання (бюро) зобов'язані вказати на звороті ордера.

Ордер містить наступні реквізити: серію, порядковий номер ордера; прізвище, ім'я, по

батькові або найменування особи, якій надається правова допомога; посилання на договір про надання правової допомоги/доручення органу (установи), уповноважених законом на надання безоплатної правової допомоги, номер (у випадку наявності) та дату цього документа; назву органу, у якому надається правова допомога адвокатом із зазначенням, у випадку необхідності, виду адвокатської діяльності; прізвище, ім'я, по батькові адвоката, який надає правову допомогу на підставі ордеру, номер та дату його свідоцтва про право на зайняття адвокатською діяльністю, найменування органу, який його видав; номер посвідчення адвоката України, ким та коли воно видане; ким ордер виданий (назву організаційної форми): адвокатом, який здійснює адвокатську діяльність індивідуально (із зазначенням адреси робочого місця); адвокатським бюро, адвокатським об'єднанням (повне найменування адвокатського бюро/адвокатського об'єднання та його місцезнаходження); адресу робочого місця адвоката, якщо вона відрізняється від адреси місцезнаходження адвокатського бюро/адвокатського об'єднання, яке видає ордер; дату видачі ордеру; підпис адвоката, який видав ордер, у разі здійснення ним індивідуальної діяльності; підпис адвоката, який правову допомогу, якщо ордер, виданий адвокатським бюро, адвокатським об'єднанням; підпис керівника адвокатського бюро/адвокатського об'єднання, відтиск печатки адвокатського бюро/адвокатського об'єднання у випадку, якщо ордер видається адвокатським бюро/адвокатським об'єднанням. Відповідність копії документа, що підтверджує повноваження представника, оригіналу може бути засвідчена підписом судді.

Оригінали документів, зазначених у цій статті, копії з них, засвідчені суддею, або копії з них, засвідчені у визначеному законом порядку, приєднуються до матеріалів справи.

У разі подання представником заяви по суті справи в електронній формі він може додати до неї довіреність або ордер в електронній формі, підписані електронним цифровим підписом відповідно до Положення про Єдину судову інформаційно-телекомунікаційну систему.

У разі подання представником до суду заяви, скарги, клопотання він додає довіреність або інший документ, що посвідчує його повноваження, якщо в справі немає підтвердження такого повноваження на момент подання відповідної заяви, скарги, клопотання.

Довіреності або інші документи, які підтверджують повноваження представника і були посвідчені в інших державах, повинні бути легалізовані в установленому законодавством порядку, якщо інше не встановлено міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України.

Підстави і порядок *припинення представництва* за довіреністю визначається ст.ст. 248-250 ЦК. Так, дія довіреності, виданої на здійснення представництва у суді, припиняється на підставах, передбачених ст. 248 ЦК: внаслідок закінчення строку довіреності; скасування довіреності особою, яка її видала; відмови представника від здійснення дій, визначених довіреністю; припинення юридичної особи, що видала довіреність; припинення юридичної особи, якій видана довіреність; смерті особи, яка видала довіреність, оголошення її померлої, визнання її недієздатною або безвісно відсутньою, обмеження її цивільної дієздатності; смерті особи, на ім'я якої видана довіреність, оголошення її померлої, визнання її недієздатним або безвісно відсутнім, обмеження її цивільної дієздатності.

Крім того, представництво за довіреністю може бути припинене у зв'язку зі скасуванням довіреності (ст. 249 ЦК) і у зв'язку з відмовою представника від здійснення дій, визначених довіреністю (ст. 250 ЦК). Про припинення представництва за довіреністю має бути повідомлено суд шляхом подання письмової заяви.

У разі припинення повноважень представника на здійснення представництва особи у справі представник не може бути у цій самій справі представником іншої сторони, третьої особи на іншій стороні або третьої особи із самостійними вимогами щодо предмета спору (ч. 5 ст. 64 ЦПК).

Питання для самоконтролю

1. Що таке представництво в суді?

2. Визначте склад осіб, які можуть брати участь у цивільному судочинстві через представника.
3. Чи може особа, яка бере участь у справі, мати декількох представників?
4. Класифікація представництва в суді.
5. Хто може бути законним представником у суді?
6. Якими є підстави призначення або заміни законного представника судом?
7. Хто може бути добровільним представником у суді?
8. За якими правовими ознаками представники віднесені законом до осіб, які беруть участь у справі?
9. Чи залежить обсяг процесуальних повноважень представників у суді від виду представництва?
10. Як посвідчуються повноваження представників у суді?

Рекомендована література

Основна: [1, 2, 4, 7, 9, 10]

Допоміжна: [9, 13, 14, 18, 21, 23]

Інформаційні ресурси Інтернет: [1, 4]

Міжнародні видання: [3]

Тема 8. Доказування та докази в цивільному процесі

Мета: З'ясувати роль та значення процедури доказування в цивільному судочинстві. Охарактеризувати поняття судових доказів, розкрити зміст таких їх ознак як належність, допустимість, достовірність і достатність. Навчитись вирізняти предмет доказування по кожній справі. Конкретизувати підстави звільнення від доказування. Визначити, що в цивільному процесі вважається засобом доказування та детально усвідомити процедуру подання та дослідження доказів. Дослідити порядок видачі судових доручень та забезпечення доказів.

План проведення лекції

1. Поняття доказування в цивільному процесі
2. Поняття судових доказів.
3. Належність, допустимість, достовірність і достатність доказів.
4. Обов'язок доказування і подання доказів, витребування доказів, підстави звільнення від доказування.
5. Засоби доказування.
6. Забезпечення доказів.

1. Поняття доказування в цивільному процесі

Основним способом пізнання фактичних обставин справи, що підтверджують вимоги і заперечення сторін, та інших обставин, що мають значення для правильного вирішення справи, є встановлення їх за допомогою судових доказів, тобто судового доказування.

Цивільне процесуальне доказування - це розумова та процесуальна діяльність суду та інших учасників цивільного процесу, що спрямована на встановлення істини у конкретній справі і вирішення спору між сторонами.

Структура цивільного процесуального доказування складається з наступних елементів: суб'єкти, об'єкти та зміст діяльності. Зміст діяльності складається зі способів і стадій.

Суб'єктами судового доказування у цивільному процесі є суд, особи, які беруть

участь у справі, та інші учасники процесу, які мають матеріально - правову і процесуально - правову заінтересованість у вирішенні справи, і які відповідно до своїх процесуальних прав та обов'язків вчиняють дії, що мають значення для вирішення цивільної справи.

Доказова діяльність кожного із суб'єктів доказування має значну специфіку, що відображає відмінності у характері їхньої заінтересованості у вирішенні справи, цілях участі у процесі та виконуваних процесуальних функціях, процесуальному стані.

Основний суб'єкт доказування у цивільному процесі - суд першої інстанції. Суд вирішує всі питання, що виникають в процесі судового доказування, безпосередньо досліджує докази, представлені іншими суб'єктами доказування, перевіряє істинність даних, наданих в якості доказів, і в результаті їх оцінки встановлює фактичні обставини, що мають значення для правильного вирішення справи.

Всі інші суб'єкти доказування зобов'язані довести в судовому засіданні ті факти, на які вони посилаються, відстоюючи таким чином свої інтереси чи інтереси, які доручені їм для захисту.

Об'єктами доказування є обставини, що підлягають встановленню для вирішення цивільної справи або здійснення окремої процесуальної дії.

Об'єкт доказування у справі в цілому є предметом доказування. Як правило, нормативним джерелом визначення предмета доказування є норми матеріального права. Предмет доказування визначається судом. Особи, які беруть участь у справі, виконуючи покладений на них обов'язок доказування, разом доводять обставини, включені у предмет доказування.

Центральним компонентом структури цивільного процесуального доказування є мета доказування. Метою судового доказування з цивільної справи є всебічне, повне і об'єктивне з'ясування дійсних обставин справи, тобто встановлення за допомогою доказів у повній відповідності з істиною юридичних фактів, з якими закон пов'язує виникнення, зміну і припинення спірних правовідносин між сторонами, та інших обставин, що мають значення для правильного вирішення справи. В меті доказування, з одного боку, відображаються інтереси, потреби суб'єктів цієї діяльності, з іншого боку - відображається і подальша поведінка як план діяльності, передбачення результату діяльності, тобто поєднуються об'єктивна і суб'єктивна сторони доказування.

Становить науковий і практичний інтерес визначення стадій доказування цивільного процесу.

Більшість учених одностайні в тому, що доказування складається з таких стадій (етапів):

1) *визначення предмету доказування у справі*, тобто визначення кола фактів, що мають значення для правильного вирішення справи;

2) *збирання доказів*, тобто процесуальні дії з виявлення, витребування і подання доказів;

3) *дослідження доказів*, тобто їх безпосереднє сприйняття і аналіз з метою встановлення достовірності кожного з них, достатності їх сукупності для правильного визначення юридичних фактів, інших обставин, що мають значення для справи;

4) *оцінка доказів*, тобто їх логіко-правова кваліфікація, яка здійснюється судом (мається на увазі остаточна оцінка доказів, що віддзеркалюється у судовому рішенні).

На нашу думку, *стадії судового доказування* можна згрупувати відповідно до стадій цивільного процесу: 1) доказування під час підготовчого провадження; 2) дослідження доказів під час розгляду справи по суті; 3) остаточний висновок для постановлення рішення по справі.

Такий підхід до стадій цивільного процесуального доказування підкреслює завершений характер оцінки досліджених доказів і участь у процесі доказування всіх суб'єктів, а не тільки суду.

Слід зазначити, що галузеві принципи цивільного процесуального права значимі для всіх інститутів названої галузі, разом з тим, судове доказування має власні принципи, що

деталізують і доповнюють галузеві.

До принципів судового доказування можна віднести наступні:

1) обов'язковість доказування (всі обставини справи підлягають доказуванню, за винятком тих, які не підлягають доказуванню в силу закону); 2) належність доказів; 3) допустимість доказів; 4) достовірність доказів; 5) достатність доказів; 6) вільна оцінка доказів.

Принципи судового доказування спільні, але у той же час вони мають конкретний зміст і прояв у цивільному судочинстві.

2. Поняття судових доказів

Доказами є будь-які дані, на підставі яких суд встановлює наявність або відсутність обставин (фактів), що обґрунтовують вимоги і заперечення учасників справи, та інших обставин, які мають значення для вирішення справи.

Судові докази характеризуються наступними *ознаками*:

- 1) докази - це будь-які дані, що містять інформацію про шукані факти;
- 2) докази - це дані, отримані судом із дотриманням певної процесуальної форми;
- 3) докази - це дані, отримані передбаченими у законі засобами доказування.

Докази виконують у судовому доказуванні три функції:

1) докази виступають як засоби організації дій з доказування, займаючи в структурі доказування проміжне місце між метою і результатом пізнавальної діяльності, тобто функція накопичення інформації;

2) відображально-інформаційна. Відповідно до цієї функції відомості про факти (інформація) можуть бути використані в процесі для досягнення істини у справі внаслідок того, що відтворюють факти реальної дійсності, є їхнім відображенням;

3) посвідчувальна, тобто обґрунтування висновків суду в рішенні. Судові докази виступають у цивільному процесі не тільки як засоби одержання знань, але вони є після оцінки доказів аргументами обґрунтування кінцевих висновків суду в рішенні (судовому акті).

Практичне значення має класифікація доказів, тому що виявляє особливості окремих груп доказів і визначає шляхи найкращого використання з урахуванням цих особливостей.

Класифікація судових доказів можлива за декількома ознаками (підставами):

1) *за способом (процесом) формування* докази поділяються на *первісні* та *похідні*. Первісними називають докази-джерела. Похідними називають докази, які відтворюють зміст іншого доказу. В одних випадках фактична обставина впливає на джерело доказу (свідомість людини, предмет) і певним чином відображається в ньому. В інших випадках на джерело доказу впливає не сам факт, що становить інтерес для суду, а його відображення, інформація про нього, що несе інше джерело.

Прикладом первісного доказу можуть бути показання свідка- очевидця, оригінал документа тощо. Прикладом похідного - копія документа; показання свідка, який повідомляє суду відомості про шуканий факт зі слів іншої особи - очевидця події;

2) *за характером зв'язку* між змістом доказу і тими фактами, які необхідно встановити з тієї чи іншої справи, докази поділяються на *прямі* і *непрямі*. На підставі прямого доказу можна зробити тільки один висновок: про наявність або відсутність факту, що доказується, оскільки зв'язок між доказом і фактом однозначний.

Непрямий доказ має з фактом, що доказується багатозначний зв'язок, що дозволяє суду зробити не один, а кілька ймовірних висновків про факт. На підставі одного непрямих доказу неможливо одержати достовірного висновку про шуканий факт, тому практика розробила наступні правила їхнього застосування: а) щоб на підставі непрямих доказів зробити достовірний висновок, потрібно мати декілька таких доказів; б) достовірність кожного з них не повинна викликати сумнівів; в) сукупність їх повинна представляти певну систему, що дає підставу зробити один єдиний можливий висновок про факт, що

доказується;

3) *за джерелом* отримання судові докази поділяються на особисті та речові (предметні), залежно від того, чи є джерелом доказу людина або матеріальний об'єкт. Якщо ми маємо справу із предметом матеріального світу, впливаючи на який одержало відображення явище дійсності, то такий предмет буде джерелом *речового* доказу. Коли явище відображене у свідомості людини, впливаючи на його органи відчуття, тоді джерелом відомостей завжди буде громадянин, незалежно від того, як, яким чином вони будуть ним закріплені. До *особистих* доказів відносять показання свідків, висновки експертів. До речових (предметних) - письмові і речові докази.

При класифікації доказів за їх джерелом деякі вчені, крім особистих і речових, виділяють і *змішані* докази. Підставою виділення вважається те, що процес формування змішаних доказів складається з двох частин, і інформація про факти отримується з двох джерел - особистого і речового. Так, експерт вивчає спочатку речові докази, надані до його розпорядження, змінює отримані з цього джерела докази і сам стає джерелом нового доказу - висновки експерта.

Згідно ч. 2 ст. 76 ЦПК до засобів доказування відносяться письмові, речові і електронні докази; висновки експертів; показання свідків.

Дані отримані не передбаченими законом засобами доказування, доказами по цивільній справі не є.

Дані, на підставі яких суд встановлює наявність або відсутність обставин (фактів) і засоби доказування тісно зв'язані між собою. Наприклад, показання свідка (засіб доказування), які не містять фактичних даних, що стосуються справи, не можуть розглядатися як доказ. З іншого боку, не є доказами фактичні дані, отримані не передбаченими законом засобами доказування. Отже, доказ по цивільній справі - це єдине поняття, в якому змістом є фактичні дані, а формою - один з передбачених законом засобів доказування.

3. Належність, допустимість, достовірність і достатність доказів

Після того як суд визначить коло фактів, що потребують доказуванню, він повинен вирішити, які докази треба дослідити, щоб з'ясувати наявність або відсутність вказаних фактів. Для цього суд визначає які із представлених сторонами доказів можуть бути допущені та чи потрібні додаткові докази. Розв'язуючи ці питання, суд повинен керуватися правилами належності, допустимості, достовірності і достатності доказів.

Відповідно до ст. 77 ЦПК належними є докази, які містять інформацію щодо предмета доказування. Предметом доказування є обставини, що підтверджують заявлені вимоги чи заперечення або мають інше значення для розгляду справи і підлягають встановленню при ухваленні судового рішення. Сторони мають право обґрунтувати належність конкретного доказу для підтвердження їхніх вимог або заперечень. Суд не бере до розгляду докази, що не стосуються предмета доказування.

Отже, з'ясувати *належність* доказу - це значить встановити, чи має він значення для справи. Такими, що мають значення для справи визнаються такі докази, які пов'язані з фактами, що складають предмет доказування, і в силу цього зв'язку можуть підтвердити або спростувати їх.

Належність може розглядатися не тільки як об'єктивна властивість доказу, але і як правило, адресоване суду. Відповідно до цього правила суд зобов'язаний відібрати тільки докази, що володіють властивістю належності, виключивши із процесу доказування докази, що не стосуються справи, наявність яких ускладнює процес доказування, встановлення дійсності обставин справи, затягує процес розгляду справи. У той же час відсутність необхідних для вирішення справи доказів приводить до неможливості встановити дійсні правовідносини, а отже, постановити правильне рішення по справі.

Правило про належність доказів спрямовано на забезпечення принципу

процесуальної оперативності (економії). Воно дозволяє уникнути обтяжування процесу зайвим, що не має значення для вирішення справи матеріалом, припинити дії осіб, які зловживають своїм правом подання доказів з метою затягування процесу по справі.

Належність доказів визначається чотирма групами обставин, що мають значення для справи: 1) фактами предмета доказування; 2) доказовими фактами; 3) процесуальними фактами, наприклад, що впливають на виникнення права на пред'явлення позову, призупинення провадження у справі тощо; 4) фактами, що дають підстави для винесення окремої ухвали по справі.

Належність доказів - широка правова категорія, яка свідчить про взаємозв'язок доказів з обставинами, що підлягають встановленню як для вирішення всієї справи, так і для здійснення окремих процесуальних дій. Визначеність обставин, що підлягають встановленню для здійснення процесуальних дій, полегшує відокремлення належних доказів. Однак і для здійснення окремих процесуальних дій можуть бути передбачені оціночні категорії. Оціночний характер доказів викликає багато складнощів у процесі доказування і часто є підставою для скасування рішень судів у апеляційному або касаційному порядку.

Із зазначеного випливає, що докази з цивільної справи визнаються судом належними, якщо вони містять відомості про факти, що встановлюються з метою вирішення цивільної справи або здійснення окремих процесуальних дій.

Визначити *допустимість* доказу - значить з'ясувати, чи отриманий він за допомогою передбачених законом засобів.

Суд не бере до уваги докази, які одержані з порушенням порядку, встановленого законом. Обставини справи, які за законом мають бути підтверджені певними засобами доказування, не можуть підтверджуватися іншими засобами доказування (ст. 78 ЦПК).

Отже, допустимість доказів - це встановлена законодавством вимога, що обмежує використання конкретних засобів доказування, або вимога, що пропонує обов'язкове використання конкретних засобів доказування при встановленні певних фактичних обставин справи при здійсненні доказування в процесі розгляду окремого виду справ в порядку цивільного судочинства.

Теорія судових доказів визнає необхідним обмеження вільного розпорядження сторін засобами доказування в інтересах міцності цивільного обороту, одержання вірного знання про дійсність, гарантій від зловживання несумлінної сторони.

Можна сказати, що допустимість доказів має загальний і спеціальний характер. Загальний характер допустимості означає, що з усіх справ незалежно від їхньої категорії повинна дотримуватися вимога про одержання інформації з визначених законом засобів доказування з дотриманням порядку збирання, подання і дослідження доказів. Порушення цих вимог призводить до недопустимості доказів. Таким чином, допустимість доказів насамперед обумовлюється дотриманням процесуальної форми доказування.

Спеціальний характер допустимості - це правила, що наказують або забороняють використовувати певні докази. Так, якщо відповідно до вимоги закону договір підлягає нотаріальному посвідченню або державній реєстрації, то суд повинен мати у своєму розпорядженні відповідний документ, що володіє необхідними реквізитами.

Вирішуючи питання про те, які докази допускати, а які не допускати до справи, суд керується правилами належності і допустимості доказів, тобто правилами, що діють при відборі доказового матеріалу.

Належність до справи кожного доказу визначається судом. Суд сам вирішує, який доказ може, а який не може містити відомості про обставини справи. Допустимість же засобів доказування встановлена законом.

Правило належності доказів дозволяє звільнити процес від непотрібного, що не стосується справи матеріалу. Правила допустимості спрямовані на забезпечення процесу більш надійними видами доказів.

Достовірними є докази, на підставі яких можна встановити дійсні обставини справи (ст. 79 ЦПК).

Достовірність доказу - це такий ступень правдивості доказової інформації, яка дозволяє суду з високою ймовірністю переконатися у існуванні чи відсутності факту чи обставини, що встановлюється, а також визнати таку інформацію доказом.

Переконатися в достовірності доказів - значить з'ясувати, чи правду каже свідок, чи відповідають дійсності відомості, що містяться в документі, і т.п.

Можна виділити два основні правила, якими має керуватися суд при оцінці доказів на предмет їх достовірності:

1) достовірний доказ має бути отриманий із доброякісного джерела інформації. Так, достовірність показань свідка залежить від того, за яких умов відбувалося сприйняття, запам'ятовування, а потім відтворення подій. Важливе значення в цьому процесі відіграє особливість особистих рис конкретної людини. Якщо говорити про експерта, то має значення обрана методика дослідження, її безперечність, можливість отримання остаточного, а не імовірного виведення та ін. Достовірність письмових доказів перевіряється на наявності всіх необхідних реквізитів. Підчищення, нечіткість печатки, підписи і т.п. можуть свідчити про недостовірність доказів. Умови зберігання речових доказів з моменту їх вилучення і до пред'явлення до суду можуть вплинути на достовірність інформації, отриманої при їх дослідженні в судовому засіданні;

2) співставлення достовірного доказу з іншими доказами у справі. Виявлення суперечливих, взаємовиключних відомостей свідчить про недостовірність якихось із доказів. Наприклад, навряд чи правильним було б формувати рішення суду тільки на основі показань свідка, який є близьким другом позивача або відповідача, необхідно зіставити ці показання з іншими доказами у справі, щоб переконатися в їх об'єктивності.

Достовірність доказів перевіряється при оцінці всієї сукупності доказів, що є у справі.

Отже, достовірність доказів дозволяє встановити наявність чи відсутність обставин, що мають значення для справи, і заснована на внутрішньому переконанні суб'єкта доказування, яке ґрунтується на всебічному, повному й неупередженому дослідженні всіх обставин справи.

Достатніми є докази, які у своїй сукупності дають змогу дійти висновку про наявність або відсутність обставин справи, які входять до предмета доказування.

Достатність доказів - це якість сукупності наявних доказів, необхідних для вирішення справи.

Достатність є оціночним поняттям, тому неможливо дати однозначну відповідь на питання про те, яка кількість доказів є достатньою. У кожній конкретній справі достатність поданих доказів оцінюється індивідуально, а отже, вказівки щодо достатності чи недостатності доказів більше характерні для судової практики, ніж для норм права.

Очевидно достатніми є докази, яких згідно з законом достатньо для встановлення певного факту або усієї сукупності фактів, що обґрунтовують вимоги або заперечення сторони, доти, доки існування цього факту не буде заперечене іншими доказами. Тобто такі докази не є безспірними, але якщо протилежна сторона не надасть належні докази для їх спростування, вони є достатніми для ухвалення рішення на користь особи, яка їх подала. Наприклад, у справах про заподіяння шкоди позивач має довести такі обставини: 1) фактичне заподіяння шкоди; 2) наявність у відповідача обов'язку не вчиняти певні дії, які можуть завдати шкоду; 3) порушення відповідачем цього обов'язку; 4) порушення було безпосередньою причиною заподіяної шкоди. У разі підтвердження позивачем цих чотирьох обставин належними, допустимими і достовірними доказами, їх буде очевидно достатньо для того, щоб суд вирішив справу на його користь.

Питання про достатність доказів для встановлення обставин, що мають значення для справи, суд вирішує відповідно до свого внутрішнього переконання (ч. 2 ст. 80 ЦПК).

4.Обов'язок доказування і подання доказів, витребування доказів, підстави звільнення від доказування

Правильне рішення справи по суті, захист прав і охоронюваних законом інтересів громадян і юридичних осіб можливі тільки за умови, що суд вірно визначить коло фактів, які повинні бути доказані у процесі судового розгляду. Факти, які повинні бути встановлені в справі, утворюють предмет доказування.

Згідно з ч. 2 ст. 77 ЦПК *предметом доказування* є обставини, що підтверджують заявлені вимоги чи заперечення або мають інше значення для розгляду справи і підлягають встановленню при ухваленні судового рішення.

У вузькому сенсі предмет доказування визначається як сукупність юридичних фактів матеріально-правового характеру, тобто фактів, з якими закон пов'язує виникнення, зміну і припинення правовідносин між сторонами, та на які сторони посилаються як на підставу своїх вимог і заперечень. Даний склад фактів визначається нормою права, що регулює спірні правовідносини.

У широкому сенсі предмет доказування включає не тільки юридичні факти, що обґрунтовують вимоги та заперечення сторін, але і інші обставини, без встановлення яких неможливе правильне вирішення справи і виконання судом інших завдань цивільного судочинства.

До предмету доказування в широкому сенсі можна віднести наступні групи фактів: 1) юридичні факти матеріально-правового характеру; 2) доказові факти; 3) юридичні факти процесуально-правового характеру (що визначають наявність у особи права на пред'явлення позову і здійснення інших процесуальних дій); 4) факти, що сприяють правильній оцінці доказів (наприклад, факт підробленості письмового доказу); 5) факти, встановлення яких необхідно суду для виконання попереджувальних і виховних завдань цивільного судочинства.

На нашу думку, доцільно включати до предмету доказування юридичні факти:

- *матеріально-правового характеру*. Основними джерелами формування фактів матеріально-правового характеру є: а) гіпотези та диспозиції норм матеріального права, що підлягають застосуванню для кваліфікації правовідносин, які встановлюються судом; б) факти та обставини, які обґрунтовують підставу позову та заперечення проти позову;

- *процесуально-правового характеру*, які слід розуміти як факти та обставини, необхідність у доказуванні яких може виникати як до, так і після відкриття провадження у справі (зокрема факти та обставини, які обґрунтовують вжиття судом заходів щодо забезпечення доказів чи позову до відкриття провадження у справі).

Отже, одержання достовірного знання про обставини, що становлять «матеріальний» предмет доказування, тягне вирішення конкретної цивільної справи по суті.

Достатнє знання про обставини, що становлять «процесуальний» предмет доказування, забезпечує рішення численних процесуальних питань, пов'язаних з порушенням цивільної справи, його призупиненням, і припиненням, а також реалізацією процесуальних прав учасників справи і тим самим забезпечує правильне вирішення цивільної справи.

Так, у предмет доказування у справах про стягнення з працівника матеріальної шкоди, заподіяної підприємству, установі, організації, слід віднести такі факти: (а) наявність прямої дійсної шкоди та її розмір; (б) якими неправомірними діями її заподіяно і чи входили до функцій працівника обов'язки, неналежне виконання яких призвело до шкоди; (в) в чому полягала його вина; (г) в якій конкретно обстановці заподіяно шкоду; чи були створені умови, які забезпечували б схоронність матеріальних цінностей і нормальну роботу з ними; (д) який майновий стан працівника

Предметом доказування у справах про оспорювання материнства є відповідно відсутність кровної спорідненості між дитиною і жінкою, записаною як матір в актовому записі про народження дитини, та наявність такої спорідненості між дитиною й жінкою, яка вважає себе її матір'ю.

Предмет доказування необхідний, насамперед, для суду, який у своїй пізнавальній діяльності прямує від припущення про існування фактів до достовірного знання про них. Доти, поки суд не має достовірного знання про які-небудь події або дії, вони трактуються як обставини, тобто припущення про існування фактів. Якщо ж суд про яку-небудь обставину має уявлення як про факт (наприклад, у силу його загальновідомості), то до предмету доказування воно взагалі не включається.

Обсяг юридичних фактів, що входять до предмету доказування, для кожної цивільної справи різний. Суд визначає його, виходячи зі змісту заявлених вимог і заперечень сторін, керуючись при цьому нормами матеріального права, які повинні бути застосовані в цьому випадку.

Сторони можуть неправильно (наприклад, внаслідок юридичної непоінформованості) визначити підставу своїх вимог або заперечень, а отже, і предмет доказування у справі. У цьому випадку юридичні факти, не зазначені сторонами, включаються до предмету доказування в справі.

При визначенні предмета доказування суд не зв'язаний юридичними фактами, зазначеними сторонами. Тому якщо сторони для обґрунтування своїх вимог або заперечень посилаються на факти, які не мають юридичного значення для справи, що розглядається, суд не включає їх до предмета доказування.

У процесі розгляду спору предмет доказування може змінюватися. Позивач має право доповнити або змінити підставу позову, відповідач - надати до обґрунтування своїх заперечень додаткові юридично значимі факти. За згодою позивача суд має право змінити підставу позову. Суд також має право вказати позивачеві на необхідність встановлення факту, що має матеріально-правове значення, на який позивач не посилався в позовній заяві, і потребу надання необхідних доказів.

Правильне визначення предмету доказування з кожної зі справ має важливе практичне значення. Воно дозволяє визначити коло фактів, з'ясування яких необхідно для успішного виконання судом завдань, що стоять перед ним. Якщо необхідні для вирішення справи юридичні факти не включені до предмету доказування, це призводить до постановлення судом незаконного і необґрунтованого рішення. З іншого боку, включення до предмету доказування юридичних фактів, що не стосуються до справи, веде до нагромодження процесу непотрібними матеріалами, даремного витрачання часу, сил і коштів суду та юридично заінтересованих у вирішенні справи осіб.

Обов'язок доказування і подання доказів. Підстави звільнення від доказування

Кожна сторона повинна довести ті обставини, на які вона посилається як на підставу своїх вимог або заперечень, крім випадків, встановлених ЦПК.

У справах про дискримінацію позивач зобов'язаний навести фактичні дані, які підтверджують, що дискримінація мала місце.

У разі наведення таких даних доказування їх відсутності покладається на відповідача.

У справах щодо застосування керівником або роботодавцем чи створення ним загрози застосування негативних заходів впливу до позивача (звільнення, примушування до звільнення, притягнення до дисциплінарної відповідальності, переведення, атестація, зміна умов праці, відмова в призначенні на вищу посаду, скорочення заробітної плати тощо) у зв'язку з повідомленням ним або членом його сім'ї про порушення вимог Закону України «Про запобігання корупції» іншою особою обов'язок доказування правомірності прийнятих при цьому рішень, вчинених дій покладається на відповідача.

У разі посилення учасника справи на невчинення іншим учасником справи певних дій або відсутність певної події суд може зобов'язати такого іншого учасника справи надати відповідні докази вчинення цих дій або наявності певної події. У разі ненадання таких доказів суд може визнати обставину невчинення відповідних дій або відсутності події встановленою.

Докази подаються сторонами та іншими учасниками справи. Доказування не може ґрунтуватися на припущеннях. Суд не може збирати докази, що стосуються предмета спору,

з власної ініціативи, крім витребування доказів судом у випадку, коли він має сумніви у добросовісному здійсненні учасниками справи їхніх процесуальних прав або виконанні обов'язків щодо доказів, а також інших випадків, передбачених ЦПК (ст. 81 ЦПК).

Підстави звільнення від доказування. Склад фактів, що обґрунтовують вимоги і заперечення сторін, може містити в собі поряд з фактами, що підлягають доказанню, також факти, доказування яких з тих чи інших підстав доказуванню не підлягають.

Згідно ст. 82 ЦПК звільняються від доказування обставини, визнані учасниками справи; обставини, визнані судом загальновідомими; факти, преюдициально встановлені рішенням або вироком суду з раніш розглянутої справи.

До першої групи підстав звільнення від доказування відносять обставини, визнані сторонами та іншими особами, які беруть участь у справі, тобто визнані факти.

Обставини, які визнаються учасниками справи, не підлягають доказуванню, якщо суд не має обґрунтованого сумніву щодо достовірності цих обставин або добровільності їх визнання. Обставини, які визнаються учасниками справи, зазначаються в заявах по суті справи, поясненнях учасників справи, їхніх представників.

На нашу думку, визнаний факт - факт, по відношенню до якого доказування вже здійснене. Це, по суті, факт, що підлягав доказуванню по справі та був доведений визнанням сторони, у зв'язку з чим немає підстав виключати його з обсягу фактів, що входять до предмету доказування по справі.

Відмова від визнання обставин приймається судом, якщо сторона, яка відмовляється, доведе, що вона визнала ці обставини внаслідок помилки, що має істотне значення, обману, насильства, погрози чи тяжкої обставини, або що обставини визнано у результаті зловмисної домовленості її представника з другою стороною.

На вказану позицію звертає увагу і судова практика. Так, у постанові Пленуму Верховного Суду України № 2 від 12 червня 2009р. «Про застосування норм цивільного процесуального законодавства при розгляді справ у суді першої інстанції» зазначається, що в ході розгляду справи сторона може відмовитися від визнання нею чи її представником обставин, довівши при цьому належними та допустимими доказами, що вона визнала обставини внаслідок помилки, що має істотне значення, обману, насильства, погрози, тяжкої обставини або обставини визнано у результаті зловмисної домовленості її представника з другою стороною (п. 25 Постанови).

Про прийняття відмови сторони від визнання обставин суд постановляє ухвалу. У разі прийняття судом відмови сторони від визнання обставин вони доводяться в загальному порядку.

До другої групи відносяться так звані загальновідомі факти, тобто факти, відомі широкому невизначеному колу людей (перший критерій), у тому числі і складу суду, що розглядає справу (другий критерій). Обставини даної групи можуть мати різний ступінь відомості: світову (Чорнобильська катастрофа), регіональну (дата початку навігації у певному районі) і т.д.

Якщо факт відомий у світовому масштабі або на території всієї країни, то суд має право послатися на такий факт при обґрунтуванні своїх висновків по справі без яких-небудь застережень. Якщо ж суд має справу з локальними фактами, тобто загальновідомими лише на обмеженій території, тоді зобов'язаний вказати у рішенні (зробити застереження), що даний факт має місцеве значення, загальновідомий у масштабах району, міста, області, у зв'язку з чим був визнаний судом таким, що не підлягає доказуванню. Подібне застереження у судовому рішенні необхідно для того, щоб судові інстанції при перевірці правильності рішень нижчестоящих судів знали, з якої причини наявність фактів, покладених в основу судового рішення по справі, не підтверджена відповідними доказами.

Перелік загальновідомих фактів настільки широкий, що немає можливості зафіксувати його в законі та дати їх вичерпний перелік. Загальновідомими можуть бути події, у тому числі знаменні, виняткові природні явища, архітектурні особливості населених пунктів тощо. Загальновідомі фізичні, хімічні, технологічні властивості і ознаки речей та

матеріалів. Разом з тим не може бути ні при яких умовах визнана загальновідомою характеристика людини. Це не обставина, не фактичні данні, а суб'єктивна оцінка особистості, її поведінки та взаємовідносин з особами, які її оточують. І, як будь-яка оцінка, вона може істотно змінюватися.

Так, загальновідомими є, наприклад, (а) факти про те, що особа перебуває на публічній службі; (б) факт інфляції в країні; (в) обставини, які неодноразово висвітлювалися в засобах масової інформації; (д) тенденції зниження цін на ринку, наприклад, на нерухомість з вересня 2008 р. у зв'язку з економічною кризою.

Пропозицію про визнання факту загальновідомим можуть висунути учасники процесу, однак остаточний висновок, результатом якого є виключення факту з предмету доказування, здійснює суд, який повинен донести свою думку про це до учасників і закріпити його у журналі судового засідання. Висновок про загальновідомість факту повинен мати місце і у судовому рішенні.

Третю групу підстав звільнення від доказування становлять преюдиціальні факти - факти, встановлені або рішенням суду у цивільній, господарській або адміністративній справі, або вироком суду, що набрало законної сили.

Відповідно до ст. 82 ЦПК:

- обставини, встановлені рішенням суду у господарській, цивільній або адміністративній справі, що набрало законної сили, не доказуються при розгляді іншої справи, у якій беруть участь ті самі особи або особа, щодо якої встановлено ці обставини, якщо інше не встановлено законом;

- обставини, встановлені стосовно певної особи рішенням суду у господарській, цивільній або адміністративній справі, що набрало законної сили, не доказуються при розгляді іншої справи, проте можуть бути у загальному порядку спростовані особою, яка не брала участі у справі, в якій такі обставини були встановлені;

- вирок суду в кримінальному провадженні, ухвала про закриття кримінального провадження і звільнення особи від кримінальної відповідальності або постанова суду у справі про адміністративне правопорушення, які набрали законної сили, є обов'язковими для суду, що розглядає справу про правові наслідки дій чи бездіяльності особи, стосовно якої ухвалений вирок, ухвала або постанова суду, лише в питанні, чи мали місце ці дії (бездіяльність) та чи вчинені вони цією особою.

Мета преюдиції полягає в тому, щоб звільнити осіб, які беруть участь у справі, від повторного доказування, а суд - від повторного дослідження фактів, які вже доказані та досліджені.

Преюдиціальна сила судового акту має суб'єктивні та об'єктивні межі. Об'єктивні межі - це коло обставин, перерахованих у мотивувальній частині акту, що вступив у законну силу. Суб'єктивні межі - це коло осіб, для яких факти, встановлені судовим актом, мають преюдиціальне значення і які не можуть бути оскаржені. Закон визначає, що преюдиціальними факти є лише для осіб, які брали участь у розгляді справи.

Необхідність виключення преюдиціальних фактів з предмету доказування потребує обґрунтування, тим більш що в літературі висловлювалася думка про те, що факти, встановлені рішенням суду, яке набрало законної сили, не можна виключати зі сфери доказування, оскільки це порушує принцип оцінки доказів за внутрішнім переконанням. На наш погляд, відмова від преюдиціальності судового рішення, що набрало сили, може позбавити правосуддя важливості, знецінити судову процедуру.

В той же час, слід звернути увагу, що правова оцінка, надана судом певному факту при розгляді іншої справи, не є обов'язковою для суду (ч. 7 ст. 82 ЦПК).

Крім того, обставини, встановлені рішенням третейського суду або міжнародного комерційного арбітражу, підлягають доказуванню в загальному порядку при розгляді справи судом.

5. Засоби доказування

Під **показаннями свідків** розуміються повідомлення про відомі свідкові обставини, що мають значення для справи (ч. 1 ст. 90 ЦПК).

До особливості показань свідків можна віднести: 1) свідки володіють інформаційними даними про факти, які підлягають встановленню; 2) за джерелом отримання - це особистий вид доказу, тому що сприймається фізичною особою; 3) інформація знаходиться у свідомості суб'єкта пізнання; 4) інформація сприймалася суб'єктом двома шляхами - безпосередньо та опосередковано; 5) незамінність свідка (навіть у випадку сприйняття інформації не одним свідком); 6) не виключається можливість висловлення суджень свідка; 7) показання надаються у формі вільної розповіді; 8) відсутність інтересу у результатах розгляду справи.

Не є доказом показання свідка, який не може назвати джерела своєї обізнаності щодо певної обставини.

Якщо показання свідка ґрунтуються на повідомленнях інших осіб, то ці особи повинні бути також допитані. За відсутності можливості допитати особу, яка надала первинне повідомлення, показання з чужих слів не може бути допустимим доказом факту чи обставин, на доведення яких вони надані, якщо показання не підтверджується іншими доказами, визнаними допустимими згідно з правилами ЦПК.

Відповідно до ст. 92 ЦПК сторони, треті особи та їхні представники за їхньою згодою, в тому числі за власною ініціативою, якщо інше не встановлено ЦПК, можуть бути допитані як свідки про відомі їм обставини, що мають значення для справи.

Слід зазначити, що сторони, треті особи є учасниками спірних правовідносин і вони юридично заінтересовані в результаті справи. Тому вони є одночасно і учасниками справи, від дій яких залежить виникнення, розвиток та закінчення процесу, і джерелами надання доказів.

Особливості допиту сторін, третіх осіб та їх представників.

1) сторони, треті особи та їхні представники можуть бути допитані як свідки тільки за їх згодою; 2) ініціатором допиту може бути як позивач чи відповідач, а також суд; 3) вказані особи можуть бути допитані як свідки тільки про відомі їм обставини, що мають значення для справи; 4) вказані особи дають показання як свідки згідно із правилами, встановленими ЦПК; 5) вказані особи мають право відмовитись від давання показань при наявності підстав, встановлених ЦПК (правовий імунітет).

Виклик свідка. Виклик свідка здійснюється за заявою учасника справи.

У заяві про виклик свідка зазначаються його ім'я, місце проживання (перебування) або місце роботи, обставини, які він може підтвердити.

Заява про виклик свідка має бути подана до або під час підготовчого судового засідання, а якщо справа розглядається в порядку спрощеного позовного провадження, - до початку першого судового засідання у справі.

В ухвалі про відкриття провадження у справі або в іншій ухвалі, якою суд вирішує питання про виклик свідка, суд попереджає свідка про кримінальну відповідальність за завідомо неправдиве показання чи відмову від давання показань на вимогу суду (ст. 91 ЦПК).

Письмове опитування учасників справи як свідків. Учасник справи має право поставити в першій заяві по суті справи, що ним подається до суду, не більше десяти запитань іншому учаснику справи про обставини, що мають значення для справи.

Учасник справи, якому поставлено питання позивачем, зобов'язаний надати вичерпну відповідь окремо на кожне питання по суті.

На запитання до учасника справи, який є юридичною особою, відповіді надає її керівник або інша посадова особа за його дорученням.

Відповіді на запитання подаються до суду учасником справи - фізичною особою, керівником або іншою посадовою особою юридичної особи у формі заяви свідка не пізніше як за п'ять днів до підготовчого засідання, а у справі, що розглядається в порядку

спрощеного провадження, - до першого судового засідання. Копія такої заяви свідка у той самий строк надсилається учаснику справи, який поставив письмові запитання.

У заяві свідка зазначаються ім'я (прізвище, ім'я та по батькові), місце проживання (перебування) та місце роботи свідка, поштовий індекс, реєстраційний номер облікової картки платника податків свідка за його наявності або номер і серія паспорта, номери засобів зв'язку та адреси електронної пошти (за наявності), відповіді на питання щодо обставин справи, про які відомо свідку, джерела обізнаності свідка щодо цих обставин, а також підтвердження свідка про обізнаність із змістом закону щодо кримінальної відповідальності за надання неправдивих показань.

Якщо поставлене запитання пов'язане з наданням відповідних доказів, що підтверджують відповідні обставини, учасник справи разом з наданням заяви свідка надає копії відповідних письмових чи електронних доказів.

Учасник справи має право відмовитися від надання відповіді на поставлені запитання: 1) з підстав, визначених ЦПК (імунітет свідка); 2) якщо поставлене запитання не стосується обставин, що мають значення для справи; 3) якщо учасником справи поставлено більше десяти запитань.

За наявності підстав для відмови від відповіді учасник справи повинен повідомити про відмову іншого учасника та суд у строк для надання відповіді на запитання. Суд за клопотанням іншого учасника справи може визнати підстави для відмови відсутніми та зобов'язати учасника справи надати відповідь (ст. 93 ЦПК).

ЦПК докладно регламентує процедуру допиту свідків у суді. Кожний свідок допитується окремо. Свідки, які ще не дали показань, не можуть перебувати в залі судового засідання під час розгляду справи.

Перед допитом свідка головуєчий установлює його особу, вік, рід занять, місце проживання і стосунки зі сторонами й іншими учасниками справи, роз'яснює його права і з'ясовує, чи не відмовляється свідок із встановлених законом підставах від давання показань.

Відмова від давання показань приймається судом шляхом постановлення ухвали.

Якщо перешкоди для допиту свідка не встановлені, головуєчий під розписку попереджає свідка про кримінальну відповідальність за завідомо неправдиве показання і відмову від давання показань та приводить його до присяги: «Я, (ім'я, по батькові, прізвище), присягаю говорити правду, нічого не приховуючи і не спотворюючи». Текст присяги підписується свідком. Підписаний свідком текст присяги та розписка приєднуються до справи.

Присяга вводиться в законодавство як додаткова гарантія вірогідності: по-перше, вона підкріплена іншими юридичними засобами (попередження свідка про кримінальну відповідальність), по-друге, це свого роду елемент традиції, додання врочистості ритуалу, у якому бере участь особа, яка присягає. Як відзначають дослідники, присягу краще допускати для підтвердження «проміжних факторів», від яких не залежить остаточне вирішення справи на користь особи, яка принесла присягу.

Допит свідка розпочинається з пропозиції суду розповісти все, що йому особисто відомо у справі, після чого першою ставить питання особа, за заявою якої викликано свідка, а потім інші учасники справи в черговості, передбаченій ЦПК.

Головуєчий у судовому засіданні та інші судді можуть ставити свідкові питання в будь-який час його допиту.

Головуєчий у судовому засіданні та інші судді мають право з'ясовувати суть відповіді свідка на питання учасників справи, а також ставити питання свідку після закінчення його допиту учасниками справи.

Головуєчий має право за заявою учасників справи знімати питання, поставлені свідку, якщо вони за змістом ображають честь чи гідність особи, є навідними або не стосуються предмета розгляду.

Кожний допитаний свідок залишається в залі судового засідання до закінчення

розгляду справи. Суд може дозволити допитаним свідкам залишити залу засідання суду до закінчення розгляду справи за згодою сторін.

Свідок може бути допитаний повторно в тому самому або наступному засіданні за його власною заявою, заявою сторін та інших учасників справи або з ініціативи суду. Під час дослідження інших доказів свідкам можуть ставити питання сторони, інші учасники справи, суд.

Суд може одночасно допитати свідків для з'ясування причин розходжень у їхніх показаннях.

Свідок, який не може прийти у судове засідання внаслідок хвороби, старості, інвалідності або з інших поважних причин, допитується судом у місці його проживання (перебування) (ст. 230 ЦПК).

Таким чином, показання свідка складаються з чотирьох частин:

- 1) встановлення особистості свідка, його відношення зі сторонами;
- 2) попередження свідка про відповідальність за відмову або відхилення від дачі показань, за дачу свідомо неправдивих показань;
- 3) показання у вільній формі про те, що свідкові відомо по справі;
- 4) постановка питань.

Закон встановлює обов'язкову усну форму показань свідків. Це забезпечує безпосередність їхнього сприйняття, дає можливість суду шляхом питань одержати від свідка найбільш повні відомості, правильно оцінити, наскільки показання свідка правдиві та достовірні.

Можна виділити об'єктивні та суб'єктивні групи чинників формування показань свідків. До об'єктивних чинників формування показань свідків слід відносити: (1) вид, характер події, правопорушення; (2) тривалість сприйняття події; (3) складність ситуації, в якій свідок сприймає подію; (4) відстань до об'єкту (події), що сприймається; (5) характер процесу сприйняття; (6) погодні умови, температура повітря; (7) характер освітлення під час сприймання події правопорушення та ін. До суб'єктивних чинників формування показань свідка необхідно віднести: (1) стан здоров'я особи; (2) особливості психіки особи (в тому числі, особливості пізнавальних, емоційних, вольових процесів та станів, а також психічні властивості особистості); (3) соціальний статус особи; (4) відносини з учасниками події; внутрішнє ставлення до сприйманої події, окремих його обставин тощо.

Свідок, даючи показання, може користуватися записами лише в тих випадках, якщо його показання пов'язані з будь-якими обчисленнями та іншими даними, які важко зберегти в пам'яті. Ці записи подаються судові та учасникам справи і можуть бути приєднані до справи за ухвалою суду (ст. 232 ЦПК).

Порядок допиту малолітніх і неповнолітніх свідків. Допит малолітніх свідків і, за розсудом суду, неповнолітніх свідків про водиться в присутності батьків, усиновлювачів, опікунів, піклувальників, якщо вони не заінтересовані у справі, або представників органів юстиції та піклування, а також служби у справах дітей. Вказані особи можуть з дозволу суду ставити свідкові питання, а також висловлювати свою думку стосовно особи свідка, змісту його показань.

Свідкам, які не досягли шістнадцятирічного віку, головуєчий роз'яснює обов'язок про необхідність давати правдиві показання, не попереджуючи про відповідальність за відмову від давання показань і за завідомо неправдиві показання, і не приводить до присяги.

У виняткових випадках, коли це необхідно для об'єктивного з'ясування обставин справи, на час допиту осіб, які не досягли вісімнадцятирічного віку, із зали судового засідання за ухвалою суду може бути видалений той чи інший учасник справи. Після повернення цієї особи до зали судового засідання головуєчий повідомляє її про показання цього свідка і надає можливість ставити йому питання.

Свідок, який не досяг шістнадцятирічного віку, після закінчення його допиту видаляється із зали судового засідання, крім випадків, коли суд визнав необхідною присутність цього свідка в залі судового засідання (ст. 232 ЦПК).

Оголошення показань свідків. У разі відкладення розгляду справи показання свідків, зібрані за судовими дорученнями в порядку забезпечення доказів під час допиту їх за місцем проживання, або показання, дані ними у судовому засіданні, в якому було ухвалено скасоване рішення, повинні бути оголошені і досліджені в судовому засіданні, в якому ухвалено рішення, якщо участь цих свідків у новому судовому засіданні є неможливою. Учасники справи мають право висловити своє ставлення до цих показань і дати щодо них свої пояснення.

Цивільне процесуальне законодавство встановлює обмеження, що перешкоджають виклику і допиту певних осіб як свідків. Дане обмеження використання показань свідків зветься імунітетом свідків.

Імунітет свідка - це надане законом право свідка відмовитися від дачі показань в силу родинних відносин або службових обов'язків.

Необхідність введення імунітету свідків визначається його соціальним призначенням як засобу забезпечення поважного відношення до особистості, охорони її особистого життя та процесуальної значимості, а саме: розширення процесуальних прав свідка, удосконалення його правового статусу, попередження лжесвідчення, зміцнення моральних основ цивільного судочинства.

Залежно від обсягу показань імунітет можна підрозділити на повний; частковий. Повне право відмови означає, що свідок повністю може відмовитися від дачі показань по суті справи (наприклад, імунітет родичів). При частковому звільненні від дачі показань свідок може лише по окремих питаннях відмовитися від показань (наприклад, з питань, що становлять таємницю).

Так, фізична особа не має права відмовитися давати показання, крім показань щодо себе, членів сім'ї чи близьких родичів (чоловік, дружина, батько, мати, вітчим, мачуха, син, дочка, пасинок, падчерка, брат, сестра, дід, баба, внук, внучка, усиновлювач чи усиновлений, опікун чи піклувальник, особа, над якою встановлено опіку чи піклування, член сім'ї або близький родич цих осіб), які можуть тягнути юридичну відповідальність для нього або таких членів сім'ї чи близьких родичів.

Особа, яка відмовляється давати показання, зобов'язана повідомити причини відмови (ст. 71 ЦПК).

Згідно ст. 70 ЦПК не можуть бути допитані як свідки:

1) *недієздатні фізичні особи, а також особи, які перебувають на обліку чи на лікуванні у психіатричному лікувальному закладі і не здатні через свої фізичні або психічні вади правильно сприймати обставини, що мають значення для справи, або давати показання.*

Метою заборони допиту даної групи осіб є забезпечення вірогідності показань свідків. Підставою заборони допиту є нездатність даних осіб до свідцтва в цілому або відносно конкретних обставин;

2) *особи, які за законом зобов'язані зберігати в таємниці відомості, що були довірені їм у зв'язку з наданням професійної правничої допомоги або послуг посередництва (медіації) під час проведення позасудового врегулювання спору — про такі відомості (наприклад, нотаріуси; особи, яким у зв'язку з виконанням службових обов'язків доступна інформація з усиновлення та ін.);*

3) *священнослужителі - про відомості, одержані ними на сповіді віруючих.*

Слід зазначити деякі особливості даного імунітету: 1) не допускається допит священнослужителів з питань, пов'язаних зі сповіддю, безвідносно до їхньої приналежності до того або іншого релігійного об'єднання; 2) метою введення заборони на допит священнослужителів є захист прав не релігійних організацій, а громадян, які сповідують релігію; 3) державна реєстрація є умовою наділення релігійної організації статусом юридичної особи. Однак, організація, яка не має або втратила статус юридичної особи, не втрачає ознаки релігійної, тобто організації, у межах якої громадяни сповідують релігію.

Разом з тим, викладені вище положення не означають, що священнослужитель взагалі

не може бути викликаний на допит;

4) *судді та присяжні - про обставини обговорення в нарадчій кімнаті питань, що виникли під час ухвалення судового рішення, або про інформацію, що стала відома судді під час врегулювання спору за його участю.*

Таємниця наради є однієї з гарантій реалізації принципу незалежності суддів при здійсненні правосуддя, оскільки тим самим створюються умови, що дозволяють виключити сторонній вплив або тиск на суддів і які забезпечують можливість без будь-яких побоювань висловлювати свою думку з обговорюваних питань.

Цивільне процесуальне законодавство «охороняє» лише одну таємницю судочинства самого по собі - таємницю наради суддів. В іншому випадку, розгляд справ здійснюється відповідно до принципу гласності, згідно з яким розгляд справ у всіх судах відкритий, за деяким винятками, пов'язаними з необхідністю збереження державної таємниці, таємниці усиновлення та інше;

5) *інші особи, які не можуть бути допитані як свідки згідно із законом чи міжнародним договором, згода на обов'язковість якого надана Верховною Радою України, без їхньої згоди.*

Особи, які мають дипломатичний імунітет, не можуть бути допитані як свідки без їхньої згоди, а представники дипломатичних представництв - без згоди дипломатичного представника.

Згідно п. 1 ст. 44 Віденської конвенції про консульські зносини 1963 року, працівників консульських установ можуть викликати як свідків у період ведення судових або адміністративних справ, і вони не можуть відмовитися давати показання. Якщо консульська посадова особа відмовляється давати показання, до нього не можуть застосовуватися засоби примусу або покарання. Компетентні органи держави перебування, яким необхідні показання консульської посадової особи, не повинні створювати перешкод при виконанні його службових обов'язків. Зазначені органи можуть, якщо це можливо, одержати показання за місцем проживання цієї особи, у приміщенні консульської установи або прийняти від неї письмову заяву.

Важливою юридичною гарантією діяльності працівників консульських установ є той факт, що вони не зобов'язані давати показання з питань, пов'язаних з виконанням своїх функцій, або надавати офіційну кореспонденцію і документи, які стосуються їхніх функцій. Вони також не зобов'язані давати показання щодо роз'яснення законодавства акредитованої держави.

Тому допит зазначених осіб провадиться лише на їх прохання або з їхньої згоди.

Письмовими доказами є документи (крім електронних документів), які містять дані про обставини, що мають значення для правильного вирішення спору (ч. 1 ст. 95 ЦПК).

Письмові докази звичайно визначаються як предмети, на яких за допомогою знаків виражені думки, що містять відомості про факти, які мають значення для вирішення справи.

Можна виділити наступні *характерні ознаки* письмових доказів:

1) для формування письмового доказу необхідно, щоб людина могла свої думки викладати у письмовій формі;

2) відомості про факти закріплюються в об'єктивній формі, на тих або інших матеріальних предметах. Предмет, що може бути використаний для закріплення думок, повинен бути придатний для письма, щоб нанесені знаки могли зберегтися протягом певного часу (папір, предмети з дерева, металу тощо);

3) закріплення людиною на предметі своїх думок певними знаками (букви, цифри, ієрогліфи, знаки телеграфні, стенографічні, топографічні);

4) у письмових доказах повинні виражатися думки, що містять відомості про юридичні або доказові факти;

5) письмовий доказ повинен містити загальнозрозумілу інформацію, розшифровку закодованих даних.

Перерахувати всі документи, які закон відносить до письмових доказів,

неможливо. Законодавство дає приблизний перелік видів письмових доказів, які використовуються у цивільному процесі (будь-які документи, акти, довідки, переписка службового або особистого характеру або витяги з них).

Так, у справах про відшкодування шкоди сторонам необхідно надати такі письмові докази: (1) акти чи інші докази, що підтверджують заподіяння шкоди майну, реальний розмір останньої та не одержаних у зв'язку з її заподіянням доходів; (2) оспорювану постанову Фонду соціального страхування від нещасних випадків на виробництві та професійних захворювань; (3) акт про нещасний випадок на виробництві або спеціальне розслідування професійного захворювання (отруєння) чи нещасного випадку не виробничого характеру; (4) копії протоколу та постанови про адміністративне правопорушення або вироку суду, що стосуються нещасного випадку; (5) висновок МСЕК (у відповідних випадках - судово-медичної експертизи) про втрату працездатності, її ступінь і строк, про необхідність у сторонньому догляді, інших видах допомоги, що зумовлюють додаткові витрати, про причинний зв'язок смерті потерпілого з каліцтвом (професійним захворюванням), за яке провадилося відшкодування; (6) довідку про середню заробітну плату (доход) потерпілого перед ушкодженням здоров'я, а у визначених законодавством випадках - про його тарифну ставку (посадовий оклад), середній заробіток або тарифну ставку (посадовий оклад) відповідного працівника на підприємстві (у цеху, на дільниці), де працював потерпілий; (7) інші необхідні докази.

У справах про захист гідності, честі та ділової репутації письмовими доказами можуть виступати примірники випусків засобів масової інформації; характеристики, заяви, листи, адресовані іншим особам; плакати, гасла, інші твори, листівки, що за своїм змістом або формою порочать гідність, честь фізичної особи або ділову репутацію фізичної та юридичної осіб.

Письмові докази класифікуються за декількома ознаками:

1) за суб'єктом, від якого надходять письмові докази, прийнято розрізняти *офіційні і неофіційні (приватні)* письмові докази. Офіційні письмові докази визначаються як документи, що надходять від державних органів, державних та суспільних установ, підприємств, організацій. Неофіційними називають документи, що надходять від громадян;

2) за змістом письмові докази підрозділяються на *розпорядницькі та інформаційні (довідково-інформаційні)*. Розпорядницькими називаються такі письмові докази, у яких виражений акт волі, волевиявлення, спрямований на виникнення, зміну або припинення правовідносин, які приймаються органами державної влади і управління з метою здійснення покладених на них функцій (накази, розпорядження керівників підприємств і установ, документ із викладом тексту договору тощо). Ознайомлювальні письмові докази містять тільки відомості про наявність або відсутність певних фактів, повідомлення про них: довідки, посвідчення, звіти, технічна документація і ін.;

3) за формою письмові докази підрозділяються на *документи простої і кваліфікованої письмової форми*. Під доказами простої письмової форми розуміються такі письмові докази, які не містять ніякого посвідчення або реєстрації. Докази кваліфікованої письмової форми - документи, нотаріально засвідчені або зареєстровані у встановленому законом порядку.

4) за характером джерела формування письмові докази діляться на *оригінали і копії*. Оригіналом є перший екземпляр, підписаний особою, яка видала документ. Копія - повторення документа в цілому або в частині (витяг). Копія може бути простою або посвідченою.

Згідно ч. 2 ст. 95 ЦПК письмові докази продаються в оригіналі або в належним чином засвідченій копії, якщо інше не передбачено ЦПК. Якщо для вирішення спору має значення лише частина документа, подається засвідчений витяг з нього.

Від копії варто відрізнити *дублікат* документа - повторно виданий (складений) документ, що має з оригіналом однакову юридичну чинність.

Учасники справи мають право подавати письмові докази в електронних копіях,

посвідчених електронним цифровим підписом, прирівняним до власноручного підпису відповідно до закону. Електронна копія письмового доказу не вважається електронним доказом.

Копії документів вважаються засвідченими належним чином, якщо їх засвідчено в порядку, встановленому чинним законодавством.

Учасник справи, який подає письмові докази в копіях (електронних копіях), повинен зазначити про наявність у нього або іншої особи оригіналу письмового доказу.

Учасник справи підтверджує відповідність копії письмового доказу оригіналу, який заходиться у нього, своїм підписом із зазначенням дати такого засвідчення.

Якщо подано копію (електронну копію) письмового доказу, суд за клопотанням учасника справи або з власної ініціативи може витребувати у відповідної особи оригінал письмового доказу. Якщо оригінал письмового доказу не подано, а учасник справи або суд ставить під сумнів відповідність поданої копії (електронної копії) оригіналу, такий доказ не береться судом до уваги.

Документи, отримані за допомогою факсимільного чи інших аналогічних засобів зв'язку, приймаються судом до розгляду як письмові докази у випадках і в порядку, які встановлені законом або договором.

Іноземний офіційний документ, що підлягає дипломатичній або консульській легалізації, може бути письмовим доказом, якщо він легалізований у встановленому порядку. Іноземні офіційні документи визнаються письмовими доказами без їх легалізації у випадках, передбачених міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України.

Закон встановлює *порядок витребування* і надання до суду письмових доказів у цивільних справах.

Учасник справи, у разі неможливості самостійно надати докази, вправі подати клопотання про витребування доказів судом.

У клопотанні повинно бути зазначено: 1) який доказ витребується; 2) обставини, які може підтвердити цей доказ, або аргументи, які він може спростувати; 3) підстави, з яких випливає, що цей доказ має відповідна особа; 4) вжиті особою, яка подає клопотання, заходи для отримання цього доказу самостійно, докази вжиття таких заходів та (або) причини неможливості самостійного отримання цього доказу. У разі задоволення клопотання суд своєю ухвалою витребує відповідні докази.

Існують три способи витребування письмових доказів:

1) витребування письмових доказів від державних установ, організацій, а також громадян безпосередньо судом, який розглядає справу;

2) витребування письмових доказів шляхом видачі особі, яка бере участь у справі, запиту суду на право одержання письмового доказу і подання його до суду;

3) витребування письмових доказів, коли вони перебувають в іншому місті або районі через інший суд у порядку судового доручення.

Вибір одного із зазначених способів витребування письмових доказів залежить від умов і місця знаходження доказів по кожній конкретній цивільній справі. Не виключено, що у складних справах, коли потрібно зібрати багато письмових доказів, суд може застосовувати всі три способи збирання доказів.

Особи, які не мають можливості подати доказ, який витребує суд, або не мають можливості подати такий доказ у встановлені строки, зобов'язані повідомити про це суд із зазначенням причин протягом п'яти днів з дня вручення ухвали.

У разі неповідомлення суду про неможливість подати докази, витребувані судом, а також за неподання таких доказів з причин, визнаних судом неповажними, суд застосовує до відповідної особи заходи процесуального примусу, передбачені ЦПК. Притягнення винних осіб до відповідальності не звільняє їх від обов'язку подати витребувані судом докази.

У разі неподання учасником справи з неповажних причин або без повідомлення причин доказів, витребуваних судом, суд залежно від того, яка особа ухиляється від їх

подання, а також яке значення мають ці докази, може визнати обставину, для з'ясування якої витребувався доказ, або відмовити у його визнанні, або може здійснити розгляд справи за наявними в ній доказами, або, у разі неподання таких доказів позивачем, - також залишити позовну заяву без розгляду (ст. 84 ЦПК).

Письмові докази, як правило, надаються в оригіналі (ч. 2 ст. 95 ЦПК). Оригінали письмових доказів до набрання судовим рішенням законної сили повертаються судом за клопотанням осіб, які їх подали, якщо це можливо без шкоди для розгляду справи. У справі залишається засвідчена суддею копія письмового доказу (ст. 96 ЦПК).

Дослідження письмових доказів. Письмові докази, у тому числі протоколи їх огляду, складені за судовим дорученням або в порядку забезпечення доказів, за клопотанням учасника справи оголошуються в судовому засіданні або пред'являються йому, а в разі необхідності - також свідкам, експертам, спеціалістам чи перекладачам для ознайомлення.

Учасники справи можуть давати свої пояснення з приводу цих доказів або протоколу їх огляду. Учасниками справи з приводу зазначених доказів можуть ставитися питання свідкам, а також експертам, спеціалістам (ст. 235 ЦПК).

Особлива увага в ЦПК приділяється оголошенню і дослідженню змісту *особистих паперів, листів, записів телефонних розмов, телеграм та інших видів кореспонденції*. Згідно зі ст. 236 ЦПК зміст особистих паперів, листів, записів телефонних розмов, телеграм та інших видів кореспонденції фізичних осіб може бути досліджений у відкритому судовому засіданні або оголошений за клопотанням учасника справи лише за згодою осіб, визначених ЦК України.

Письмові докази не мають будь-яких переваг перед іншими засобами доказування, вони оцінюються судом нарівні з усіма зібраними в справі доказами в їх сукупності. Жодні докази, у тому числі і письмові, не мають для суду заздалегідь установленної чинності.

Речовими доказами є предмети матеріального світу, які своїм існуванням, своїми якостями, властивостями, місцезнаходженням, іншими ознаками дають змогу встановити обставини, що мають значення для справи (ч. 1 ст. 97 ЦПК).

У цивільному процесі речові докази характеризуються наступними *ознаками*:

1) як джерело відомостей про факти тут виступає матеріальний об'єкт. Ним можуть бути найрізноманітніші предмети неорганічного та органічного походження: ушкоджені меблі, зіпсований костюм, підроблений документ, транспортний засіб, продукти харчування тощо;

2) у речових доказах фактичною інформацією служать ознаки матеріального об'єкта, які сприймаються наочно. Суд та інші учасники процесу пізнають цю інформацію, як правило, візуальним шляхом;

3) речові докази повинні бути отримані судом з дотриманням встановленого законом порядку, тобто процесуальним шляхом.

Предмет, що фігурує у цивільній справі як речовий доказ, одночасно може бути і доказом, і об'єктом спору.

На відміну від письмового доказу, чий зміст свідчить про наявність або відсутність фактів у справі, речовий доказ свідчить про факти зовнішнім виглядом, певними властивостями, якостями. Крім того, речові докази незамінні внаслідок індивідуальних особливостей, а письмовий доказ може бути замінено іншими засобами доказування.

Речові докази володіють доказовою цінністю в наступних випадках:

а) якщо служать доказами як об'єкти безпосереднього судового пізнання (наприклад, під час розгляду справи суд оглядає надані сторонами речі і переконується в їх недоброякісності);

б) якщо вони мають значення доказового факту (наприклад, знаходження певної речі у відповідача підтверджує факт правопорушення);

в) якщо вони є об'єктами експертного дослідження.

В теорії доказування обґрунтовано ставиться питання про необхідність розмежування речових доказів на первісні і похідні. *Похідні* речові докази можуть бути використані в

судовому процесі в тих випадках, коли слід, відбиток якої-небудь події, дії, бездіяльності за своїм характером недовговічний і, отже, згодом може зникнути. Наприклад, слід від протектора автомобіля на місці події може бути втрачений, якщо не зафіксувати його на іншому матеріальному предметі за допомогою технічних засобів (зняти зліпок, сфотографувати). *Первісні* речові докази піддаються відтворенню, тобто перенесенню і фіксації їх на іншому матеріальному предметі, що володіє здатністю зберігати і відтворювати в міру необхідності первісний речовий доказ.

Речові докази представляються особами, які беруть участь у справі. Якщо вони не можуть самостійно одержати необхідний речовий доказ, то вправі звернутися до суду з клопотанням про витребування цього доказу. У клопотанні повинна бути описана річ, зазначені причини, що перешкоджають самостійному її одержанню, і підстави, з яких особа вважає, що річ перебуває у даної особи або організації.

При неможливості доставки речових доказів до суду через їхню громіздкість або з інших причин закон дозволяє їх огляд за їх місцезнаходженням.

Про дату, час і місце огляду доказів за їх місцезнаходженням повідомляються учасники справи. Неявка цих осіб не є перешкодою для проведення огляду.

У разі необхідності, в тому числі за клопотанням учасника справи для участі в огляді доказів за їх місцезнаходженням, можуть бути залучені свідки, перекладачі, експерти, спеціалісти, а також здійснено фотографування, звуко- і відеозапис.

Про огляд доказів за їх місцезнаходженням складається протокол, що підписується всіма особами, які беруть участь в огляді. До протоколу додаються разом з описом усі складені або звірені під час огляду на місці плани, креслення, копії документів, а також зроблені під час огляду фотознімки, електронні копії доказів, відеозаписи тощо (ст. 85 ЦПК).

Огляд речових доказів, що швидко псуються. Речові докази, що швидко псуються, негайно оглядаються судом з повідомленням про призначений огляд учасників справи. Неявка цих осіб не перешкоджає огляду речових доказів.

У разі необхідності, в тому числі за клопотанням учасника справи, для участі в огляді речових доказів, що швидко псуються, може бути залучено свідків, перекладачів, експертів, спеціалістів, а також здійснено фотографування і відеозапис (ст. 86 ЦПК).

Зберігання речових доказів. Речові докази до набрання рішенням законної сили зберігаються в матеріалах справи або за окремим описом здаються до камери схову речових доказів суду.

Речові докази, що не можуть бути доставлені до суду, зберігаються за їх місцезнаходженням за ухвалою суду; вони повинні бути докладно описані та опечатані, а в разі необхідності - сфотографовані.

Суд вживає заходів для забезпечення зберігання речових доказів у незмінному стані (ст. 98 ЦПК).

Повернення речових доказів. Речові докази після огляду та дослідження їх судом повертаються особам, від яких вони були одержані, якщо такі особи заявили про це клопотання і якщо його задоволення можливе без шкоди для розгляду справи.

Речові докази, що є об'єктами, які вилучені з цивільного обороту або обмежено оборотоздатні, передаються відповідним підприємствам, установам або організаціям. За клопотанням державних експертних установ такі речові докази можуть бути передані їм для використання в експертній та науковій роботі у порядку, встановленому Кабінетом Міністрів України.

Речові докази повертаються особам, від яких вони були одержані, або передаються особам, за якими суд визнав право на ці речі, після набрання рішенням суду законної сили (ст. 99 ЦПК).

Дослідження речових доказів. Речові докази оглядаються судом або досліджуються ним іншим способом, а також пред'являються для ознайомлення особам, які беруть участь у справі, а в необхідних випадках - також експертам, спеціалістам і свідкам. Особи, яким

пред'явлено для ознайомлення речові докази, можуть звернути увагу суду на ті чи інші обставини, пов'язані з оглядом. Ці заяви заносяться до протоколу судового засідання.

Протоколи огляду речових доказів, складені в порядку забезпечення доказів, виконання судового доручення або за результатами огляду доказів на місці, за клопотанням учасника справи оголошуються в судовому засіданні. Учасники справи можуть дати свої пояснення з приводу цих протоколів.

Учасники справи можуть ставити питання з приводу речових доказів свідкам, а також експертам, спеціалістам, які їх оглядали (ст. 237 ЦПК).

Електронними доказами є інформація в електронній (цифровій) формі, що містить дані про обставини, що мають значення для справи, зокрема, електронні документи (в тому числі текстові документи, графічні зображення, плани, фотографії, відео- та звукозаписи тощо), веб-сайти (сторінки), текстові, мультимедійні та голосові повідомлення, метадані, бази даних та інші дані в електронній формі. Такі дані можуть зберігатися, зокрема, на портативних пристроях (картах пам'яті, мобільних телефонах тощо), серверах, системах резервного копіювання, інших місцях збереження даних в електронній формі (в тому числі в мережі Інтернет).

Специфічними ознаками електронних засобів доказування є: (1) необхідність застосування технічних та програмних засобів через неможливість їх сприйняття без використання зазначених засобів; (2) наявність технічного носія інформації та специфічних реквізитів технічного характеру, які необхідно врахувати при дослідженні та оцінці таких доказів. Технічний носій може бути використано багаторазово, при цьому інформація в електронній формі може легко його змінювати без втрати змісту в силу особливостей створення та зберігання такої інформації. В контексті електронних засобів доказування неможливо вести мову про «оригінал» у звичному розумінні, оскільки всі електронні копії є ідентичними.

Ефективним способом процесуального оформлення електронних доказів є використання електронного цифрового підпису.

Згідно ст. 1 Закону України «Про електронний цифровий підпис» від 22 травня 2003 року *електронний цифровий підпис* - вид електронного підпису, отриманого за результатом криптографічного перетворення набору електронних даних, який додається до цього набору або логічно з ним поєднується і дає змогу підтвердити його цілісність та ідентифікувати підписувача. Електронний цифровий підпис накладається за допомогою особистого ключа та перевіряється за допомогою відкритого ключа.

За своїм правовим статусом електронний цифровий підпис прирівнюється до власноручного підпису (печатки), а його наявність усуває всі ризики, пов'язані з електронною формою документів. Він здатний забезпечити достовірність та автентичність потрібної контрагентам інформації та надати останній юридичну силу.

Законом може бути передбачено інший порядок засвідчення електронної копії електронного доказу.

Учасники справи мають право подавати електронні докази в паперових копіях, посвідчених у порядку, передбаченому законом. Паперова копія електронного доказу не вважається письмовим доказом.

Учасник справи, який подає копію електронного доказу, повинен зазначити про наявність у нього або іншої особи оригіналу електронного доказу.

Якщо подано копію (паперову копію) електронного доказу, суд за клопотанням учасника справи або з власної ініціативи може вилучити у відповідної особи оригінал електронного доказу. Якщо оригінал електронного доказу не подано, а учасник справи або суд ставить під сумнів відповідність поданої копії (паперової копії) оригіналу, такий доказ не береться судом до уваги (ст. 100 ЦПК).

Зберігання та повернення оригіналів електронних доказів. Оригінали або копії електронних доказів зберігаються у суді в матеріалах справи.

За клопотанням особи, яка надала суду оригінал електронного доказу на

матеріальному носії, суд повертає такий матеріальний носій, на якому міститься оригінал доказу, цій особі після дослідження вказаного електронного доказу, якщо це можливо без шкоди для розгляду справи, або після набрання судовим рішенням законної сили. У матеріалах справи залишається засвідчена суддею копія електронного доказу або витяг з нього (ст. 101 ЦПК).

Електронні докази, які не можна доставити до суду, оглядаються за їх місцезнаходженням. Про дату, час і місце огляду доказів за їх місцезнаходженням повідомляються учасники справи. Неявка цих осіб не є перешкодою для проведення огляду.

У разі необхідності, в тому числі за клопотанням учасника справи для участі в огляді доказів за їх місцезнаходженням, можуть бути залучені свідки, перекладачі, експерти, спеціалісти, а також здійснено фотографування, звуко- і відеозапис.

Суд за заявою учасника справи чи з власної ініціативи може оглянути веб-сайт (сторінку), інші місця збереження даних в мережі Інтернет з метою встановлення та фіксування їх змісту. У разі необхідності для проведення такого огляду суд може залучити спеціаліста.

Суд може призначити експертизу для встановлення та фіксування змісту веб-сайту (сторінки), інших місць збереження даних в мережі Інтернет за умови, якщо це потребує спеціальних знань і не може бути здійснено судом самостійно або із залученням спеціаліста (ст. 85 ЦПК).

Дослідження електронних доказів. Електронні докази оглядаються судом або досліджуються ним іншим способом, а також пред'являються для ознайомлення особам, які беруть участь у справі, а в необхідних випадках - також експертам, спеціалістам і свідкам. Особи, яким пред'явлено для ознайомлення електронні докази, можуть звернути увагу суду на ті чи інші обставини, пов'язані з оглядом. Ці заяви заносяться до протоколу судового засідання.

Електронні письмові документи досліджуються в порядку, передбаченому для дослідження письмових доказів (ч. 4 ст. 237 ЦПК).

Слід звернути увагу на особливості відтворення звукозапису, демонстрації відеозапису і їх дослідження. Так, під час відтворення звукозапису, демонстрації відеозапису, що мають приватний характер, а також під час їх дослідження застосовуються правила ЦПК щодо оголошення і дослідження змісту особистого листування і телеграфних повідомлень.

Відтворення звукозапису і демонстрація відеозапису проводяться в судовому засіданні або в іншому приміщенні, спеціально підготовленому для цього, з відображенням у протоколі судового засідання особливостей оголошуваних матеріалів і зазначенням часу демонстрації. Після цього суд заслуховує пояснення учасників справи.

У разі потреби відтворення звукозапису і демонстрація відеозапису можуть бути повторені повністю або у певній частині (ст. 238 ЦПК).

Висновок експерта - це докладний опис проведених експертом досліджень, зроблені у результаті них висновки та обґрунтовані відповіді на питання, поставлені експертові, складений у порядку, визначеному законодавством (ч. 1 ст. 102 ЦПК).

Ґрунтуючись на процесуальній природі доказів, змістовний аналіз специфічних і найбільш істотних особливостей форми та змісту висновку експерта дозволяє розкрити сутність і поняття висновку експерта як доказу. Це означає взаємозв'язок між поняттям висновку експерта як доказу та виділенням цього доказу в самостійний вид. Тому при розгляді питання про поняття висновку експерта варто ґрунтуватися на наступних двох положеннях:

1) враховувати особливості прояву у висновку експерта тих вимог, які пред'являються у цивільному процесі до доказу взагалі;

2) виділити в процесуальній природі висновку експерта ті ознаки, які властиві тільки цьому виду доказів, зокрема, ті, що до них відносяться:

- наявність і використання спеціальних знань експерта - як необхідний елемент

висновку експерта;

- проведення експертного дослідження і дача висновку тільки по його результатах;
- безпосередній висновок експерта - як особливий процесуальний документ, що має певну структуру та зміст;
- експерт - як джерело цього виду доказів і його процесуальне становище, яке закріплено у законі;
- проведення експертизи - як єдиний визначений законом спосіб одержання висновку експерта.

На відміну від інших видів доказів, факти, викладені у висновку експерта, відрізняються тим, що мають більше гарантій достовірності. Це пояснюється рядом об'єктивних факторів: незаінтересованістю та об'єктивністю експерта, науковим характером відомостей, що містяться у висновку, можливістю через іншого експерта повторно перевірити результати первісної експертизи та ін.

Отже, відомості, що містяться у висновках експерта, є фактичними даними про ті або інші обставини об'єктивної дійсності, а сам висновок доказом. Але для правильного розуміння висновку експерта, перевірки та оцінки цього доказу варто враховувати, що мотивовані висновки експерта являють собою думку цієї особи і тому ці відомості носять суб'єктивний характер. Разом з тим, в основі висновків експерта лежать факти об'єктивної дійсності, які пов'язані з конкретною цивільною справою через представлені на дослідження матеріали (об'єкти).

Ще однією особливістю змісту висновку експерта та аргументом на користь виділення цього доказу в самостійний вид є науковий характер фактичних даних, які містяться у висновку експерта, що виступає гарантією об'єктивності та достовірності висновків експерта. Значення цієї особливості висновку експерта допомагає суду правильно зрозуміти і оцінити цей доказ. Але це не означає, що висновки експерта є чисто науковим знанням. Зокрема, на це вказує те, що в експертному дослідженні заздалегідь визначено вихідний матеріал для дослідження, який обмежено тільки рамками того, що представили сторони, свідки та інші учасники процесу. Проведення експертизи передбачає обмежений період часу для формування висновків експерта. Крім того, події цивільної справи зазвичай не можна повторити, у той час як багато з природно наукових фактів можуть бути відтворені штучно (або природно), їх можна спостерігати та перевіряти.

Отже, висновок експерта є професійною оцінкою обставин, виявлених у ході спеціального дослідження, зробленого на замовлення учасника справи або на підставі ухвали суду про призначення експертизи.

Предметом висновку експерта може бути дослідження обставин, які входять до предмета доказування та встановлення яких потребує наявних у експерта спеціальних знань. Предметом висновку експерта не можуть бути питання права.

Висновок експерта викладається у письмовій формі і приєднується до справи.

Суд має право за заявою учасників справи або з власної ініціативи викликати експерта для надання усних пояснень щодо його висновку.

Вимоги до висновку експерта. У висновку експерта повинно бути зазначено: коли, де, ким (ім'я, освіта, спеціальність, а також, за наявності, свідоцтво про присвоєння кваліфікації судового експерта, стаж експертної роботи, науковий ступінь, вчене звання, посада експерта), на якій підставі була проведена експертиза, хто був присутній при проведенні експертизи, питання, що були поставлені експертіві, які матеріали експерт використав. Інші вимоги до висновку експерта можуть бути встановлені законодавством.

У висновку експерта має бути зазначено, що він попереджений (обізнаний) про відповідальність за завідомо неправдивий висновок, а у випадку призначення експертизи судом - також про відповідальність за відмову без поважних причин від виконання покладених на нього обов'язків.

Якщо експерт під час підготовки висновку встановить обставини, що мають значення для справи, з приводу яких йому не були поставлені питання, він має право включити до

висновку свої міркування про ці обставини.

Сам висновок експерта варто розглядати не тільки як доказ, але і як процесуальний документ, до якого пред'являються певні вимоги, недотримання яких може привести до втрати цього доказу:

1) наукова обґрунтованість викладених висновків експерта, їх аргументованість і переконливість; певна послідовність, ясність, конкретність, простота викладу процесу дослідження і тих висновків, до яких прийшов експерт;

2) грамотність і культура оформлення висновку.

Висновок експерта для суду не є обов'язковим і оцінюється судом за внутрішнім переконанням, що ґрунтується на всебічному, повному, об'єктивному та безпосередньому дослідженні наявних у справі доказів.

Висновок експерта у галузі права - це опис результатів дослідження, аналіз та наукова оцінка об'єкту експертизи, а саме нормативно-правового акту на предмет правозастосування щодо аналогії права (закону) або тлумачення змісту норм іноземного права.

Експертом з питань права може залучатися особа, яка має науковий ступень та є визнаним фахівцем у галузі права (1 ст. 73 ЦПК).

Учасники справи мають право подати до суду висновок експерта у галузі права щодо:

1) застосування аналогії закону чи аналогії права;

2) змісту норм іноземного права згідно з їх офіційним або загальноприйнятим тлумаченням, практикою застосування і доктриною у відповідній іноземній державі.

Фахівець у галузі права виходить з того, що всі фактичні обставини з'ясовані повно, всебічно і у цій частині справа не викликає дискусій. Він неодмінно повинен зазначити у своєму висновку про те, щодо яких саме фактів він здійснює оцінку.

Питання ж матеріально-правового характеру, на які може дати відповідь фахівець у галузі права, полягають, зокрема, у такому:

- чи можливо або є необхідність застосувати по справі аналогію закону або аналогію права;

- чи відповідає вимогам Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод, практиці ЄСПЛ рішення, прийняті у справі (чи які пропонуються прийняти);

- як слід тлумачити зміст відповідних норм іноземного права (положень міжнародного договору, згода на обов'язковість якого надана Верховною Радою України), та ін. Висновок експерта у галузі права не може містити оцінки доказів, вказівок про достовірність чи недостовірність того чи іншого доказу, про переваги одних доказів над іншими, про те, яке рішення має бути прийняте за результатами розгляду справи (ст. 114 ЦПК).

Отже, серед питань, які ставляться перед фахівцем у галузі права не повинні бути такі, вирішення яких пов'язано з тлумаченням змісту оціночних понять закону. Разом із тим, фахівцю можуть бути поставлені і питання про те, чи відповідає закону та правозастосовній практиці тлумачення змісту відповідних правових понять, яке відображене у прийнятих процесуальних документах.

Оцінка висновку експерта у галузі права судом. Висновок експерта у галузі права не є доказом, має допоміжний (консультативний) характер і не є обов'язковим для суду.

Суд може посилатися в рішенні на висновок експерта у галузі права як на джерело відомостей, які в ньому містяться, та має зробити самостійні висновки щодо відповідних питань (ст. 115 ЦПК).

Судове доручення щодо збирання доказів - це спосіб сприяння суду в збиранні доказів, які мають значення для вирішення справи.

Суд, який розглядає справу або заяву про забезпечення доказів, в разі виникнення потреби в збиранні доказів за межами його територіальної юрисдикції доручає відповідному суду вчинити певні процесуальні дії.

Суддя може доручити іншому суду збирання доказів лише тоді, коли для нього ці дії вкрай складні або навіть неможливі. Предметом судового доручення можуть бути одержання

пояснення сторін і третіх осіб, показання свідків, висновку експертів, огляд і дослідження речових і письмових доказів. Він не має права доручати збирання доказів для підтвердження загальновідомих і преюдиціальних обставин, а також збір документів або речових доказів (суддя може вимагати їх самостійно). Не слід давати доручення про витребування додаткових даних, що обґрунтовують заявлені позовні вимоги (це обов'язок позивача, а не суду).

В ухвалі про судове доручення коротко викладається суть справи, що розглядається, зазначаються особи, які беруть у ній участь, обставини, що підлягають з'ясуванню, докази, які повинен зібрати суд, що виконує доручення, зокрема перелік питань, поставлених учасниками справи та судом свідку (ч. 2 ст. 87 ЦПК).

В п. 16 постанови Пленуму Верховного Суду України № 5 від 12.06.2009 р. «Про застосування норм цивільного процесуального законодавства, що регулюють провадження у справі до судового розгляду» вказується, що судові доручення щодо збирання доказів (допит свідків, проведення огляду на місці речових доказів, роз'яснення експертом його висновку, допит сторін або третьої особи тощо) даються тільки суду, а не іншому органу, якщо відповідні дії не можуть бути проведені судом, який розглядає справу, або для нього не становить труднощі. У порядку судового доручення не повинні збиратися письмові або речові докази, які можуть бути представлені сторонами або за їх клопотанням витребувані судом, який розглядає справу; суд не вправі давати доручення про витребування від позивача даних, які підтверджують обґрунтованість його вимог, а також інших відомостей, які повинні бути ним зазначені в позовній заяві.

Дача судових доручень та їх виконання повинні провадитись при суворому додержанні правил ЦПК та визначеного законом порядку збирання доказів. Фактичні дані, одержані при виконанні доручення з порушенням встановленого законом порядку, доказової сили не мають. Недопустимим є передача виконання доручень працівникам апарату суду та отримання письмових пояснень замість з'ясування порушень в ухвалі питань у судовому засіданні зі складанням відповідного протоколу. Разом з тим не виключається залучення до протоколу письмових пояснень за клопотанням осіб, які допитуються.

З урахуванням засад змагальності можливо зробити такі висновки:

1) право на судове доручення є виключним засобом збирання доказів, які відносяться до справи і можуть застосовуватися лише у тих випадках, коли ці докази з якихось причин не можуть бути надані до суду, який розглядає справу;

2) у порядку судового доручення не повинні збиратися письмові або речові докази, які можуть бути представлені сторонами або за їх клопотанням витребувані судом, який розглядає справу;

3) суд не має права давати доручення про витребування від позивача даних, які підтверджують обґрунтованість його позовних вимог, а також інших відомостей, які повинні бути ним зазначені в позовній заяві;

4) судове доручення повинно бути направлено у вигляді ухвали у точній відповідності до ЦПК. Направлення судових доручень у формі запитів чи листів недопустимо.

Виконання судових доручень щодо збирання доказів. Ухвала про судове доручення невідкладно виконується судом, якому вона адресована, за правилами ЦПК, які встановлюють порядок вчинення відповідних процесуальних дій.

Про виконання або про неможливість виконання з об'єктивних причин судового доручення постановляється ухвала, яка з протоколами про вчинення процесуальних дій і всіма зібраними на виконання судового доручення матеріалами невідкладно надсилається до суду, що розглядає справу.

У разі необхідності виконання судових доручень щодо збирання доказів здійснюється у судовому засіданні у встановленому ЦПК порядку. Учасники справи повідомляються про дату, час і місце вчинення процесуальної дії судом, який виконує доручення, проте їх неявка не є перешкодою для виконання доручення (ст. 88 ЦПК).

6. Забезпечення доказів

Суд за заявою учасника справи або особи, яка може набути статусу позивача, має забезпечити докази, якщо є підстави припускати, що засіб доказування може бути втрачений або збирання або подання відповідних доказів стане згодом неможливим чи утрудненим (ч. 1 ст. 116 ЦПК).

Забезпечення доказів - це оперативне закріплення у встановленому цивільним процесуальним законом порядку відомостей про факти, яке вчиняється суддею з метою використання їх в якості доказів при розгляді й вирішенні цивільних справ у суді.

Потреба у забезпеченні доказів виникає, наприклад, коли в якості речових доказів використовуються продукти, що швидко псуються, втрачають зовнішній вигляд і властивості; коли планується від'їзд свідка у віддалену місцевість і поганий стан його здоров'я дає підстави припускати можливість смерті; можливість знищення або зникнення об'єкта експертизи й т.п.

Забезпечення доказів є винятковим способом збирання доказів. Він полягає в тому, що суддя досліджує й сприймає ті дані, які заявник має намір представити в суд в якості доказів, фіксують результати цього дослідження, що робить їх доступними для суду, який надалі буде розглядати справу по суті.

Способом забезпечення судом доказів є:

- 1) допит свідків;
- 2) призначення експертизи;
- 3) витребування та (або) огляд доказів, у тому числі за їх місцезнаходженням;
- 4) заборона вчиняти певні дії щодо доказів та зобов'язання вчинити певні дії щодо доказів.

Так, учасник справи, у разі неможливості самотійно надати докази, вправі подати клопотання про *витребування доказів судом*. У клопотанні повинно бути зазначено: 1) який доказ витребується; 2) обставини, які може підтвердити цей доказ, або аргументи, які він може спростувати; 3) підстави, з яких випливає, що цей доказ має відповідна особа; 4) вжиті особою, яка подає клопотання, заходи для отримання цього доказу самотійно, докази вжиття таких заходів та (або) причини неможливості самотійного отримання цього доказу (ч. 2 ст. 84 ЦПК).

Огляд - це процесуальна дія, спрямована на пошук фактичних даних, які стосуються справи, шляхом огляду стану і ознак різних об'єктів дійсності, у тому числі з використанням науково-технічних засобів (освітлювальних, оптичних, вимірювальних приладів).

У разі необхідності, в тому числі за клопотанням учасника справи, для участі в огляді доказів за їх місцезнаходженням можуть бути залучені свідки, перекладачі, експерти, спеціалісти, а також здійснено фотографування, звуко- і відеозапис.

Про огляд доказів за їх місцезнаходженням складається протокол, що підписується всіма особами, які беруть участь в огляді. До протоколу додаються разом з описом усі складені або звірені під час огляду на місці плани, креслення, копії документів, а також зроблені при час огляду фотознімки письмових і речових доказів, відеозаписи тощо (ст. 85 ЦПК).

У необхідних випадках судом можуть бути застосовані *інші способи* забезпечення доказів, визначені судом.

Заява про забезпечення доказів може бути подана до суду як до, так і після подання позовної заяви.

Забезпечення доказів до подання позовної заяви здійснюється судом першої інстанції за місцезнаходженням засобу доказування або за місцем, де повинна бути вчинена відповідна процесуальна дія. Забезпечення доказів після подання позовної заяви здійснюється судом, який розглядає справу.

У разі подання заяви про забезпечення доказів до подання позовної заяви заявник

повинен подати позовну заяву протягом десяти днів з дня постановлення ухвали про забезпечення доказів. У разі неподання позовної заяви у зазначений строк, повернення позовної заяви або відмови у відкритті провадження суд скасовує ухвалу про вжиття заходів забезпечення доказів не пізніше наступного дня після закінчення такого строку або постановлення судом ухвали про повернення позовної заяви чи відмови у відкритті провадження.

Якщо ухвала про забезпечення доказів на момент її скасування була виконана повністю або частково - отримані судом докази (показання свідків, висновки експертів тощо) не можуть бути використані в іншій справі.

Особа, яка подала заяву про забезпечення доказів, зобов'язана відшкодувати судові витрати, а також збитки, спричинені у зв'язку із забезпеченням доказів, у разі неподання позовної заяви у строк, зазначений в частині п'ятій цієї статті, а також у разі відмови у позові.

Заява про забезпечення доказів. У заяві про забезпечення доказів зазначається:

- 1) найменування суду, до якого подається заява;
- 2) повне найменування (для юридичних осіб) або ім'я (прізвище, ім'я та по батькові) (для фізичних осіб) заявника, його місцезнаходження (для юридичних осіб) або місце проживання чи перебування (для фізичних осіб), поштові індекси, ідентифікаційний код юридичної особи в Єдиному державному реєстрі підприємств і організацій України, реєстраційний номер облікової картки платника податків (для фізичних осіб) за його наявності або номер і серія паспорта для фізичних осіб - громадян України, номери засобів зв'язку та адресу електронної пошти, за наявності;
- 3) повне найменування (для юридичних осіб) або ім'я (прізвище, ім'я та по батькові) (для фізичних осіб) іншої сторони (сторін), якщо вона відома заявнику, а також якщо відомі відомості, що її ідентифікують: її місцезнаходження (для юридичних осіб) або місце проживання чи перебування (для фізичних осіб), поштові індекси, ідентифікаційний код юридичної особи в Єдиному державному реєстрі підприємств і організацій України, реєстраційний номер облікової картки платника податків (для фізичних осіб) за його наявності або номер і серія паспорта для фізичних осіб - громадян України, відомі номери засобів зв'язку та адреси електронної пошти;
- 4) докази, забезпечення яких є необхідним, а також обставини, для доказування яких вони необхідні;
- 5) обґрунтування необхідності забезпечення доказів;
- 6) спосіб, у який заявник просить суд забезпечити докази, у разі необхідності - особу, у якої знаходяться докази;
- 7) перелік документів, що додаються до заяви.

Заява підписується заявником або його представником. До заяви, яка подана представником заявника, має бути подано документ, що підтверджує його повноваження.

За подання заяви про забезпечення доказів сплачується судовий збір у розмірі, встановленому законом. Документ, що підтверджує сплату судового збору, додається до заяви.

Суд, встановивши, що заяву про забезпечення доказів подано без додержання вимог, повертає її заявнику, про що постановляє ухвалу (ст. 117 ЦПК).

Розгляд заяви про забезпечення доказів. Заява про забезпечення доказів розглядається в судовому засіданні в загальному порядку, передбаченому ЦПК, не пізніше п'яти днів з дня її надходження до суду.

Заявник та інші особи, які можуть отримати статус учасників справи, повідомляються про дату, час і місце судового засідання, проте їх неявка не перешкоджає розгляду поданої заяви.

Суд за клопотанням заявника може забезпечити докази без повідомлення інших осіб, які можуть отримати статус учасників справи: 1) у невідкладних випадках; 2) якщо неможливо встановити, хто є або стане такими особами; 3) у разі, якщо повідомлення іншої

сторони може унеможливити або істотно ускладнити отримання відповідних доказів.

За результатами розгляду заяви про забезпечення доказів суд постановляє ухвалу про задоволення чи відмову у задоволенні заяви. У разі задоволення заяви суд в ухвалі зазначає доказ, а також дії, що необхідно вчинити для його забезпечення.

Оскарження ухвали про забезпечення доказів не зупиняє її виконання, а також не перешкоджає розгляду справи.

Суд, вирішуючи питання про забезпечення доказів, може зобов'язати заявника надати забезпечення відшкодування збитків, що можуть бути заподіяні у зв'язку із забезпеченням доказів. Таке забезпечення відшкодування збитків здійснюється за правилами зустрічного забезпечення. Збитки, спричинені забезпеченням доказів, відшкодовуються в порядку, визначеному законом.

Якщо після вчинення процесуальних дій щодо забезпечення доказів позовну заяву подано до іншого суду, протоколи та інші матеріали щодо забезпечення доказів надсилаються до суду, який розглядає справу.

Ухвала про забезпечення доказів (крім забезпечення доказів шляхом допиту свідків, призначення експертизи, огляду доказів) є виконавчим документом та виконується негайно в порядку, встановленому для виконання судових рішень (ст. 118 ЦПК).

Витрати, що пов'язані із забезпеченням доказів, відшкодовуються в порядку, встановленому ЦПК для відшкодування судових витрат (ст. 119 ЦПК).

Питання для самоконтролю

1. У чому полягають особливості пояснень сторін, третіх осіб та їхніх представників як судових доказів?
2. Хто може бути свідком і яке значення мають показання свідків?
3. Якими є ознаки письмових та речових доказів, чим вони відрізняються один від одного?
4. Які документи можуть бути письмовими доказами?
5. Як можна з точки зору процесуального режиму класифікувати речові докази?
6. Що таке висновок експерта у системі засобів доказування?
7. За яких умов і в якому порядку вирішується питання про фальшивість доказів?

Рекомендована література

Основна: [1, 7, 8, 9]

Допоміжна: [6, 9, 10, 13, 14]

Інформаційні ресурси Інтернет: [1, 3]

Міжнародні видання: [1, 2]

Тема 9. Судові витрати та заходи процесуального примусу

Мета: Усвідомити значення обов'язкової сплати судових витрат в цивільному процесі. З'ясувати сутність поняття судових витрат та розмежувати їх види. Охарактеризувати порядок сплати судових витрат, попереднє визначення суми судових витрат, забезпечення та попередню їх оплату, розподіл судових витрат між сторонами після ухвалення судового рішення у справі. Навчитись визначати ціну позову та розмір судового збору, що підлягає сплаті в кожному випадку. З'ясувати підстави застосування цивільно-процесуальної відповідальності та особливості заходів процесуального примусу.

План проведення лекції

1. Поняття та види судових витрат.
2. Судовий збір: порядок обчислення та сплати. Ціна позову.
3. Витрати, пов'язані із розглядом справи

4. Попереднє визначення суми судових витрат. Забезпечення та попередня оплата судових витрат.
5. Розподіл судових витрат.
6. Заходи процесуального примусу.

1. Поняття та види судових витрат

Судові витрати - це витрати держави, що покладаються на державний бюджет України, а також на заінтересованих у справі осіб, з приводу та у зв'язку з розглядом і вирішенням цивільної справи у суді загальної юрисдикції.

Введення судових витрат передбачає досягнення наступних цілей:

- 1) кошти, що одержуються від судового збору дуже незначні у своїй мірі, але усе ж таки сприяють покриттю тих витрат, які супроводжують судову діяльність. Разом з тим відшкодування витрат по здійсненню правосуддя не надходить безпосередньо до суду, тому фінансування судів не залежить від суми, яка одержується в якості судового збору;
- 2) існування судових витрат покликане дисциплінувати громадян, юридичних осіб, тим самим запобігаючи появі необгрунтованих заяв, позовних вимог;
- 3) наявність порівняно високих ставок судового збору повинна стимулювати добровільне виконання обов'язків (під страхом сплати судових витрат).

Таким чином, розрізняють компенсаційну, превентивну та соціальну функцію судових витрат.

Компенсаційна функція полягає у відшкодуванні коштів, витрачених державою на здійснення правосуддя з цивільних справ, а також коштів, витрачених особами, які звертаються до суду або тих, хто здійснює певні процесуальні дії.

Превентивна функція полягає в попередженні необгрунтованих звернень до суду, у забезпеченні виконання юридично заінтересованими особами у вирішенні справи своїх процесуальних обов'язків.

Соціальна функція проявляється в тому, що судові витрати покликані забезпечити фактичну доступність правосуддя.

Згідно ст. 133 ЦПК судові витрати складаються з судового збору та витрат, пов'язаних з розглядом справи.

2. Судовий збір: порядок обчислення та сплати. Ціна позову

Судовий збір - збір, що справляється на всій території України за подання заяв, скарг до суду, за видачу судами документів, а також у разі ухвалення окремих судових рішень.

Розмір судового збору, порядок його сплати і звільнення від сплати встановлюються Законом України «Про судовий збір» від 8 липня 2011 року.

Розрізняють два види судового збору: *пропорційний і фіксований*.

Фіксований судовий збір обчислюється у твердих ставках - у відповідному розмірі від прожиткового мінімуму для працездатних осіб, встановленого законом на 1 січня календарного року, в якому відповідна заява або скарга подається до суду.

Пропорційний судовий збір обчислюється у відсотковому співвідношенні до ціни позову.

Ціна позову - це грошове вираження майнових претензій позивача, що визначається розміром грошової суми, що стягується або вартості майна, що відшукується.

Згідно ст. 176 ЦПК ціна позову визначається:

- 1) у позовах про стягнення грошових коштів - сумою, яка стягується, чи оспорюваною сумою за виконавчим чи іншим документом, за яким стягнення провадиться у безспірному (безакцептному) порядку;
- 2) у позовах про визнання права власності на майно або його витребування - вартістю

майна;

3) у позовах про стягнення аліментів - сукупністю всіх виплат, але не більше ніж за шість місяців;

4) у позовах про строкові платежі і видачі - сукупністю всіх платежів або видач, але не більше ніж за три роки;

5) у позовах про безстрокові або довічні платежі і видачі - сукупністю платежів або видач за три роки;

6) у позовах про зменшення або збільшення платежів або видач - сумою, на яку зменшуються або збільшуються платежі чи видачі, але не більше ніж за один рік;

7) у позовах про припинення платежів або видач - сукупністю платежів або видач, що залишилися, але не більше ніж за один рік;

8) у позовах про розірвання договору найму (оренди) або договору найму (оренди) житла - сукупністю платежів за користування майном або житлом протягом строку, що залишається до кінця дії договору, але не більше ніж за три роки;

9) у позовах про право власності на нерухоме майно, що належить фізичним особам на праві приватної власності, - дійсною вартістю нерухомого майна, а на нерухоме майно, що належить юридичним особам, - не нижче його балансової вартості;

10) у позовах, що складаються з кількох самостійних вимог, - загальною сумою всіх вимог.

Так, відповідно до Закону України «Про судовий збір», за подання до суду позовної заяви майнового характеру, яка подана юридичною особою - 1,5 відсотка ціни позову, але не менше 1 розміру прожиткового мінімуму для працездатних осіб і не більше 350 розмірів прожиткового мінімуму для працездатних осіб; фізичною особою або фізичною особою - підприємцем - 1 відсоток ціни позову, але не менше 0,4 розміру прожиткового мінімуму для працездатних осіб та не більше 5 розмірів прожиткового мінімуму для працездатних осіб (п. 1 ч. 2 ст. 4 Закону).

Закону України «Про судовий збір» встановлює, що *судовий збір не сплачується* за подання:

1) заяви про розірвання шлюбу з особою, визнаною в установленому законом порядку безвісно відсутньою;

2) заяви про встановлення факту каліцтва, якщо це необхідно для призначення пенсії або одержання допомоги за загальнообов'язковим державним соціальним страхуванням;

3) заяви про встановлення факту смерті особи, яка пропала безвісти за обставин, що загрожували їй смертю або дають підстави вважати її загиблою від певного нещасного випадку внаслідок надзвичайних ситуацій техногенного та природного характеру;

4) заяви про надання особі психіатричної допомоги в примусовому порядку;

5) заяви про обов'язкову госпіталізацію до протитуберкульозного закладу;

6) позовної заяви про відшкодування шкоди, заподіяної особі незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органу державної влади, органу влади Автономної Республіки Крим або органу місцевого самоврядування, їх посадовою або службовою особою, а так само незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органів, що здійснюють оперативно-розшукову діяльність, органів досудового розслідування, прокуратури або суду; та інші.

Від сплати судового збору під час розгляду справи в усіх судових інстанціях звільняються:

1) позивачі - у справах про стягнення заробітної плати та поновлення на роботі;

2) позивачі - у справах про відшкодування шкоди, заподіяної каліцтвом або іншим ушкодженням здоров'я, а також смертю фізичної особи;

3) позивачі - у справах про стягнення аліментів, оплату додаткових витрат на дитину, стягнення неустойки (пені) за прострочення сплати аліментів, індексацію аліментів чи зміну способу їх стягнення;

4) позивачі - у справах про відшкодування матеріальних збитків, завданих внаслідок

вчинення кримінального правопорушення;

5) громадяни, які у випадках, передбачених законодавством, звернулися із заявами до суду щодо захисту прав та інтересів інших осіб;

6) позивачі - громадяни, віднесені до 1 та 2 категорій постраждалих внаслідок Чорнобильської катастрофи; та ін.

Слід звернути увагу, що існують випадки, коли пільги щодо сплати судового збору можуть бути закріплені і у спеціальному законі. Так, відсутність у Законі України «Про судовий збір» серед осіб, які звільняються від сплати цього збору, категорії споживачів не може означати, що вони не мають зазначеної пільги, оскільки її встановлено спеціальним щодо споживачів Законом України «Про захист прав споживачів» (ст. 22).

Судовий збір перераховується у безготівковій або готівковій формі.

У разі якщо позов подається одночасно кількома позивачами до одного або кількох відповідачів, судовий збір обчислюється з урахуванням загальної суми позову і сплачується кожним позивачем пропорційно долі поданих кожним з них вимог окремим платіжним документом. Водночас, закон не містить заборони сплати усієї суми судового збору одним з кількох позивачів у справі. Визначальним у такому разі є сам факт повного надходження належної до сплати суми судового збору в доход Державного бюджету України (ст. 6 Закону України «Про судовий збір»).

На практиці може виникнути ситуація, коли особа сплатила судовий збір і подала до суду позов, однак, у судовому процесі виникли правові підстави для повернення судового збору. Такі підстави визначені ст. 7 Закону України «Про судовий збір», якою встановлено, що сплачена сума судового збору повертається за ухвалою суду в разі: 1) зменшення розміру позовних вимог або внесення судового збору в більшому розмірі, ніж встановлено законом (у цьому випадку судовий збір повертається в розмірі переплаченої суми); 2) повернення заяви або скарги; 3) відмови у відкритті провадження у справі; 4) залишення заяви або скарги без розгляду (крім випадків, якщо такі заяви або скарги залишені без розгляду у зв'язку з повторним неприбуттям позивача або за його клопотанням); 5) закриття провадження у справі. У перелічених випадках питання повернення судового збору не потребує особистого звернення громадян до суду, а вирішується судом самостійно.

У випадках, коли суд з певних причин не вирішив питання про повернення судового збору, можна звернутись до суду із заявою, у якій в довільній формі викласти аргументоване прохання про повернення сплаченої суми судового збору.

Повернення судового збору регулюється Порядком виконання рішень про стягнення коштів державного та місцевих бюджетів або боржників, затвердженим постановою Кабінету Міністрів України від 03.08.2011 № 845, відповідно до якого сплачена та повернута відповідно до ухвали суду сума судового збору повертається органами Державної казначейської служби України.

3. Витрати, пов'язані із розглядом справи

Судові витрати, пов'язані із розглядом справи - це грошові суми, що стягуються з юридично заінтересованих у вирішенні справи осіб, з метою покриття витрат на розгляд і вирішення справи в суді.

До витрат, пов'язаних з розглядом судової справи, належать:

1) *витрати на професійну правничу допомогу*. Витрати, пов'язані з правничою допомогою адвоката, несуть сторони, крім випадків надання правничої допомоги за рахунок держави.

За результатами розгляду справи витрати на правничу допомогу адвоката підлягають розподілу між сторонами разом із іншими судовими витратами. Для цілей розподілу судових витрат:

1) розмір витрат на правничу допомогу адвоката, в тому числі гонорару адвоката за представництво в суді та іншу правничу допомогу, пов'язану зі справою, включаючи

підготовку до її розгляду, збір доказів тощо, а також вартість послуг помічника адвоката визначаються згідно з умовами договору про надання правничої допомоги та на підставі відповідних доказів щодо обсягу наданих послуг і виконаних робіт та їх вартості, що сплачена або підлягає сплаті відповідною стороною або третьою особою;

2) розмір суми, що підлягає сплаті в порядку компенсації витрат адвоката, необхідних для надання правничої допомоги, встановлюється згідно з умовами договору про надання правничої допомоги на підставі відповідних доказів, які підтверджують здійснення відповідних витрат.

Для визначення розміру витрат на правничу допомогу з метою розподілу судових витрат учасник справи подає детальний опис робіт (наданих послуг), виконаних адвокатом, та здійснених ним витрат, необхідних для надання правничої допомоги.

Розмір витрат на оплату послуг адвоката має бути співмірним із: 1) складністю справи та виконаних адвокатом робіт (наданих послуг); 2) часом, витраченим адвокатом на виконання відповідних робіт (надання послуг); 3) обсягом наданих адвокатом послуг та виконаних робіт; 4) ціною позову та (або) значенням справи для сторони, в тому числі впливом вирішення справи на репутацію сторони або публічним інтересом до справи.

У разі недотримання вимог ЦПК суд може, за клопотанням іншої сторони, зменшити розмір витрат на правничу допомогу, які підлягають розподілу між сторонами. Обов'язок доведення неспівмірності витрат покладається на сторону, яка заявляє клопотання про зменшення витрат на оплату правничої допомоги адвоката, які підлягають розподілу між сторонами.

Витрати фізичних осіб, пов'язані з оплатою професійної правничої допомоги при розгляді судом справ про оголошення померлою фізичної особи, яка пропала безвісти за обставин, що загрожували її смертю або дають підстави вважати фізичну особу загиблою від певного нещасного випадку, або інших обставин внаслідок надзвичайних ситуацій техногенного та природного характеру, несуть юридичні особи, на території яких мав місце нещасний випадок внаслідок таких надзвичайних ситуацій (ст. 137 ЦПК);

3) витрати пов'язані із залученням свідків, спеціалістів, перекладачів, експертів та проведенням експертизи.

Свідку у зв'язку з викликом до суду відшкодовуються витрати, що пов'язані з переїздом до іншого населеного пункту та наймом житла, а також виплачується компенсація за втрачений заробіток чи відрив від звичайних занять.

Компенсація за втрачений заробіток обчислюється пропорційно від розміру середньомісячного заробітку, а компенсація за відрив від звичайних занять - пропорційно від розміру мінімальної заробітної плати.

Експерт, спеціаліст чи перекладач отримують винагороду за виконану роботу, пов'язану зі справою, якщо це не входить до їхніх службових обов'язків.

Суми, що підлягають виплаті залученому судом експерту, спеціалісту, перекладачу або особі, яка надала доказ на вимогу суду, сплачуються особою, на яку суд поклав такий обов'язок, або судом за рахунок суми коштів, внесених для забезпечення судових витрат.

У випадках, коли сума витрат на оплату послуг експерта, спеціаліста, перекладача, або витрат особи, яка надала доказ на вимогу суду, повністю не була сплачена учасниками справи попередньо або в порядку забезпечення судових витрат, суд стягує ці суми на користь спеціаліста, перекладача, експерта чи експертної установи зі сторони, визначеної судом відповідно до правил про розподіл судових витрат, встановлених ЦПК. Суд має право накладати арешт на грошові кошти чи майно такої сторони в межах сум, присуджених до стягнення, в порядку, встановленому ЦПК для забезпечення позову.

Розмір витрат на підготовку експертного висновку на замовлення сторони, проведення експертизи, залучення спеціаліста, оплати робіт перекладача встановлюється судом на підставі договорів, рахунків та інших доказів.

Розмір витрат на оплату робіт залученого стороною експерта, спеціаліста, перекладача має бути співмірним зі складністю відповідної роботи, її обсягом та часом,

витраченим ним на виконання робіт.

У разі недотримання вимог щодо співмірності витрат суд може, за клопотанням іншої сторони, зменшити розмір витрат на оплату послуг експерта, спеціаліста, перекладача, які підлягають розподілу між сторонами. Обов'язок доведення неспівмірності витрат покладається на сторону, яка заявляє клопотання про зменшення витрат, які підлягають розподілу між сторонами.

Якщо у справах окремого провадження виклик свідків, призначення експертизи, залучення спеціалістів здійснюються за ініціативою суду, а також у випадках звільнення від сплати судового збору або зменшення його розміру, відповідні витрати відшкодовуються за рахунок державного бюджету (ст. 139 ЦПК).

Згідно постанови Кабінету Міністрів України № 590 від 27 квітня 2006 р. «Про граничні розміри компенсації витрат, пов'язаних з розглядом цивільних та адміністративних справ, і порядок їх компенсації за рахунок держави» граничні розміри компенсації витрат, пов'язаних з розглядом цивільних справ такі:

- за втрачений заробіток - стороні, на користь якої ухвалено судове рішення, її представникові, а також свідкам, спеціалістам, перекладачам та експертам у зв'язку з явкою до суду обчислюється за кожну годину пропорційно до середньої заробітної плати особи, розрахованої відповідно до абзацу третього п. 2 Порядку обчислення середньої заробітної плати, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 8 лютого 1995 р. № 100. Загальний розмір виплати не може перевищувати суму, розраховану за відповідний час виходячи із трикратного розміру мінімальної заробітної плати;

- за відрив від звичайних занять - стороні, на користь якої ухвалено судове рішення, її представникові, а також свідкам, спеціалістам, перекладачам та експертам у зв'язку з явкою до суду обчислюється пропорційно до розміру мінімальної заробітної плати особи і не може перевищувати її розмір, обчислений за фактичні години відриву від звичайних занять;

- на оплату послуг спеціаліста, перекладача обчислюється за кожну годину пропорційно до середньої заробітної плати особи, розрахованої відповідно до абзацу третього п. 2 Порядку обчислення середньої заробітної плати, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 8 лютого 1995 р. № 100. Загальний розмір виплати не може перевищувати суми, розрахованої за відповідний час виходячи із трикратного розміру мінімальної заробітної плати.

Слід звернути увагу також на витрати сторін та їхніх представників, що пов'язані з явкою до суду.

Згідно ст. 138 ЦПК витрати, пов'язані з переїздом до іншого населеного пункту сторін та їхніх представників, а також найманням житла, несуть сторони.

Стороні, на користь якої ухвалено судове рішення, та її представникові сплачується іншою стороною компенсація за втрачений заробіток чи відрив від звичайних занять. Компенсація за втрачений заробіток обчислюється пропорційно від розміру середньомісячного заробітку, а компенсація за відрив від звичайних занять - пропорційно від розміру мінімальної заробітної плати.

Граничний розмір компенсації за судовим рішенням витрат сторін та їхніх представників, що пов'язані з явкою до суду, встановлюється Кабінетом Міністрів України;

4) витрати, пов'язані з витребуванням доказів, проведенням огляду доказів за їх місцезнаходженням, забезпеченням доказів та вчиненням інших дій, необхідних для розгляду справи.

Особа, яка надала доказ на вимогу суду, має право вимагати виплати грошової компенсації своїх витрат, пов'язаних із наданням такого доказу. Розмір грошової компенсації визначає суд на підставі поданих такою особою доказів здійснення відповідних витрат.

Розмір витрат, пов'язаних з проведенням огляду доказів за місцем їх знаходження, забезпеченням доказів та вчиненням інших дій, пов'язаних з розглядом справи чи

підготовкою до її розгляду, встановлюється судом на підставі договорів, рахунків та інших доказів.

У випадках, коли сума витрат, пов'язаних з витребуванням доказів, проведенням огляду доказів за місцем їх знаходження, забезпеченням доказів та вчиненням інших дій, пов'язаних з розглядом справи чи підготовкою до її розгляду, повністю не була сплачена учасниками справи попередньо або в порядку забезпечення судових витрат, суд стягує ці суми зі сторони, визначеної судом відповідно до правил про розподіл судових витрат, встановлених ЦПК.

Граничний розмір компенсації витрат, пов'язаних з проведенням огляду доказів за їх місцезнаходженням та вчиненням інших дій, необхідних для розгляду справи, встановлюється Кабінетом Міністрів України.

Так, витрати пов'язані з проведенням огляду доказів за їх місцезнаходженням та вчиненням інших дій, необхідних для розгляду справи не можуть перевищувати 50 відсотків розміру мінімальної заробітної плати за сукупність дій, необхідних для розгляду справи (постанова Кабінету Міністрів України № 590 від 27 квітня 2006 р. «Про граничні розміри компенсації витрат, пов'язаних з розглядом цивільних та адміністративних справ, і порядок їх компенсації за рахунок держави»);

5) витрати пов'язані з вчиненням інших процесуальних дій, необхідних для розгляду справи або підготовки до її розгляду.

Відмінність судового збору від судових витрат полягає в наступному:

1) судовий збір є обов'язковим платежем за дії, що вчиняються судом у зв'язку з розглядом і вирішенням, переглядом справи і видачі документів. Витрати, пов'язані з розглядом справи, складаються із сум, що підлягають сплаті за проведення експертизи, призначеної судом, огляд доказів за місцем їх перебування тощо;

2) розмір судового збору визначений законодавством і залежить від характеру і ціни позову. Розмір судових витрат прямо не залежить від характеру спору і ціни позову та відрізняється за кожною конкретною справою в залежності від фактично вчинених витрат;

3) судовий збір в усіх справах, що розглядаються судами в Україні, сплачується або стягується до бюджету держави. Сума судових витрат вноситься на депозитний рахунок суду з наступною їхньою виплатою експертам або перекладачам.

4. Попереднє визначення суми судових витрат та їх попередня оплата

Разом з першою заявою по суті спору кожна сторона подає до суду попередній (орієнтовний) розрахунок суми судових витрат, які вона понесла і які очікує понести в зв'язку із розглядом справи.

У разі неподання стороною попереднього розрахунку суми судових витрат суд може відмовити їй у відшкодуванні відповідних судових витрат, за винятком суми сплаченого нею судового збору.

Попередній розрахунок розміру судових витрат не обмежує сторону у доведенні іншої фактичної суми судових витрат, які підлягають розподілу між сторонами за результатами розгляду справи.

Суд може попередньо визначити суму судових витрат (крім витрат на професійну правничу допомогу), пов'язаних з розглядом справи або певною процесуальною дією. Така попередньо визначена судом сума не обмежує суд при остаточному визначенні суми судових витрат, які підлягають розподілу між сторонами за результатами розгляду справи (ст. 134 ЦПК).

Новелою ЦПК України стало появлення процедури *зустрічного забезпечення* як гарантії відшкодування можливих для відповідача збитків. Цей інститут цивільного процесу має на меті забезпечити певний баланс сторін і нейтралізувати можливі негативні наслідки, які можуть виникнути в результаті застосування судом забезпечувальних заходів.

Зустрічне забезпечення направлено, перш за все, на захист інтересів відповідача,

фактично це є збереженням існуючого стану *status-quo* між сторонами до ухвалення кінцевого рішення суду. Так, згідно ч. 1 ст. 155 ЦПК суд може зобов'язати сторони внести на депозитний рахунок суду попередньо визначену суму судових витрат, пов'язаних з розглядом справи або певною процесуальною дією, про що постановляє ухвалу (забезпечення судових витрат).

Суд може зобов'язати учасника справи, який заявив клопотання про виклик свідка, призначення експертизи, залучення спеціаліста, перекладача, забезпечення, витребування або огляд доказів за їх місцезнаходженням, попередньо (авансом) оплатити витрати, пов'язані з відповідною процесуальною дією.

Якщо клопотання заявили декілька учасників справи, необхідну грошову суму авансом у рівних частках сплачують відповідні учасники справи, а у випадках, коли відповідна процесуальна дія здійснюється з ініціативи суду, - сторони в рівних частках.

У разі невнесення у визначений судом строк коштів для забезпечення судових витрат або несплати у визначений судом строк відповідних сум авансом суд вправі відхилити клопотання про виклик свідка, призначення експертизи, залучення спеціаліста, перекладача, забезпечення, витребування або огляд доказів та ухвалити рішення на підставі інших поданих учасниками справи доказів або скасувати раніше постановлену ухвалу про виклик свідка, призначення експертизи, залучення спеціаліста, перекладача, забезпечення, витребування доказів або огляд доказів за їх місцезнаходженням.

Як захід забезпечення судових витрат суд з урахуванням конкретних обставин справи має право, за клопотанням відповідача, зобов'язати позивача внести на депозитний рахунок суду грошову суму для забезпечення можливого відшкодування майбутніх витрат відповідача на професійну правничу допомогу та інших витрат, які має понести відповідач у зв'язку із розглядом справи (забезпечення витрат на професійну правничу допомогу).

Таке забезпечення судових витрат застосовується, якщо: 1) позов має ознаки завідомо безпідставного або інші ознаки зловживання правом на позов; або 2) позивач не має зареєстрованого в установленому законом порядку місця проживання (перебування) чи місцезнаходження на території України та майна, що знаходиться на території України, в розмірі, достатньому для відшкодування судових витрат відповідача у випадку відмови у позові.

Таке забезпечення судових витрат також може бути застосоване, якщо суду надані докази того, що майновий стан позивача або його дії щодо відчуження майна чи інші дії можуть ускладнити або зробити неможливим виконання рішення суду про відшкодування судових витрат відповідача у випадку відмови у позові. Сума забезпечення витрат на професійну правничу допомогу визначається судом з урахуванням приписів ЦПК, а також їх документального обґрунтування. У разі невнесення у визначений судом строк коштів для забезпечення витрат на професійну правничу допомогу суд за клопотанням відповідача має право залишити позов без розгляду.

У випадку задоволення позову суд ухвалює рішення про повернення внесеної суми позивачу, а у випадку відмови у позові, закриття провадження у справі, залишення позову без розгляду - про відшкодування за її рахунок витрат відповідача повністю або частково. Невикористана частина внесеної позивачем суми повертається позивачу не пізніше п'яти днів з дня вирішення питань, зазначених у цій частині, про що суд постановляє ухвалу (ст. 135 ЦПК).

5. Розподіл судових витрат

Судовий збір покладається на сторони пропорційно розміру задоволених позовних вимог.

Інші судові витрати, пов'язані з розглядом справи, покладаються:

- 1) у разі задоволення позову - на відповідача;
- 2) у разі відмови в позові - на позивача;

3) у разі часткового задоволення позову - на обидві сторони пропорційно розміру задоволених позовних вимог.

При вирішенні питання про розподіл судових витрат суд враховує: 1) чи пов'язані ці витрати з розглядом справи; 2) чи є розмір таких витрат обґрунтованим та пропорційним до предмета спору з урахуванням ціни позову, значення справи для сторін, в тому числі чи міг результат її вирішення вплинути на репутацію сторони або чи викликала справа публічний інтерес; 3) поведінку сторони під час розгляду справи, що призвела до затягування розгляду справи, зокрема, подання стороною явно необґрунтованих заяв і клопотань, безпідставне твердження або заперечення стороною певних обставин, які мають значення для справи, безпідставне завищення позивачем позовних вимог тощо; 4) дії сторони щодо досудового вирішення спору та щодо врегулювання спору мирним шляхом під час розгляду справи, стадію розгляду справи, на якій такі дії вчинялися.

Якщо сума судових витрат, заявлена до відшкодування, істотно перевищує суму, заявлену в попередньому (орієнтовному) розрахунку, суд може відмовити стороні, на користь якої ухвалено рішення, у відшкодуванні судових витрат в частині такого перевищення, крім випадків, якщо сторона доведе, що не могла передбачити такі витрати на час подання попереднього (орієнтовного) розрахунку.

Якщо сума судових витрат, заявлених до відшкодування та підтверджених відповідними доказами, є неспівмірно меншою, ніж сума, заявлена в попередньому (орієнтовному) розрахунку, суд може відмовити стороні, на користь якої ухвалено рішення, у відшкодуванні судових витрат (крім судового збору) повністю або частково, крім випадків, якщо така сторона доведе поважні причини зменшення цієї суми.

Якщо сторону, на користь якої ухвалено рішення, звільнено від сплати судових витрат, з другої сторони стягуються судові витрати на користь осіб, які їх понесли, пропорційно до задоволеної чи відхиленої частини вимог, а інша частина компенсується за рахунок держави у порядку, встановленому Кабінетом Міністрів України. Якщо обидві сторони звільнені від оплати судових витрат, вони компенсуються за рахунок держави у порядку, встановленому Кабінетом Міністрів України.

Якщо інше не передбачено законом, у разі залишення позову без задоволення, закриття провадження у справі або залишення без розгляду позову позивача, звільненого від сплати судових витрат, судові витрати, понесені відповідачем, компенсуються за рахунок держави у порядку, встановленому Кабінетом Міністрів України.

Розмір витрат, які сторона сплатила або має сплатити у зв'язку з розглядом справи, встановлюється судом на підставі поданих сторонами доказів (договорів, рахунків тощо). Такі докази подаються до закінчення судових дебатів у справі або протягом п'яти днів після ухвалення рішення суду за умови, що до закінчення судових дебатів у справі сторона зробила про це відповідну заяву. У разі неподання відповідних доказів протягом встановленого строку така заява залишається без розгляду.

У випадку зловживання стороною чи її представником процесуальними правами, або якщо спір виник внаслідок неправильних дій сторони, суд має право покласти на таку сторону судові витрати повністю або частково незалежно від результатів вирішення спору.

При частковому задоволенні позову, у випадку покладення судових витрат на обидві сторони пропорційно розміру задоволених позовних вимог, суд може зобов'язати сторону, на яку покладено більшу суму судових витрат, сплатити різницю іншій стороні. У такому випадку сторони звільняються від обов'язку сплачувати одна одній іншу частину судових витрат.

Суд має право накласти арешт на грошові кошти чи майно сторони, на яку судовим рішенням покладено витрати, пов'язані із залученням свідків, спеціалістів, перекладачів, експертів та проведенням експертизи; витребуванням доказів, проведенням огляду доказів за їх місцезнаходженням, забезпеченням доказів; у межах сум, присуджених до стягнення, в порядку, встановленому ЦПК для забезпечення позову.

Судові витрати третьої особи, яка не заявляє самостійних вимог на предмет спору,

стягуються на її користь із сторони, визначеної відповідно до вимог цієї статті, залежно від того заперечувала чи підтримувала така особа заявлені позовні вимоги.

Якщо суд апеляційної чи касаційної інстанції, не передаючи справи на новий розгляд, змінює рішення або ухвалює нове, цей суд відповідно змінює розподіл судових витрат (ст. 141 ЦПК).

У разі укладення мирової угоди до прийняття рішення у справі судом першої інстанції, відмови позивача від позову, визнання позову відповідачем до початку розгляду справи по суті суд у відповідній ухвалі чи рішенні у порядку, встановленому законом, вирішує питання про повернення позивачу з державного бюджету 50 відсотків судового збору, сплаченого при поданні позову.

У разі укладення мирової угоди, відмови від позову, визнання позову відповідачем на стадії перегляду рішення в апеляційному чи касаційному порядку суд у відповідній ухвалі у порядку, встановленому законом, вирішує питання про повернення скаржнику (заявнику) з державного бюджету 50 відсотків судового збору, сплаченого ним при поданні відповідної апеляційної чи касаційної скарги.

У разі відмови позивача від позову понесені ним витрати відповідачем не відшкодовуються, а витрати відповідача за його заявою стягуються з позивача. Однак якщо позивач не підтримує своїх вимог унаслідок задоволення їх відповідачем після пред'явлення позову, суд за заявою позивача присуджує стягнення понесених ним у справі витрат з відповідача.

Якщо сторони під час укладення мирової угоди не передбачили порядку розподілу судових витрат, кожна сторона у справі несе половину судових витрат.

У разі закриття провадження у справі або залишення позову без розгляду відповідач має право заявити вимоги про компенсацію здійснених ним витрат, пов'язаних з розглядом справи, внаслідок необґрунтованих дій позивача (ст. 142 ЦПК).

6. Заходи процесуального примусу

Цивільна процесуальна відповідальність - це застосування судом засобів процесуального примусу та інших санкцій до учасників цивільного судочинства і до інших осіб на умовах і у порядку, передбачених ЦПК.

Цивільна процесуальна відповідальність є одним з різновидів правової відповідальності, а тому підпадає під її загальне поняття і має всі ознаки останньої, що не виключає наявності деяких особливостей.

Передумовами цивільної процесуальної відповідальності є:

1) *норми цивільного процесуального права*, які є встановленими державою правилами поведінки, що регулюють порядок здійснення правосуддя по цивільним справам. Норми цивільного процесуального права виступають у якості найбільш загальної передумови цивільної процесуальної відповідальності, мають всі ознаки правової норми і можуть застосовуватися судом;

2) *цивільна процесуальна правосуб'єктність*, тобто цивільна процесуальна відповідальність застосовується лише до дієздатних осіб. До цивільної процесуальної відповідальності можуть бути притягнуті тільки учасники процесу: особи, які приймають участь у справі; особи, які сприяють здійсненню правосуддя, а також особи, які присутні в залі судового засідання;

3) *цивільне процесуальне правопорушення*. Цивільне процесуальне правопорушення, за скоєння якого передбачена процесуальна відповідальність, існує у формі невиконання цивільного процесуального обов'язку або зловживання суб'єктивними цивільними процесуальними правами. В більшості випадків цивільне процесуальне правопорушення здійснюється у формі бездіяльності. Вина правопорушника у цих випадках виявляється через оцінку причин нездійснення процесуальної дії. Поважними причинами визнаються об'єктивні, тобто ті що не залежать від осіб обставини, які перешкоджали своєчасному

виконанню цивільних процесуальних обов'язків або своєчасному здійсненню суб'єктивних цивільних процесуальних прав.

Призначення цивільної процесуальної відповідальності:

1) припинення неправомірної поведінки того чи іншого учасника судочинства, а в деяких випадках - покладення на нього додаткових обов'язків;

2) поновлення порушеного правопорядку у цивільному процесі, компенсація витрат конкретної особи;

3) примусово-виховальний вплив як на правопорушника, так і на інших суб'єктів, у тому числі громадян, які присутні у судовому засіданні. Іншими словами, цивільній процесуальній відповідальності властиві превентивні функції, що полягають не лише в утриманні особи від здійснення повторних правопорушень, але і в запобіганні порушенням норм цивільного процесуального права з боку інших суб'єктів.

Учасники цивільного судочинства повинні сумлінно користуватися належними їм процесуальними правами і виконувати процесуальні обов'язки. У випадку зловживання процесуальними правами або навмисним невиконанням процесуальних обов'язків учасники процесу та інші особи можуть бути піддані у встановленому порядку певним примусовим заходам.

Заходами процесуального примусу є процесуальні дії, що вчиняються судом у визначених ЦПК випадках з метою спонукання відповідних осіб до виконання встановлених у суді правил, добросовісного виконання процесуальних обов'язків, припинення зловживання правами та запобігання створенню протиправних перешкод у здійсненні судочинства.

Заходи процесуального примусу застосовуються судом шляхом постановлення ухвали (ст. 143 ЦПК).

Заходами процесуального примусу є:

1) *попередження* - це примусовий захід, застосовуваний судом до учасників цивільного процесу та інших осіб, які присутні у судовому засіданні, за порушення порядку під час судового засідання або невиконання ними розпоряджень головуючого.

Попередження не містить у собі додаткового обтяження і не пов'язане з позбавленням процесуальних прав, але попередження являє собою несприятливий наслідок, у якому закладена осудлива оцінка поведінки порушника;

2) *видалення з залу судового засідання* - примусовий захід, застосовуваний судом до учасників цивільного процесу та інших осіб, які присутні у судовому засіданні, за *повторне* порушення порядку під час судового засідання або невиконання ними розпоряджень головуючого.

У випадку застосування зазначеного примусового заходу має важливе практичне значення статусу вилученої особи. Якщо це «інша особа, яка присутня у судовому засіданні», наприклад перекладач, то згідно ч. 2 ст. 145 ЦПК суд оголошує перерву і надає час для його заміни.

Якщо ж видаляється учасник цивільного процесу, наприклад сторона, то тут необхідно роз'яснити наступне. В правовому розумінні сторона продовжує брати участь у процесі, не вибуває з нього, навіть фактично не будучи присутнім у залі суду. На ім'я сторін ухвалюється судові рішення, вони можуть робити інші процесуальні дії (знайомитись з технічним записом судового засідання, журналом судового засідання; подавати апеляційну скаргу тощо). Особа, яка видалена із залу судового засідання, у випадку відкладення судового розгляду, має право брати участь у наступних судових засіданнях у справі.

Першим питанням, що виникає у зв'язку з видаленням сторони із залу суду, є питання про можливість розгляду справи в її відсутність. Тут можливі два варіанти: 1) якщо доказовий потенціал сторони вичерпаний, то немає потреби відкладати слухання справи; 2) якщо ж доказовий потенціал сторони повністю не реалізований, то суддя відкладає розгляд справи. У цьому випадку, відкладення буде відігравати роль превентивної міри проти постановлення неправосудного рішення;

3) *тимчасове вилучення доказів для дослідження судом* - це примусовий захід, застосований судом у разі неподання без поважних причин письмових, речових чи електронних доказів, що витребувані судом, та неповідомлення причин їх неподання.

В ухвалі про тимчасове вилучення доказів для дослідження судом зазначаються:

- 1) повне найменування (для юридичних осіб) або ім'я (прізвище, ім'я та по батькові - для фізичних осіб) особи, в якій знаходиться доказ, його місцезнаходження (для юридичних осіб) або місце проживання чи перебування (для фізичних осіб), поштові індекси, ідентифікаційний код юридичної особи в Єдиному державному реєстрі підприємств і організацій України, номери засобів зв'язку та адреси електронної пошти, за наявності;
- 2) назва або опис письмового, речового чи електронного доказу;
- 3) підстави проведення його тимчасового вилучення;
- 4) кому доручається вилучення.

Ухвала про тимчасове вилучення доказів для дослідження судом є виконавчим документом, підлягає негайному виконанню та має відповідати вимогам до виконавчого документа, встановленим законом (ст. 146 ЦПК);

4) *привід свідка* - це примусове доставлення свідка в зал судового засідання для дачі ним показань.

Приводу можуть бути піддані належно викликаний свідок, який без поважних причин не з'явився в судове засідання або не повідомив про причини неявки.

Про привід суд постановляє ухвалу, в якій зазначає ім'я фізичної особи, яка підлягає приводу, місце проживання, роботи чи навчання, підстави застосування приводу, коли і куди ця особа повинна бути доставлена, кому доручається здійснення приводу.

Ухвала про привід у суд передається для виконання до відповідного органу Національної поліції України за місцем провадження у справі або за місцем проживання, роботи чи навчання особи, яка підлягає приводу.

Не підлягають приводу в суд особи, які не можуть бути допитані як свідки, а також малолітні та неповнолітні особи, вагітні жінки, інваліди першої і другої груп, особи, які доглядають дітей віком до шести років або дітей-інвалідів.

Ухвала про привід оголошується свідку особою, яка її виконує.

У разі неможливості приводу особа, яка виконує ухвалу, через начальника органа Національної поліції України негайно повертає її суду з письмовим поясненням причин невиконання (ч. 6 ст. 148 ЦПК).

5) *штраф*. Суд може постановити ухвалу про стягнення в дохід державного бюджету з відповідної особи штрафу у сумі до від 0,3 до трьох розмірів прожиткового мінімуму для працездатних осіб у випадках:

- 1) невиконання процесуальних обов'язків, зокрема ухилення від вчинення дій, покладених судом на учасника судового процесу; зловживання процесуальними правами, вчинення дій або допущення бездіяльності з метою перешкоджання судочинству;
- 2) неповідомлення суду про неможливість подати докази, витребувані судом, або неподання таких доказів без поважних причин;
- 3) невиконання ухвали про забезпечення позову або доказів, ненадання копії відзиву на позов, апеляційну чи касаційну скаргу, відповіді на відзив, заперечення іншому учаснику справи у встановлений судом строк;
- 4) порушення заборон, щодо користування портативними аудіо технічними пристроями, а також здійснення фото- і кінозйомки, відео-, звукозапису під час врегулювання спору за участю судді (ч. 9 ст. 203 ЦПК).

У випадку повторного чи систематичного невиконання процесуальних обов'язків, повторного чи неодноразового зловживання процесуальними правами, повторного чи систематичного неподання витребуваних судом доказів без поважних причин чи без їх повідомлення, триваючого невиконання ухвали про забезпечення позову або доказів суд з урахуванням конкретних обставин стягує у дохід державного бюджету з відповідного учасника судового процесу або відповідної іншої особи штраф у сумі від одного до десяти

розмірів прожиткового мінімуму для працездатних осіб.

У випадку невиконання процесуальних обов'язків, зловживання процесуальними правами представником учасника справи суд з урахуванням конкретних обставин справи може стягнути штраф як з учасника справи, так і з його представника.

Ухвалу про стягнення штрафу може бути оскаржено в апеляційному порядку до суду вищої інстанції. Оскарження такої ухвали не перешкоджає розгляду справи. Постанова суду апеляційної інстанції за результатами перегляду ухвали про накладення штрафу є остаточною і оскарженню не підлягає.

Ухвала Верховного Суду про стягнення штрафу оскарженню не підлягає.

Ухвала про стягнення штрафу є виконавчим документом та має відповідати вимогам до виконавчого документа, встановленим законом. Стягувачем за таким виконавчим документом є Державна судова адміністрація України.

Суд може скасувати постановлену ним ухвалу про стягнення штрафу, якщо особа, стосовно якої її постановлено, виправила допущене порушення та (або) надала докази поважності причин невиконання відповідних вимог суду чи своїх процесуальних обов'язків (ст. 148 ЦПК).

Питання для самоконтролю

1. Які функції виконує інститут судових витрат?
2. На кого покладається тягар сплати судових витрат, в яких випадках вони можуть бути зменшені?
3. Від чого залежить розмір судового збору?
4. Яким є порядок сплати судового збору?
5. В яких випадках підлягають сплаті витрати, пов'язані з розглядом справи?
6. Які заходи правового примусу можуть бути застосовані у сфері цивільного судочинства?
7. Чи є процесуальний примус різновидом юридичної відповідальності?
8. Яким є призначення передбачених ЦПК заходів процесуального примусу?
9. Чи зобов'язаний суд встановлювати вину особи для застосування заходів процесуального примусу?
10. Чи передбачені ЦПК обмеження щодо віку особи, до якої може бути застосовано заходи процесуального примусу?
11. Яким є порядок відшкодування майнових збитків у зв'язку із застосуванням заходів процесуального примусу?

Рекомендована література

Основна: [1, 7, 8, 9, 10]

Допоміжна: [9, 13, 14, 16, 18]

Інформаційні ресурси Інтернет: [3, 4]

Міжнародні видання: [1]

Тема 10. Процесуальні строки

Мета: Усвідомити значення процесуальних строків, визначити поняття та види. Зрозуміти умови закінчення, зупинення, поновлення та продовження процесуальних строків. Навчитись обчислювати початок та закінчення строків різних видів. Охарактеризувати форму та зміст судових повісток, порядок вручення. Розглянути обов'язок учасників судового процесу повідомляти суд про зміну свого місця проживання (перебування, знаходження) та про причини неявки в судове засідання.

План проведення лекції

1. Поняття процесуальних строків та їх види.
2. Обчислення процесуальних строків.
3. Розумність процесуальних строків.
4. Закінчення, зупинення, поновлення та продовження процесуальних строків.
5. Судові повістки.

1. Поняття процесуальних строків, та їх види

Процесуальні строки - період часу, встановлений законом або судом, протягом якого повинна бути зроблена певна процесуальна дія судом, сторонами та іншими особами, які беруть участь у справі.

Призначення процесуальних строків полягає у тому, що вони створюють оптимальний часовий режим для здійснення правосуддя: з одного боку прискорюють провадження по справі, а з іншого боку - допомагають уникнути поспіху в реалізації процесуальних прав та обов'язків.

Процесуальні строки можуть бути *класифіковані* за різними підставами:

1) *за способом встановлення* розрізняють два види процесуальних строків: законні і судові. Згідно ст. 120 ЦПК строки, в межах яких вчиняються процесуальні дії, встановлюються законом, а якщо такі строки законом не визначені, - встановлюються судом.

Законні строки - це ті строки, вказівка на які міститься в нормах ЦПК і які не можуть бути змінені з волі суб'єктів цивільного судочинства. До них відносяться: строк на відмову у видачі судового наказу (ч. 2 ст. 165 ЦПК); строк проведення підготовчого провадження (ч. 3 ст. 189 ЦПК); строк розгляду справи по суті (ч. 1 ст. 210 ЦПК); строк на апеляційне оскарження (ст. 354 ЦПК); строк на касаційне оскарження (ст. 390 ЦПК); строк подання заяв про перегляд судових рішень за нововиявленими або виключними обставинами (ст. 424 ЦПК) і ін.

Судовий строк - строк, встановлений за розсудом суду. До даного виду відносяться строки: а) не встановлені законом; б) обумовлені конкретними обставинами справи; в) обумовлені судом або суддею.

Встановлюючи строк, протягом якого повинна бути зроблена певна процесуальна дія, суд зобов'язаний виходити з конкретних обставин справи. Цей строк повинен бути достатнім для здійснення процесуальної дії і разом з тим не занадто тривалим, щоб не створювати умов для затримання остаточного вирішення спорів, які потрапили до суду. До судових строків відносяться, наприклад, строк для усунення недоліків позовної заяви (ч. 2 ст. 185 ЦПК); строк подання відповіді на відзив (ч. 4 ст. 179 ЦПК);

2) залежно від суб'єкта, якому адресовані конкретні процесуальні строки, **їх можна підрозділити на три групи:**

- *процесуальні строки для здійснення дій суддею (судом)* завжди встановлюються законом і охоплюють весь комплекс процесуальних дій, вчинюваних на різних стадіях судочинства. Так, суд розглядає заяву про видачу судового наказу протягом п'яти днів з дня її надходження (ч. 1 ст. 167 ЦПК); заява про забезпечення доказів розглядається не пізніше п'яти днів з дня її надходження до суду (ч. 2 ст. 118 ЦПК); суд відкриває провадження у справі протягом п'яти днів з дня надходження позовної заяви (ч. 1 ст. 187 ЦПК); суд розглядає справу по суті протягом тридцяти днів з дня початку розгляду справи по суті (ч. 2 ст. 210 ЦПК);

- *процесуальні строки для здійснення дій учасниками процесу* звичайно встановлюються законом, але можуть встановлюватися судом (суддею) або державним (приватним) виконавцем. Наприклад, боржник має право протягом п'ятнадцяти днів з дня вручення копії судового наказу та доданих до неї документів подати заяву про його скасування до суду (ч. 1 ст. 170 ЦПК); відзив відповідача подається в строк, встановлений судом, який не може бути меншим п'ятнадцяти днів з дня вручення ухвали про відкриття провадження у справі (ч. 7 ст. 178 ЦПК); відповідач має право пред'явити зустрічний позов

у строк для подання відзиву (ч. 1 ст. 193 ЦПК);

- *процесуальні строки для здійснення дій іншими особами, зобов'язаними виконати приписи суду.* Такі строки теж можуть бути законними і судовими. Наприклад, особи, які не мають можливості подати доказ, який витребує суд, або не мають можливості подати такий доказ у встановлені судом строки, зобов'язані повідомити про це суд із зазначенням причин протягом п'яти днів з дня отримання ухвали;

3) процесуальні строки можна класифікувати *за характером вчинюваних процесуальних дій*: строки відкриття позовного провадження; строки розгляду справи по суті; строки перегляду судових актів; строки у виконавчому провадженні;

4) *за способом обчислення* процесуальні строки можна розділити на два види:

- *строки, які обчислюються роками, місяцями і днями.* Так, суд розглядає заяву про видачу судового наказу протягом п'яти днів з дня її надходження (ч. 1 ст. 167 ЦПК); заяви про поворот виконання може бути подана протягом одного року з дня ухвалення відповідного рішення суду апеляційної чи касаційної інстанції або з дня ухвалення рішення при новому розгляді справи (ч. 10 ст. 444 ЦПК); заява про надання психіатричної допомоги у примусовому порядку розглядається судом у такі строки з дня її надходження до суду: про госпіталізацію особи до психіатричного закладу - протягом 24 годин; про психіатричний огляд - протягом трьох днів; про надання амбулаторної психіатричної допомоги, її продовження та продовження госпіталізації - протягом десяти днів (ч. 1 ст. 341 ЦПК);

- *строки, що визначаються вказівкою на подію, яка повинна неминуче настати.* Наприклад, провадження у справі зупиняється до припинення перебування сторони або третьої особи, яка заявляє самостійні вимоги щодо предмета спору, у складі Збройних Сил України або інших утворених відповідно до закону військових формувань, що переведені на воєнний стан або залучені до проведення антитерористичної операції (п. 2 ч. 1 ст. 253 ЦПК); провадження у справі зупиняється у випадках призначення судом експертизи - на час проведення експертизи (п. 9 ч. 1 ст. 253 ЦПК).

2. Обчислення процесуальних строків

Для того, щоб обчислити процесуальний строк, необхідно встановити початок і закінчення його перебігу.

Процесуальні строки, встановлені законом або судом, обчислюються роками, місяцями і днями, а також можуть визначатися вказівкою на подію, що повинна неминуче настати.

У відповідності зі ст. 69 ЦПК перебіг процесуального строку починається з *наступного дня* після відповідної календарної дати або настання події, з якою пов'язано його початок.

Строк, обчислюваний роками, закінчується у відповідні місяць і число останнього року строку.

Строк, обчислюваний місяцями, закінчується у відповідне число останнього місяця строку. Якщо закінчення строку, обчислюваного місяцями, припадає на такий місяць, що відповідного числа не має, строк закінчується в останній день цього місяця.

Якщо закінчений строку припадає на вихідний, святковий чи інший неробочий день, останнім днем строку є перший після нього робочий день.

Перебіг строку, закінчення якого пов'язано з подією, яка повинна неминуче настати, закінчується наступного дня після настання події.

Останній день строку триває до 24 години, але коли в цей строк слід було вчинити процесуальну дію в суді, де робочий час закінчується раніше, строк закінчується в момент закінчення цього строку.

Строк не вважається пропущеним, якщо до його закінчення заява, скарга, інші документи чи матеріали або грошові кошти здані на пошту чи передані іншими відповідними засобами зв'язку (ст. 124 ЦПК).

3. Розумність процесуальних строків

Строки, що встановлюються судом, повинні відповідати принципу розумності.

Відповідно до ст. 121 ЦПК суд має встановлювати розумні строки для вчинення процесуальних дій. Строк є розумним, якщо він передбачає час, достатній, з урахуванням обставин справи, для вчинення процесуальної дії, та відповідає завданню цивільного судочинства.

Розумним, зокрема, вважається строк, що є об'єктивно необхідний для виконання процесуальних дій, прийняття процесуальних рішень та розгляду і вирішення справи з метою забезпечення своєчасного (без невиправданих зволікань) судового захисту.

З урахуванням практики Європейського суду з прав людини *критеріями розумних строків* у цивільних справах є:

- *правова та фактична складність справи.* Оцінюючи правову та фактичну складність справи, слід враховувати, зокрема, наявність обставин, що утруднюють розгляд справи; кількість співпозивачів, співвідповідачів та інших учасників процесу; необхідність проведення експертиз та їх складність; необхідність допиту значної кількості свідків; участь у справі іноземного елемента та необхідність з'ясування і застосування норм іноземного права. При цьому судам слід виходити з того, що така обставина, як розгляд цивільної справи судами різних інстанцій, не може сама по собі свідчити про її складність;

- *поведінка заявника, а також інших осіб, які беруть участь у справі, інших учасників процесу.* Оцінюючи поведінку заявника, а також осіб, які беруть участь у справі, інших учасників процесу, слід звернути увагу на те, що не можна покладати відповідальність за тривалий розгляд справи, використання ними процесуальних засобів, передбачених законодавством, для здійснення свого захисту, зокрема, у зв'язку зі зміною позовних вимог, вивченням матеріалів справи, заявленням клопотань, оскарженням ухвалених судових рішень. Разом із тим слід взяти до уваги факти невиконання ними процесуальних обов'язків, наприклад, ненадання чи надання з порушенням строку, передбаченого ЦПК, доказів у справі; неодноразові неявки в судові засідання без поважних причин, якщо це призвело до порушення розумного строку судового розгляду;

- *поведінка органів державної влади (насамперед суду).* Оцінюючи поведінку органів державної влади (насамперед суду), слід враховувати своєчасність призначення справи до судового розгляду; проведення судових засідань у призначений час; строки виготовлення суддею мотивованого судового рішення та направлення його особам, які брали участь у справі; повноту здійснення суддею контролю за виконанням працівниками апарату суду своїх службових обов'язків, у тому числі щодо повідомлення осіб, які беруть участь у справі, про дату та місце судового засідання; своєчасне виготовлення журналу судового засідання та протоколу про окремі процесуальні дії; повноту і своєчасність прийняття суддею заходів щодо учасників процесу та інших осіб у сфері здійснення правосуддя, направлених на недопущення їх процесуальної недобросовісності і процесуальної тяганини у справі, зокрема, щодо контролю за строками проведення експертизи; своєчасну видачу виконавчого документа та направлення його до органу, уповноваженого виконати судові рішення;

- *характер процесу та його значення для заявника.* Оцінюючи характер процесу та його значення для заявника, слід враховувати важливість предмета розгляду та ступінь ризику для заявника, наприклад, якщо йдеться про справи, що потребують оперативного прийняття рішення; трудові справи; справи, що пов'язані зі станом здоров'я заявника; справи щодо опіки над дітьми тощо.

4. Закінчення, зупинення, поновлення та продовження процесуальних строків

Закінчення процесуального строку означає, що:

- 1) юридично заінтересовані в результаті справи особи, які пропустили процесуальні

строки, втрачають право на вчинення процесуальної дії (ч. 1 ст. 126 ЦПК);

2) документи, подані після закінчення процесуальних строків, залишаються без розгляду, крім випадків, передбачених ЦПК (ч. 2 ст. 126 ЦПК);

3) для інших осіб, зобов'язаних виконати припис суду (судді), обчислення процесуального строку, протягом якого особа зобов'язана зробити конкретну процесуальну дію (представити наявні в нього письмові докази, виконати рішення суду тощо), не звільняє від виконання покладеного на нього процесуального обов'язку і служить підставою для застосування передбачених законом процесуальних санкцій;

4) недотримання судом процесуального строку не припиняє його права (і обов'язку) зробити необхідну процесуальну дію. Суд зобов'язаний, хоча і з запізненням зробити відповідну дію і вирішити справу по суті.

Зупинення процесуальних строків. Зупинення провадження у справі зупиняє перебіг процесуальних строків. З дня відновлення провадження перебіг процесуальних строків продовжується (ст. 125 ЦПК).

Перелік обставин, з якими закон пов'язує припинення провадження по справі закріплений у ст.ст. 251, 252 ЦПК (смерть або оголошення фізичної особи померлою; перебування учасника справи у довгостроковому службовому відрадженні; розшук відповідача; та ін.).

Особливості зупинення процесуальних строків полягають в наступному:

1) зупиняються лише такі процесуальні строки, які не минули до того моменту, коли виникла обставина, що послужила підставою зупинення провадження по справі;

2) зупинка в обчисленні процесуальних строків відбувається в момент виникнення обставини - підстави зупинення провадження, а не в момент винесення судом або суддею ухвали про зупинення провадження по справі; ,

3) якщо початок зупинення процесуальних строків збігається з моментом виникнення обставини, що викликала зупинення провадження по справі, то закінчення зупинення процесуальних строків (продовження їхнього обчислення) визначається по даті прийняття судом ухвали про поновлення зупиненого провадження;

4) при обчисленні строків, ускладнених зупиненням провадження по справі, до уваги приймається лише строк, що минув до моменту настання відповідної перешкоди. Час, що минув за період зупинення провадження по справі, юридичного значення не має, тому що не приймається до уваги при обчисленні процесуального строку. Тому з моменту поновлення зупиненого провадження мова може йти тільки про продовження перебігу строку і, отже, про право заінтересованої особи вчинити процесуальні дії в строк, що залишився.

Продовження процесуального строку означає надання суддею (судом) нового строку для здійснення процесуальної дії, що не була виконаною з поважної причини в призначений строк.

Продовженню підлягають лише строки, встановлені судом (суддею). Строк, встановлений законом, може бути продовжений лише у випадку прямої вказівки ЦПК. Так, згідно ч. 2 ст. 127 ЦПК встановлений судом процесуальний строк може бути продовжений судом за заявою учасника справи, поданою до закінчення цього строку, чи з ініціативи суду.

Заява про продовження процесуального строку, встановленого судом, розглядається судом, який встановив строк, без повідомлення учасників справи

Поновлення процесуального строку означає визнання судом юридичної дійсності за процесуальною дією, зробленою після закінчення процесуального строку.

Особливості поновлення процесуальних строків полягають в наступному:

1) поновленню підлягають тільки строки, встановлені законом;

2) юридичною підставою поновлення процесуального строку є пропуск його з поважних причинах;

3) заява про поновлення пропущеного строку, розглядається судом, у якому належить вчинити процесуальну дію, стосовно якої пропущено строк;

4) одночасно із поданням заяви про поновлення процесуального строку має бути

вчинена процесуальна дія (подана заява, скарга, документи тощо), щодо якої пропущено строк;

5) про поновлення процесуального строку суд постановляє ухвалу.

Про відмову у поновленні або продовженні процесуального строку суд постановляє ухвалу, яка не пізніше наступного дня з дня її постановлення надсилається особі, яка звернулася із відповідною заявою.

Ухвалу про відмову у поновленні або продовженні процесуального строку може бути оскаржено у апеляційному порядку (п. 10 ч. 1 ст. 353 ЦПК).

5. Судові повістки

Суд викликає учасників справи у судове засідання або для участі у вчиненні процесуальної дії, якщо визнає їх явку обов'язковою. Суд повідомляє учасників справи про дату, час і місце судового засідання чи вчинення відповідної процесуальної дії, якщо їх явка є не обов'язковою. Судові виклики здійснюються судовими повістками про виклик. Судові повідомлення здійснюються судовими повістками-повідомленнями. Судова повістка про виклик повинна бути вручена з таким розрахунком, щоб особи, які викликаються, мали достатньо часу для явки в суд і підготовки до участі в судовому розгляді справи, але не пізніше ніж за п'ять днів до судового засідання, а судова повістка-повідомлення - завчасно.

Судова повістка разом з копіями відповідних документів надсилається на офіційну електронну адресу відповідного учасника справи, у випадку наявності у нього офіційної електронної адреси або разом із розпискою рекомендованим листом з повідомленням про вручення у випадку, якщо така адреса відсутня, або через кур'єрів за адресою, зазначеною стороною чи іншим учасником справи.

Стороні чи її представникові за їхньою згодою можуть бути видані судові повістки для вручення відповідним учасникам судового процесу. Судова повістка може бути вручена безпосередньо в суді, а у разі відкладення розгляду справи про дату, час і місце наступного засідання може бути повідомлено під розписку.

У разі ненадання учасниками справи інформації щодо їх адреси судова повістка надсилається:

1) юридичним особам та фізичним особам - підприємцям - за адресою місцезнаходження (місця проживання), що зазначена в Єдиному державному реєстрі юридичних осіб, фізичних осіб - підприємців та громадських формувань;

2) фізичним особам, які не мають статусу підприємців, - за адресою їх місця проживання чи місця перебування, зареєстрованою у встановленому законом порядку.

Днем вручення судової повістки є:

1) день вручення судової повістки під розписку;

2) день отримання судом повідомлення про доставлення судової повістки на офіційну електронну адресу особи;

3) день проставлення у поштовому повідомленні відмітки про відмову отримати судову повістку чи відмітки про відсутність особи за адресою місцезнаходження, місця проживання чи перебування особи, повідомленою цією особою суду;

4) день проставлення у поштовому повідомленні відмітки про відмову отримати судову повістку чи відмітки про відсутність особи за адресою місцезнаходження, місця проживання чи перебування особи, що зареєстровані у встановленому законом порядку, якщо ця особа не повідомила суду іншої адреси.

Якщо повістку надіслано на офіційну електронну адресу пізніше 17 години, повістка вважається врученою у робочий день, наступний за днем її відправлення, незалежно від надходження до суду повідомлення про її доставлення.

Суд викликає або повідомляє свідка, експерта, перекладача, спеціаліста, а у випадках термінової необхідності, передбачених цим Кодексом, зокрема у справах про видачу обмежувального припису - також учасників справи телефонограмою, телеграмою, засобами

факсимільного зв'язку, електронною поштою або повідомленням через інші засоби зв'язку (зокрема мобільного), які забезпечують фіксацію повідомлення або виклику.

Судова повістка юридичній особі направляється за її місцезнаходженням або за місцезнаходженням її представництва, філії, якщо позов виник у зв'язку з їхньою діяльністю.

Відповідач, третя особа, свідок, зареєстроване місце проживання (перебування), місцезнаходження чи місце роботи якого невідоме, а також заінтересована особа у справах про видачу обмежувального припису викликаються до суду через оголошення на офіційному веб-сайті судової влади України, яке повинно бути розміщене не пізніше ніж за десять днів, а у разі розгляду справи про видачу обмежувального припису - не пізніше 24 годин до дати відповідного судового засідання. З опублікуванням оголошення про виклик особа вважається повідомленою про дату, час і місце розгляду справи.

Порядок публікації оголошень на веб-порталі судової влади України визначається Положенням про Єдину судову інформаційно-телекомунікаційну систему.

За наявності відповідної письмової заяви учасника справи, який не має офіційної електронної адреси, та технічної можливості, повідомлення про призначення справи до розгляду та про дату, час і місце проведення судового засідання чи проведення відповідної процесуальної дії може здійснюватися судом з використанням засобів мобільного зв'язку, що забезпечують фіксацію повідомлення або виклику, шляхом надсилання такому учаснику справи текстових повідомлень із зазначенням веб-адреси відповідної ухвали в Єдиному державному реєстрі судових рішень, в порядку, визначеному Положенням про Єдину судову інформаційно-телекомунікаційну систему.

Судова повістка про виклик повинна містити:

- 1) ім'я фізичної особи чи найменування юридичної особи, якій адресується повістка;
- 2) найменування та адресу суду;
- 3) зазначення місця, дня і часу явки за викликом;
- 4) назву справи, за якою робиться виклик;
- 5) зазначення, як хто викликається особа (як позивач, відповідач, третя особа, свідок, експерт, спеціаліст, перекладач);
- 6) зазначення, чи викликається особа в судове засідання чи у підготовче судове засідання, а у разі повторного виклику сторони у зв'язку з необхідністю надати особисті пояснення - про потребу надати особисті пояснення;
- 7) у разі необхідності - пропозицію учаснику справи подати всі раніше неподані докази;
- 8) зазначення обов'язку особи, яка одержала судову повістку в зв'язку з відсутністю адресата, за першої можливості вручити її адресату;
- 9) роз'яснення про наслідки неявки залежно від процесуального статусу особи, яка викликається (накладення штрафу, примусовий привід, розгляд справи за відсутності, залишення заяви без розгляду), і про обов'язок повідомити суд про причини неявки.

Судова повістка-повідомлення повинна містити найменування та адресу суду, назву справи, зазначення процесуального статусу особи, яка повідомляється, вказівку про те, яку дію буде вчинено, місце, дату і час її вчинення, а також про те, що участь у її вчиненні для цієї особи не є обов'язковою.

Якщо разом із судовою повісткою надсилаються копії відповідних документів, у повістці повинно бути зазначено, які документи надсилаються і про право особи, яка повідомляється, подати заперечення та відповідні докази на їх підтвердження.

У випадку відсутності в адресата офіційної електронної адреси судові повістки, адресовані фізичним особам, вручаються їм під розписку, а юридичним особам - відповідній службовій особі, яка розписується про одержання повістки. Розписка про одержання судової повістки з поміткою про дату вручення в той самий день особами, які її вручали, повертається до суду. Якщо особу, якій адресовано судову повістку, не виявлено в місці проживання, повістку під розписку вручають будь-кому з повнолітніх членів сім'ї, які проживають разом з нею. У такому випадку особа, якій адресовано повістку, вважається

належним чином повідомленою про час, дату і місце судового засідання, вчинення іншої процесуальної дії. У разі відсутності адресата (будь-кого з повнолітніх членів його сім'ї) особа, яка доставляє судову повістку, негайно повертає її до суду з поміткою про причини невручення. Вручення судової повістки представникові учасника справи вважається врученням повістки і цій особі. Якщо особа не проживає за адресою, повідомленою суду, судова повістка може бути надіслана за місцем її роботи. Якщо учасник справи перебуває під вартою або відбуває покарання у виді довічного позбавлення волі, позбавлення волі на певний строк, тримання у дисциплінарному батальйоні військовослужбовців, обмеження волі, арешту, повістка та інші судові документи вручаються йому під розписку адміністрацією місця утримання учасника справи, яка негайно надсилає розписку та письмові пояснення цього учасника справи до суду. У разі відмови адресата одержати судову повістку особа, яка її доставляє, робить відповідну помітку на повістці і повертає її до суду. Особа, яка відмовилася одержати судову повістку, вважається повідомленою.

Учасники судового процесу зобов'язані повідомляти суд про зміну свого місця проживання (перебування, знаходження) або місцезнаходження під час провадження справи. У разі відсутності заяви про зміну місця проживання або місцезнаходження судова повістка надсилається учасникам справи, які не мають офіційної електронної адреси та за відсутності можливості сповістити їх за допомогою інших засобів зв'язку, що забезпечують фіксацію повідомлення або виклику, на останню відому судові адресу і вважається доставленою, навіть якщо учасник судового процесу за цією адресою більше не проживає або не знаходиться. Якщо учасник судового процесу повідомляє суду номери телефонів і факсів, адресу електронної пошти або іншу аналогічну інформацію, він повинен поінформувати суд про їх зміну під час розгляду справи. Учасники судового процесу зобов'язані повідомляти суд про причини неявки у судові засідання. У разі неповідомлення суду про причини неявки вважається, що учасники судового процесу не з'явилися в судові засідання без поважних причин.

Якщо місце перебування відповідача в справах за позовами про стягнення аліментів або про відшкодування шкоди, заподіяної каліцтвом, іншим ушкодженням здоров'я або смертю фізичної особи, невідоме, суд ухвалою оголошує його розшук. Розшук проводиться органами Національної поліції України, а витрати на його проведення стягуються з відповідача в дохід держави за рішенням суду.

Питання для самоконтролю

1. Які строки є процесуальними?
2. Як співвідносяться поняття «термін» та «строк»?
3. Яке місце займають строки у системі юридичних фактів?
4. Як обчислюються процесуальні строки?
5. У чому виявляється безперервність перебігу процесуальних строків?
6. Чи збігаються у часі «початок строку» і «початок перебігу процесуального строку»?
7. У чому полягає різниця між поновленням та продовженням процесуальних строків?
8. Чи є різниця у процесуальних наслідках пропущення строків, установлених законом, і строків, призначених судом?
9. Які строки є строками судової діяльності (службовими строками)?

Рекомендована література

Основна: [1, 7, 8, 9, 10]

Допоміжна: [8, 9, 13, 14, 15]

Інформаційні ресурси Інтернет: [4]

Міжнародні видання: [4]

МОДУЛЬ 2. ОСОБЛИВА ЧАСТИНА

Змістовий модуль №3 Розгляд цивільних справ у суді першої інстанції

Тема 11. Наказне провадження

Мета: Усвідомити поняття та особливості наказного провадження, визначити вимоги, за якими може бути видано судовий наказ. Деталізувати зміст заяви про видачу судового наказу та порядок її подання. Розглянути питання щодо прийняття заяви про видачу судового наказу. Визначити порядок скасування судового наказу.

План лекційного заняття

1. Поняття та особливості наказного провадження. Вимоги, за якими може бути видано судовий наказ.
2. Вимоги до заяви про видачу судового наказу та порядок її подання.
3. Virішення питання щодо прийняття заяви про видачу судового наказу. Повернення заяви і відмова у її прийнятті.
4. Скасування судового наказу у порядку наказного провадження.

1. Поняття та особливості наказного провадження. Вимоги, за якими може бути видано судовий наказ

Наказне провадження – це самостійний і спрощений вид судового провадження у цивільному судочинстві при розгляді окремих категорій справ, у якому суддя в установлених законом випадках за заявою особи, якій належить право вимоги, а також органів та осіб, яким законом надано право захищати права, свободи та інтереси інших осіб без судового засідання і виклику заявника та боржника на основі доданих до заяви документів видає судовий наказ, який відповідно до ч. 1 ст. 160 ЦПК України є особливою формою судового рішення.

У літературі наказне провадження називають ще непротокольним, оскільки хід провадження справ не фіксується у протоколах чи інших процесуальних документах.

Особами, які беруть участь у наказному провадженні є заявник, особа, яка звертається до суду із заявою про видачу судового наказу і якій належить право вимоги, що є предметом судового вирішення, він же і є стягувачем та боржник. Із заявою про видачу судового наказу може звернутися особа, якій належить право вимоги, а також органи та особи, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб.

Статтею 161 ЦПК України передбачено вимоги за якими може бути видано судовий наказ.

1) заявлено вимогу про стягнення нарахованої, але не виплаченої працівникові суми заробітної плати та середнього заробітку за час затримки розрахунку;

2) заявлено вимогу про компенсацію витрат на проведення розшуку відповідача, боржника, дитини або транспортних засобів боржника;

3) заявлено вимогу про стягнення заборгованості за оплату житлово-комунальних послуг, телекомунікаційних послуг, послуг телебачення та радіомовлення з урахуванням індексу інфляції та 3 відсотків річних, нарахованих заявником на суму заборгованості;

4) заявлено вимогу про стягнення аліментів у розмірі на одну дитину - однієї чверті, на двох дітей - однієї третини, на трьох і більше дітей - половини заробітку (доходу) платника аліментів, але не більше десяти прожиткових мінімумів на дитину відповідного віку на кожну дитину, якщо ця вимога не пов'язана із встановленням чи оспорюванням батьківства (материнства) та необхідністю залучення інших заінтересованих осіб;

5) заявлено вимогу про стягнення аліментів на дитину у твердій грошовій сумі в розмірі 50 відсотків прожиткового мінімуму для дитини відповідного віку, якщо ця вимога не пов'язана із встановленням чи оспорюванням батьківства (материнства) та необхідністю залучення інших заінтересованих осіб;

б) заявлено вимогу про повернення вартості товару неналежної якості, якщо є рішення суду, яке набрало законної сили, про встановлення факту продажу товару неналежної якості, ухвалене на користь невизначеного кола споживачів;

7) заявлено вимогу до юридичної особи або фізичної особи - підприємця про стягнення заборгованості за договором (іншим, ніж про надання житлово-комунальних послуг, телекомунікаційних послуг, послуг телебачення та радіомовлення), укладеним у письмовій (в тому числі електронній) формі, якщо сума вимоги не перевищує ста розмірів прожиткового мінімуму для працездатних осіб.

Особа має право звернутися до суду з даними вимогами в наказному або в спрощеному позовному провадженні на свій вибір.

2.Вимоги до заяви про видачу судового наказу та порядок її подання

Заява про видачу судового наказу подається до суду у письмовій формі та підписується заявником або його представником.

У заяві повинно бути зазначено:

- 1) найменування суду, до якого подається заява;
- 2) повне найменування (для юридичних осіб) або ім'я (прізвище, ім'я та по батькові) (для фізичних осіб) заявника і боржника, їх місцезнаходження (для юридичних осіб) або місце проживання, ідентифікаційний код юридичної особи в Єдиному державному реєстрі підприємств і організацій України заявника та боржника, реєстраційний номер облікової картки платника податків заявника та боржника (для фізичних осіб) за його наявності або номер і серію паспорта заявника та боржника (для фізичних осіб - громадян України), а також офіційні електронні адреси та інші дані, якщо вони відомі заявнику, які ідентифікують боржника;
- 3) ім'я (прізвище, ім'я та по батькові) представника заявника, якщо заява подається представником, його місце проживання або місцезнаходження;
- 4) вимоги заявника і обставини, на яких вони ґрунтуються;
- 5) перелік доказів, якими заявник обґрунтовує обставини, на яких ґрунтуються його вимоги.

До заяви про видачу судового наказу додаються:

- 1) документ, що підтверджує сплату судового збору;
- 2) документ, що підтверджує повноваження представника, якщо заява підписана представником заявника;
- 3) копія договору, укладеного в письмовій (в тому числі електронній) формі, за яким пред'явлено вимоги про стягнення грошової заборгованості;
- 4) інші документи або їх копії, що підтверджують обставини, якими заявник обґрунтовує свої вимоги.

Якщо заяву подано в електронній формі до боржника, який має зареєстровану офіційну електронну адресу, заявник у подальшому повинен подавати будь-які процесуальні та інші документи, пов'язані з розглядом його заяви виключно в електронній формі.

Заявник має право відкликати заяву про видачу судового наказу до її розгляду судом.

За подання заяви про видачу судового наказу справляється судовий збір у розмірі, встановленому законом. У разі відмови у видачі судового наказу або в разі скасування судового наказу внесена сума судового збору стягувачу не повертається. У разі пред'явлення стягувачем позову до боржника у порядку позовного провадження сума судового збору, сплаченого за подання заяви про видачу судового наказу, зараховується до суми судового збору, встановленої за подання позовної заяви.

3. Вирішення питання щодо прийняття заяви про видачу судового наказу. Повернення заяви і відмова у її прийнятті

Суддя відмовляє у видачі судового наказу, якщо:

- 1) заява подана з порушеннями вимог статті 163 ЦПК;
- 2) заяву подано особою, яка не має процесуальної дієздатності, не підписано або підписано особою, яка не має права її підписувати, або особою, посадове становище якої не вказано;
- 3) заявлено вимогу, яка не відповідає вимогам статті 161 ЦПК;
- 4) наявні обставини, передбачені частиною першою статті 186 ЦПК;
- 5) з моменту виникнення права вимоги пройшов строк, який перевищує позовну давність, встановлену законом для такої вимоги, або пройшов строк, встановлений законом для пред'явлення позову в суд за такою вимогою;
- 6) судом раніше виданий судовий наказ за тими самими вимогами, за якими заявник просить видати судовий наказ;
- 7) судом раніше відмовлено у видачі судового наказу з підстав, передбачених пунктами 3-6;
- 8) із поданої заяви не вбачається виникнення або порушення права грошової вимоги, за якою заявником подано заяву про видачу судового наказу;
- 9) заяву подано з порушенням правил підсудності.

Про відмову у видачі судового наказу суддя постановляє ухвалу не пізніше десяти днів з дня надходження до суду заяви про видачу судового наказу.

У разі якщо в заяві про видачу судового наказу містяться вимоги, частина з яких не підлягає розгляду в порядку наказного провадження, суд постановляє ухвалу про відмову у видачі судового наказу лише в частині цих вимог. У разі якщо заявлені вимоги між собою взаємопов'язані і окремий їх розгляд неможливий, суд відмовляє у видачі судового наказу.

Суддя з метою визначення підсудності, крім випадків подання заяви про видачу судового наказу в електронній формі до боржника, який має офіційну електронну адресу, не пізніше наступного дня з дня отримання заяви про видачу судового наказу перевіряє зазначене у заяві місцезнаходження боржника за відомостями, внесеними до Єдиного державного реєстру юридичних осіб, фізичних осіб - підприємців та громадських формувань.

У разі якщо боржником у заяві про видачу судового наказу вказана фізична особа, яка не має статусу підприємця, суддя не пізніше двох днів з дня надходження такої заяви, крім випадків подання заяви про видачу судового наказу в електронній формі до боржника, який має офіційну електронну адресу, звертається до відповідного органу реєстрації місця перебування та місця проживання особи щодо надання інформації про зареєстроване у встановленому законом порядку місце проживання фізичної особи - боржника.

Інформація про місце проживання (перебування) фізичної особи - боржника має бути надана протягом п'яти днів з моменту отримання відповідним органом реєстрації місця проживання (перебування) особи відповідного звернення суду.

Суддя з метою визначення підсудності може користуватися даними Єдиного державного демографічного реєстру.

Якщо за результатами розгляду отриманих судом відомостей про місцезнаходження боржника - юридичної особи або фізичної особи - підприємця буде встановлено, що заява про видачу судового наказу не підсудна цьому суду, суд не пізніше десяти днів з дня надходження заяви постановляє ухвалу про передачу заяви про видачу судового наказу разом з доданими до неї документами за підсудністю.

У разі якщо отримана судом інформація не дає можливості встановити зареєстроване у встановленому законом порядку місце проживання (перебування) фізичної особи - боржника, суд відмовляє у видачі судового наказу.

Відмова у видачі судового наказу з підстав, передбачених пунктами 1, 2, 8, 9, не є перешкодою для повторного звернення з такою самою заявою після усунення її недоліків.

Відмова у видачі судового наказу з підстав, передбачених пунктами 3-6 унеможливорює повторне звернення з такою самою заявою. Заявник у цьому випадку має право звернутися з тими самими вимогами у позовному порядку.

Суд розглядає заяву про видачу судового наказу протягом п'яти днів з дня її надходження, а якщо боржником у заяві про видачу судового наказу вказана фізична особа, яка не має статусу підприємця, - протягом п'яти днів з дня отримання судом інформації про зареєстроване у встановленому законом порядку місце проживання (перебування) фізичної особи - боржника. Розгляд проводиться без судового засідання і повідомлення заявника і боржника.

За результатами розгляду заяви про видачу судового наказу суд видає судовий наказ або постановляє ухвалу про відмову у видачі судового наказу.

Судовий наказ оскарженню в апеляційному порядку не підлягає, проте може бути скасований у порядку, передбаченому ЦПК.

4. Скасування судового наказу у порядку наказного провадження

Боржник має право протягом п'ятнадцяти днів з дня вручення копії судового наказу та доданих до неї документів подати заяву про його скасування до суду, який його видав, крім випадків видачі судового наказу відповідно до пунктів 4, 5 частини першої статті 161 Кодексу. Заява про скасування судового наказу може також бути подана органами та особами, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб.

Заява про скасування судового наказу подається в суд у письмовій формі.

Заява про скасування судового наказу має містити:

- 1) найменування суду, до якого подається заява;
- 2) повне найменування (для юридичних осіб) або ім'я (прізвище, ім'я та по батькові) (для фізичних осіб) заявника і боржника, їх місцезнаходження (для юридичних осіб) або місце проживання, ідентифікаційний код юридичної особи в Єдиному державному реєстрі підприємств і організацій України заявника та боржника, реєстраційний номер облікової картки платника податків заявника та боржника (для фізичних осіб) за його наявності або номер і серію паспорта заявника та боржника для фізичних осіб - громадян України;

3) ім'я (прізвище, ім'я та по батькові) представника боржника, якщо заява подається представником, його місце проживання або місцезнаходження;

4) наказ, що оспорується;

5) зазначення про повну або часткову необґрунтованість вимог стягувача.

Заява підписується боржником або його представником.

До заяви про скасування судового наказу додаються:

- 1) документ, що підтверджує сплату судового збору;
- 2) документ, що підтверджує повноваження представника боржника, якщо заява подається таким представником;

3) клопотання про поновлення пропущеного строку, якщо заява подається після спливу строку, передбаченого частиною першою цієї статті.

У разі подання неналежно оформленої заяви про скасування судового наказу суддя постановляє ухвалу про її повернення без розгляду не пізніше двох днів з дня її надходження до суду.

У разі видачі судового наказу відповідно до пункту 4 частини першої статті 161 ЦПК боржник має право звернутися до суду з позовом про зменшення розміру аліментів.

У разі видачі судового наказу відповідно до пунктів 4 і 5 частини першої статті 161 ЦПК, судовий наказ може бути переглянуто за нововиявленими обставинами.

Заява про скасування судового наказу не пізніше наступного дня передається судді.

У разі відсутності підстав для повернення заяви про скасування судового наказу, суддя не пізніше двох днів після її подання постановляє ухвалу про скасування судового наказу, в якій роз'яснює заявнику (стягувачу) його право звернутися до суду із тими самими вимогами в порядку спрощеного позовного провадження. В ухвалі про скасування судового наказу суд за клопотанням боржника вирішує питання про поворот виконання судового наказу.

У разі ненадходження до суду заяви від боржника про скасування судового наказу протягом п'яти днів після закінчення строку на її подання судовий наказ набирає законної сили, крім випадків видачі судового наказу відповідно до пунктів 4 і 5 частини першої статті 161 ЦПК, коли судовий наказ набирає законної сили у день його видачі.

Перелік питань для самоконтролю

1. У чому виявляється самостійність наказного провадження у структурі цивільного судочинства?
2. Якою мірою існуюча модель наказного провадження впливає на ефективність цивільного судочинства?
3. Чим відрізняється за своєю природою наказне провадження від нотаріального провадження з надання борговим документам виконавчої сили?
4. Які справи наказного провадження віднесені до юрисдикції суду?
5. Які законодавчі підстави передбачені для видачі судового наказу?
6. Чи здійснюється у наказному провадженні правосуддя?
7. У чому полягає різниця між скасуванням та оскарженням судового наказу?

Рекомендована література

- Основна: [1, 7, 8, 9, 10]
 Допоміжна: [2, 8, 9, 12]
 Інформаційні ресурси Інтернет: [4]
 Міжнародні видання: [4]

Тема 12. Позовне провадження

Мета: Усвідомити поняття позову, визначити його основні елементи та охарактеризувати види залежно від різних класифікацій. З'ясувати зміст та умови реалізації права на позов та права на пред'явлення позову. Деталізувати можливі зміни у позові. Розглянути поняття та види забезпечення позову визначити підстави для забезпечення позову, особливості зустрічного забезпечення, а також скасування заходів забезпечення позову.

План лекційного заняття

1. Поняття позову.
2. Елементи позову. Види позовів.
3. Право на позов та право на пред'явлення позову.
4. Зміни у позові.
5. Поняття та види забезпечення позову. Підстави для забезпечення позову. Зустрічне забезпечення.
6. Скасування заходів забезпечення позову.

1. Поняття позову

Поняття позову нерозривно пов'язане з поняттям позовного судочинства, в порядку якого здійснюється захист порушеного або оскарженого права.

Саме поняття позову традиційно є одним із найбільш спірних питань у процесуальній науці.

Критичний аналіз різних думок щодо поняття позову підводить до висновку про необхідність визначення позову як вимоги заінтересованої особи про захист свого або чужого права або охоронюваного законом інтересу. Саме таке визначення поняття позову відповідає вимозі єдності та універсальності позову як засобу судового захисту прав і законних інтересів. Позов як вимога про судовий захист не може існувати удвох своїх іпостасях: процесуальній та матеріально-правовій. У цьому випадку автори змішують такі поняття як позов і право на позов. Право на позов на відміну від позову дійсно може існувати як у процесуальному, так і в матеріально-правовому сенсі. Позов же як вимога про захист є єдиним і неподільним поняттям незалежно від того, хто використовує цей процесуальний інструмент.

Позов — це вимога заінтересованої особи, що впливає зі спірних матеріальних правовідносин, про захист свого або чужого права або законного інтересу, що підлягає розгляду та вирішенню у встановленому законом порядку.

Визначення позову як вимоги про захист порушеного або оскаржуваного права або охоронюваного законом інтересу дає можливість сформулювати істотні ознаки позову і позовної форми процесу. Для нього характерні:

- 1) наявність матеріально-правової вимоги, що впливає з порушеного або оскаржуваного права;
- 2) розгляд і вирішення цієї вимоги у встановленому законом процесуальному порядку;
- 3) наявність спору про право або законний інтерес;
- 4) наявність двох наділених законом рівними процесуальними правами сторін із протилежними матеріально-правовими інтересами;
- 5) наявність сторін, що сперечаються, і третьої, не заінтересованої у вирішенні справи особи, передбачає змагальність і рівне правове положення тих, хто змагається. Із цього випливає:, що позовна форма процесу — це форма змагальна. І навпаки, будь-яка змагальна форма процесу — форма позовна.

2. Елементи позову. Види позовів

Елементи позову. Як і у будь-якому складному явищі, у позові прийнято виокремлювати його складові частини — елементи позову. Елементи позову визначають його внутрішні специфічні ознаки, містять інформацію про суб'єктивне право, що потребує, на думку позивача, судового захисту, про фактичні обставини, на яких ґрунтується подана вимога.

Позов як вимога про захист складається з трьох елементів: предмета, підстави та змісту.

Предмет позову — це матеріально-правова вимога, заявлена позивачем в суд до відповідача щодо усунення допущеного відповідачем порушення суб'єктивного права позивача. Звідси і саме поняття позову повинно включати одночасно матеріально-правову вимогу як його зміст і процесуальну форму вираження в їхній нерозривній єдності. Однак предмет позову не слід змішувати з певним речовим предметом спору, наприклад, конкретним об'єктом нерухомості, коштами тощо.

Так, предметом позову про розірвання шлюбу є припинення шлюбних правовідносин. Предметом позову про відновлення незаконно звільненого працівника на роботі є визнання звільнення незаконним і відновлення посади, що існувала до порушення права.

Підстави позову — це обставини, що вказуються позивачем, з якими позивач, як з юридичними фактами, пов'язує свою матеріально-правову вимогу або правовідносини в цілому, що складають предмет позову.

Коло фактів, що входять до підстав позову, вказується позивачем у позовній заяві. Якщо позивач неповно вказав ці факти, суд має право запропонувати йому доповнити підстави позову, надати докази на підтвердження наявності або відсутності тих юридично значущих фактів, на які позивач не вказав через свою правову непоінформованість або з інших причин. В кінцевому результаті належне коло фактів, що входять до підстав позову, визначається нормою матеріального права, що підлягає застосуванню у справі.

Зміст позову — це та дія суду, про здійснення якої просить позивач при зверненні за захистом порушених або оскаржуваних прав. Зміст позову визначається позивачем виходячи зі способу судового захисту, передбаченого законом. Позивач може просити суд визнати за ним певне право, зобов'язати відповідача зробити певні дії, підтвердити або спростувати існування певних правовідносин, відновити стан, що існував до порушення права, та ін.

Наприклад, у позові про виселення за неможливістю сумісного проживання предметом позову будуть спірні правовідносини – право дострокового припинення договору житлового найму; підставою позову – факти поведінки відповідача, що створюють неможливість сумісного проживання; зміст – вимога про постановлення рішення про виселення відповідача.

Види позовів. Позови класифікуються за трьома підставами: 1) за предметом позову — процесуально-правова класифікація; 2) за об'єктом захисту — матеріально-правова класифікація; 3) за характером інтересу, що захищається.

За процесуально-правовим критерієм позови класифікуються на позови про присудження, про визнання, перетворювальні позови.

Позовом про присудження позивач вимагає від суду зобов'язати відповідача виконати певну дію або утриматися від вчинення дії. (про стягнення позики, аліментів, відшкодування завданих збитків тощо)

Позови про присудження служать примусовому здійсненню матеріально-правових обов'язків, які не виконуються добровільно або виконуються неналежним чином.

Зміст позову про присудження виражається у вимозі позивача до суду про примушення відповідача до здійснення певних дій; вона виражена у прохальному пункті позовної заяви: стягнути зарплату, відновити на роботі, виселити та ін.

Віндикаційним позовом є позов з вимогою повернення свого майна з чужого незаконного володіння, негативним – з вимогою усунення перешкод у здійсненні власником права користування та розпорядження своїм майном.

Позовом, про визнання є вимога, спрямована на підтвердження судом існування або відсутності певних правовідносин.

Зміст позову про визнання — вимога до суду ухвалити рішення про визнання наявності або відсутності правовідносин, вказаних позивачем (визнати угоду недійсною, визнати право на житлову площу, визнання права власності, авторства тощо).

Позов про існування певних правовідносин між сторонами буде позитивним, а про визнання їх відсутності – негативним

Перетворювальні позови — це позови, спрямовані на зміну або припинення існуючих з відповідачем правовідносин. Судове рішення в такому разі виступає як юридичний факт матеріального права, що змінює структуру матеріальних правовідносин, наприклад, позов про зміну умов договору.

Це позови про виділ частки з спільного майна, припинення договору найму жилого приміщення, розірвання шлюбу тощо.

Змістом перетворювального позову є вимога до суду ухвалити рішення про припинення або зміну правовідносин (про розірвання шлюбу, розділ спільного майна).

За характером інтересу, що захищається, позови поділяються на особисті; для захисту державних і публічних інтересів; для захисту інтересів інших осіб. Дана класифікація

заснована на з'ясуванні питання про вигодонабувача за позовом, характері інтересів, що захищається ним.

У судовій практиці прийняте виокремлення справ за окремими категоріями матеріально-правових відносин: сімейних, трудових, житлових, та ін.

3. Право на позов та право на пред'явлення позову

Право на звернення до суду за судовим захистом посідає важливе місце серед інших прав, що забезпечують захист порушеного чи оскаржуваного права або охоронюваного законом інтересу.

Отже, **право на пред'явлення позову** — це право відкрити та підтримувати судовий розгляд конкретного матеріально-правового спору в суді першої інстанції з метою його вирішення. Це — право на правосуддя по конкретному матеріально-правовому спору.

За своїм змістом право на пред'явлення позову означає право на процес незалежно від його результату, право на діяльність суду щодо розгляду та вирішення вимоги про захист порушеного або оскаржуваного права або законного інтересу, тобто право на одержання рішення незалежно від його змісту і характеру. Таким чином, право на пред'явлення позову є процесуальною категорією, оскільки наявність цього права в зацікавленої особи зовсім не залежить від наявності в неї того суб'єктивного права або охоронюваного законом інтересу, які підлягають захисту.

Отже, **передумови права на пред'явлення позову** — обставини, з наявністю або відсутністю яких закон пов'язує виникнення суб'єктивного права певної особи на пред'явлення позову з конкретної справи.

Якщо такі передумови є в наявності, це означає, що в даної особи є право на судовий розгляд її цивільно-правової вимоги. Якщо будь-яка із передумов відсутня, то немає і самого цього права; звернення до суду в такому випадку не може викликати судового розгляду зазначеного спору; отже, суд не має права (і не зобов'язаний) зробити відповідний акт правосуддя.

Для позитивного вирішення питання про відкриття конкретної справи у суді недостатньо наявності у заінтересованої особи права на пред'явлення позову, необхідно ще і реалізувати це право у належному порядку.

Виходячи зі змісту діючого цивільного процесуального законодавства щодо порядку звернення до суду, пред'являється вичерпний перелік вимог. На відміну від випадків недотримання передумов права на пред'явлення позову, недотримання порядку (умов) реалізації права на пред'явлення позову хоча і тягне неможливість порушення провадження по справі в суді, однак не є непереборним. Позивач може виправити допущені помилки та повторно звернутися до суду з тотожним позовом на загальних підставах.

До порядку (умов) реалізації права на пред'явлення позову належать:

1. Підсудність справи даному суду.

Якщо спір не підсудний даному суду, суддя відмовить у прийнятті позовної заяви не тому, що немає права на пред'явлення позову, а тому, що відсутня передбачена законом умова реалізації права на пред'явлення позову.

Якщо суддя, вирішуючи питання про відкриття провадження у справі, встановить, що справа не підсудна цьому суду, заява повертається позивачеві для подання до належного суду, про що постановляється ухвала.

2. Процесуальна дієздатність позивача.

Дана обставина повинна бути встановлена суддею, що приймає заяву. Доказами, що підтверджують наявність або відсутність дієздатності, є паспорт, рішення суду (для визнаних обмежено дієздатними та недієздатними), свідоцтво про шлюб.

3. Наявність належно оформлених повноважень на підписання або пред'явлення позовної заяви.

Позовна заява подається до суду першої інстанції в письмовій формі та підписується позивачем або його представником (п.2 ст. 175 ЦПК України).

Якщо позовна заява подається представником позивача, до позовної заяви додається довіреність чи інший документ, що підтверджує його повноваження.

4. Сплата судового збору.

5. Дотримання реквізитів позовної заяви.

Письмові заяви учасників справи поділяються на дві групи: заяви по суті справи і заяви з процесуальних питань.

Заяви по суті справи. При розгляді справи судом у порядку позовного провадження учасники справи викладають письмово свої вимоги, заперечення, аргументи, пояснення та міркування щодо предмета спору виключно у заявах по суті справи, визначених ЦПК.

Заявами по суті справи є: позовна заява; відзив на позовну заяву (відзив); відповідь на відзив; заперечення; пояснення третьої особи щодо позову або відзиву.

Підстави, час та черговість подання заяв по суті справи визначаються ЦПК або судом у передбачених законом випадках.

Подання заяв по суті справи є правом учасників справи. Суд може зобов'язати державний орган чи орган місцевого самоврядування подати відповідну заяву по суті справи (крім позовної заяви).

Суд може дозволити учаснику справи подати додаткові пояснення щодо окремого питання, яке виникло при розгляді справи, якщо визнає це за необхідне (ст. 174 ЦПК).

Заяви з процесуальних питань. При розгляді справи судом учасники справи викладають свої вимоги, заперечення, аргументи, пояснення, міркування щодо процесуальних питань у заявах та клопотаннях, а також запереченнях проти заяв і клопотань.

Заяви, клопотання і заперечення подаються в письмовій або усній формі. У випадках, визначених ЦПК, заяви і клопотання подаються тільки в письмовій формі.

Заяви, клопотання і заперечення подаються та розглядаються в порядку, встановленому ЦПК, а у випадках, коли законом такий порядок не встановлено - він встановлюється судом (ст. 182 ЦПК).

Будь-яка письмова заява, клопотання, заперечення повинні містити:

1) повне найменування (для юридичних осіб) або ім'я (прізвище, ім'я та по батькові) (для фізичних осіб) особи, яка подає заяву чи клопотання або заперечення проти них, її місцезнаходження (для юридичних осіб) або місце проживання чи перебування (для фізичних осіб), ідентифікаційний код юридичної особи в Єдиному державному реєстрі підприємств і організацій України (для юридичних осіб, зареєстрованих за законодавством України);

2) найменування суду, до якого вона подається;

3) номер справи, прізвище та ініціали судді (суддів), якщо заява (клопотання, заперечення) подається після постановлення ухвали про відкриття провадження у справі;

4) зміст питання, яке має бути розглянуто судом, та прохання заявника;

5) підстави заяви (клопотання, заперечення);

6) перелік документів та інших доказів, що додаються до заяви (клопотання, заперечення);

7) інші відомості, що вимагаються ЦПК.

Письмові заява, клопотання чи заперечення підписуються заявником чи його представником.

Суд, встановивши, що письмову заяву (клопотання, заперечення) подано без додержання вимог частини першої або другої цієї статті, повертає її заявнику без розгляду (ст. 183 ЦПК).

Позовна заява - встановлена законом форма звернення до суду за вирішенням спору про суб'єктивне право.

Згідно з ч.3 ст. 175 ЦПК України позовна заява повинна містити:

1) найменування суду першої інстанції, до якого подається заява;

2) повне найменування (для юридичних осіб) або ім'я (прізвище, ім'я та по батькові - для фізичних осіб) сторін та інших учасників справи, їх місцезнаходження (для юридичних осіб) або місце проживання чи перебування (для фізичних осіб), поштовий індекс, ідентифікаційний код юридичної особи в Єдиному державному реєстрі підприємств і організацій України (для юридичних осіб, зареєстрованих за законодавством України), а також реєстраційний номер облікової картки платника податків (для фізичних осіб) за його наявності або номер і серію паспорта для фізичних осіб - громадян України (якщо такі відомості позивачу відомі), відомі номери засобів зв'язку, офіційної електронної адреси та адреси електронної пошти;

3) зазначення ціни позову, якщо позов підлягає грошовій оцінці; обґрунтований розрахунок сум, що стягуються чи оспорується;

4) зміст позовних вимог: спосіб (способи) захисту прав або інтересів, передбачений законом чи договором, або інший спосіб (способи) захисту прав та інтересів, який не суперечить закону і який позивач просить суд визначити у рішенні; якщо позов подано до кількох відповідачів - зміст позовних вимог щодо кожного з них;

5) виклад обставин, якими позивач обґрунтовує свої вимоги; зазначення доказів, що підтверджують вказані обставини;

6) відомості про вжиття заходів досудового врегулювання спору, якщо такі проводилися, в тому числі, якщо законом визначений обов'язковий досудовий порядок врегулювання спору;

7) відомості про вжиття заходів забезпечення доказів або позову до подання позовної заяви, якщо такі здійснювалися;

8) перелік документів та інших доказів, що додаються до заяви; зазначення доказів, які не можуть бути подані разом із позовною заявою (за наявності); зазначення щодо наявності у позивача або іншої особи оригіналів письмових або електронних доказів, копії яких додано до заяви;

9) попередній (орієнтовний) розрахунок суми судових витрат, які позивач поніс і які очікує понести у зв'язку із розглядом справи;

10) підтвердження позивача про те, що ним не подано іншого позову (позовів) до цього ж відповідача (відповідачів) з тим самим предметом та з тих самих підстав.

Вищенаведені відомості, що підлягають обов'язковому включенню в позовну заяву, можна розділити на кілька груп:

а) *відомості вступного характеру* (найменування суду, до якого подається заява; ім'я (найменування) позивача і відповідача, їх місце проживання або місцезнаходження; ціна позову);

б) *відомості, що належать до опису обставин справи та мотивування заявлених вимог* (факти підстави позову, вказівка на докази, їх підтвердження);

в) *відомості резолютивного характеру* (вимоги позивача до кожного з відповідачів, їх зміст та розмір, а також підпис особи, яка звернулася до суду, або її представника);

г) *додаткові відомості* (перелік додатків, інші дані, необхідні для вирішення питання про прийняття позовної заяви).

ЦПК не вимагає, щоб позовна заява обов'язково містила правову кваліфікацію спірних правовідносин, тобто посилання позивача на норми права, на яких він засновує свою вимогу (так звана правова підстава позову). Однак оскільки позов - правова вимога, вказівка в позовній заяві норм права, на яких засновані вимоги позивача, уявляється вкрай бажаною. У разі пред'явлення позову особою, якій законом надано право звертатися до суду в інтересах іншої особи, в заяві повинні бути зазначені підстави такого звернення.

Позовна заява подається до суду в письмовій формі і підписується позивачем або його представником, або іншою особою, якій законом надано право звертатися до суду в інтересах іншої особи.

Документи, що додаються до позовної заяви. Позивач повинен додати до позовної заяви її копії та копії всіх документів, що додаються до неї, відповідно до кількості

відповідачів і третіх осіб.

Вказані правила щодо подання копій документів не поширюються на позови, що виникають з трудових правовідносин, а також про відшкодування шкоди, заподіяної внаслідок злочину чи каліцтвом, іншим ушкодженням здоров'я або смертю фізичної особи, незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органів, що здійснюють оперативно-розшукову діяльність, досудове розслідування, прокуратури або суду.

У разі необхідності до позовної заяви додаються клопотання та заяви позивача про звільнення (відстрочення, зменшення) від сплати судового збору, про призначення експертизи, витребування доказів тощо.

До позовної заяви додаються документи, що підтверджують сплату судового збору у встановлених порядку і розмірі, або документи, що підтверджують підстави звільнення від сплати судового збору відповідно до закону.

Позивач зобов'язаний додати до позовної заяви всі наявні в нього докази, що підтверджують обставини, на яких ґрунтуються позовні вимоги (якщо подаються письмові чи електронні докази позивач може додати до позовної заяви копії відповідних доказів).

До заяви про визнання акта чи договору недійсним додається також копія (або оригінал) оспорюваного акта чи договору або засвідчений витяг з нього, а у разі відсутності акта чи договору у позивача - клопотання про його витребування.

До позовної заяви, підписаної представником позивача, додається довіреність чи інший документ, що підтверджує повноваження представника позивача (ст. 177 ЦПК).

Недотримання зобов'язальних вимог до форми і змісту позовної заяви перешкоджає початку процесу, тому що суд не має необхідної інформації для відкриття провадження по справі. ЦПК закріплює спеціальний процесуальний інститут, застосування якого дозволяє забезпечити усунення недоліків позовної заяви в найбільш короткий строк - інститут залишення позовної заяви без руху.

Відзив. У відзиві відповідач викладає заперечення проти позову. Відзив підписується відповідачем або його представником.

Відзив повинен містити:

- 1) найменування (ім'я) позивача і номер справи;
- 2) повне найменування (для юридичних осіб) або ім'я (прізвище, ім'я та по батькові для фізичних осіб) відповідача, його місцезнаходження (для юридичних осіб) або місце проживання чи перебування (для фізичних осіб), поштовий індекс, ідентифікаційний код юридичної особи в Єдиному державному реєстрі підприємств і організацій України (для юридичних осіб, зареєстрованих за законодавством України), реєстраційний номер облікової картки платника податків (для фізичних осіб) за його наявності або номер і серію паспорта для фізичних осіб - громадян України, номери засобів зв'язку, офіційну електронну адресу та адресу електронної пошти, за наявності;
- 3) у разі повного або часткового визнання позовних вимог - вимоги, які визнаються відповідачем;
- 4) обставини, які визнаються відповідачем, а також правову оцінку обставин, надану позивачем, з якою відповідач погоджується;
- 5) заперечення (за наявності) щодо наведених позивачем обставин та правових підстав позову, з якими відповідач не погоджується, із посиланням на відповідні докази та норми права;
- 6) перелік документів та інших доказів, що додаються до відзиву, та зазначення документів і доказів, які не можуть бути подані разом із відзивом, із зазначенням причин їх неподання;
- 7) заперечення (за наявності) щодо заявленого позивачем розміру судових витрат, які позивач поніс та очікує понести до закінчення розгляду справи по суті;
- 8) попередній (орієнтовний) розрахунок суми судових витрат, які відповідач поніс і які очікує понести в зв'язку із розглядом справи.

Копія відзиву та доданих до нього документів іншим учасникам справи повинна бути

надіслана (надана) одночасно з надісланням (наданням) відзиву до суду.

До відзиву додаються: 1) докази, що підтверджують обставини, на яких ґрунтуються заперечення відповідача, якщо такі докази не надані позивачем; 2) документи, що підтверджують надіслання (надання) відзиву і доданих до нього доказів іншим учасникам справи.

До відзиву, підписаного представником відповідача, додається довіреність чи інший документ, що підтверджує повноваження представника відповідача.

Відзив подається в строк, встановлений судом, який не може бути меншим п'ятнадцяти днів з дня вручення ухвали про відкриття провадження у справі. Суд має встановити такий строк подання відзиву, який дозволить відповідачу підготувати його та відповідні докази, а іншим учасникам справи - отримати відзив не пізніше першого підготовчого засідання у справі.

У разі ненадання відповідачем відзиву у встановлений судом строк без поважних причин суд вирішує справу за наявними матеріалами (ст. 178 ЦПК).

Відповідь на відзив. У відповіді на відзив позивач викладає свої пояснення, міркування і аргументи щодо наведених відповідачем у відзиві заперечень і мотиви їх визнання або відхилення.

Відповідь на відзив підписується позивачем або його представником.

Відповідь на відзив подається в строк, встановлений судом. Суд має встановити такий строк подання відповіді на відзив, який дозволить позивачу підготувати свої міркування, аргументи та відповідні докази, іншим учасникам справи - отримати відповідь на відзив завчасно до початку розгляду справи по суті, а відповідачу - надати учасникам справи заперечення завчасно до початку розгляду справи по суті (ст. 179 ЦПК).

Заперечення. У запереченні відповідач викладає свої пояснення, міркування і аргументи щодо наведених позивачем у відповіді на відзив пояснень, міркувань і аргументів і мотиви їх визнання або відхилення.

Заперечення підписується відповідачем або його представником.

Заперечення подається в строк, встановлений судом. Суд має встановити такий строк подання заперечення, який дозволить іншим учасникам справи отримати заперечення завчасно до початку розгляду справи по суті (ст. 180 ЦПК).

Пояснення третьої особи щодо позову або відзиву. У поясненнях третьої особи щодо позову або відзиву третя особа, яка не заявляє самостійних вимог щодо предмета спору, викладає свої аргументи і міркування на підтримку або заперечення проти позову.

Пояснення третьої особи підписуються третьою особою або її представником.

Пояснення третьої особи подаються в строк, встановлений судом. Суд має встановити такий строк, який дозволить третій особі підготувати свої міркування, аргументи та відповідні докази та надати пояснення до позову або відзиву, а іншим учасникам справи - отримати відповідь на такі пояснення завчасно до початку розгляду справи по суті (ст. 181 ЦПК).

Відкриття провадження у справі — стадія цивільного процесу, на якій суд вирішує питання про відкриття провадження по конкретній цивільній справі в суді першої інстанції, перевіряє наявність у особи, яка звернулася до суду, права на звернення до суду і дотримання встановленого порядку реалізації даного права.

Процесуальна діяльність по відкриттю провадження у справі в суді першої інстанції має велике значення для забезпечення права на судовий захист і реалізації всього комплексу завдань і цілей цивільного судочинства. Саме тут вирішується питання про наявність умов, з якими закон пов'язує саму можливість виникнення провадження в суді загальної юрисдикції щодо розгляду та вирішення по суті конкретної цивільної справи. Наявність таких умов для звернення заінтересованої особи за судовим захистом і дотримання нею встановленого законом порядку звернення ставить в обов'язок судді відкрити провадження у цивільній справі шляхом постановлення ухвали про відкриття провадження у справі. Лише після цього,

за загальним правилом, і стають можливими виникнення і зміна по справі всієї сукупності цивільних процесуальних правовідносин.

У відповідності з ЦПК судовий процес по цивільній справі може бути розпочатий лише на підставі поданого в суд заінтересованою особою або від імені заінтересованої особи позову.

У випадках, встановлених законом, звернутися в суд в інтересах заінтересованої особи можуть Уповноважений Верховної Ради України з прав людини, прокурор, органи державної влади, органи місцевого самоврядування, фізичні і юридичні особи.

Питання про відкриття справи вирішується суддею одноособово. Суддя, ознайомившись із поданою позовною заявою, повинен зробити одну із процесуальних дій, передбачених ЦПК: 1) відкрити провадження у справі (ч. 1 ст. 187 ЦПК); 2) відмовити у відкритті провадження у справі (ч. 1 ст. 186 ЦПК); 3) залишити позовну заяву без руху (ч. 1 ст. 185 ЦПК); 4) повернути позовну заяву (ч. 4 ст. 185 ЦПК).

Про прийняття позовної заяви до розгляду та **відкриття провадження** у справі суд постановляє ухвалу, в якій зазначаються:

1) найменування суду, прізвище та ініціали судді, який відкрив провадження у справі, номер справи;

2) найменування (для юридичних осіб) або ім'я (прізвище, ім'я та по батькові за його наявності для фізичних осіб) сторін, їх місцезнаходження (для юридичних осіб) або місце проживання (для фізичних осіб);

3) предмет та підстави позову;

4) за якими правилами позовного провадження (загального чи спрощеного) буде розглядатися справа;

5) дата, час і місце підготовчого засідання, якщо справа буде розглядатися в порядку загального позовного провадження;

6) дата, час і місце проведення судового засідання для розгляду справи по суті, якщо справа буде розглядатися в порядку спрощеного позовного провадження з повідомленням (викликом) сторін;

7) результат вирішення заяв і клопотань позивача, що надійшли разом із позовною заявою, якщо їх вирішення не потребує виклику сторін;

8) строк для подання відповідачем відзиву на позов;

9) строки для подання відповіді на відзив та заперечень, якщо справа буде розглядатися за правилами спрощеного позовного провадження;

10) строк надання пояснень третіми особами, яких було залучено при відкритті провадження у справі;

11) веб-адреса сторінки на офіційному веб-порталі і судової влади України в мережі Інтернет, за якою учасники справи можуть отримати інформацію щодо справи, що розглядається.

Якщо при відкритті провадження у справі було вирішено питання про залучення третіх осіб, позивач не пізніше двох днів з дня вручення копії ухвали про відкриття провадження у справі повинен направити таким третім особам копії позовної заяви з додатками, а докази такого направлення надати суду до початку підготовчого засідання або до початку розгляду справи по суті в порядку спрощеного позовного провадження.

Якщо суд в ухвалі про відкриття провадження у справі за результатами розгляду відповідного клопотання позивача вирішує розглядати справу за правилами спрощеного позовного провадження, суд визначає строк відповідачу для подання заяви із запереченням проти розгляду справи за правилами спрощеного позовного провадження, який не може бути меншим п'яти днів з дня вручення ухвали.

У разі якщо відповідачем у позовній заяві вказана фізична особа, яка не є суб'єктом підприємницької діяльності, суд не пізніше двох днів з дня надходження позовної заяви до суду звертається до відповідного органу реєстрації місця перебування та місця проживання особи щодо надання інформації про зареєстроване місце проживання (перебування) такої

фізичної особи.

Інформація про місце проживання (перебування) фізичної особи має бути надана протягом п'яти днів з моменту отримання відповідним органом реєстрації місця проживання та перебування особи відповідного звернення суду.

Суддя з метою визначення підсудності може також користуватися даними Єдиного державного демографічного реєстру.

Якщо за результатами отриманої судом інформації буде встановлено, що справа не підсудна цьому суду, суд надсилає справу за підсудністю в порядку, встановленому ЦПК.

Якщо отримана судом інформація не дає можливості встановити зареєстроване у встановленому законом порядку місце проживання (перебування) фізичної особи, суд вирішує питання гіро відкриття провадження у справі. Подальший виклик такої особи як відповідача у справі здійснюється через оголошення на офіційному веб-порталі судової влади України.

Суддя, встановивши, після відкриття провадження у справі, що позовну заяву подано без додержання вимог, викладених у ЦПК, постановляє ухвалу не пізніше наступного дня, в якій зазначаються підстави залишення заяви без руху, про що повідомляє позивача і надає йому строк для усунення недоліків, який не може перевищувати п'яти днів з дня вручення позивачу ухвали.

Якщо позивач усунув недоліки позовної заяви у строк, встановлений судом, суд продовжує розгляд справи, про що постановляє ухвалу не пізніше наступного дня з дня отримання інформації про усунення недоліків.

Якщо позивач не усунув недоліки позовної заяви у строк, встановлений судом, позовна заява залишається без розгляду (ст. 187 ЦПК).

У відповідності зі ст. 185 ЦПК *позовна заява залишається без руху* в наступних випадках:

1) *якщо вона подана без додержання вимог, викладених у статтях 175 і 177 ЦПК.* Підставою для залишення позовної заяви без руху можуть стати лише прямо зазначені в законі недоліки позовної заяви. Так, наприклад, (а) в справі про розірвання шлюбу суд залишив заяву без руху тому що в заяві не було вказано яке прізвище залишити позивачу після розірвання шлюбу та на кого покласти витрати по справі, (б) в заяві у справі про стягнення боргу було не вірно зазначено адресу відповідача, (в) в заяві у справі про стягнення заборгованості по заробітній платі не було зазначено суму заборгованості по заробітній платі, яка підлягає стягненню, (г) в заяві у справі про стягнення аліментів не вказано перелік документів, що додаються до заяви;

В той же час, не може бути залишена без руху позовна заява у випадку недолучення до неї доказів - як зазначених у позовній заяві, так і інших доказів, що підлягають поданню позивачем, на думку суду;

2) *якщо не сплачено судовий збір.* Позовна заява залишається без руху, якщо позивачем до звернення до суду судовий збір не сплачений, або сплачений внаслідок арифметичної помилки, неправильного визначення ціни позову або з інших причин у меншому розмірі, ніж це потрібно за законом, або документ про сплату судового збору не наданий до позовної заяви, або наданий не оригінал, а копія такого документа.

В ухвалі про залишення позовної заяви без руху зазначаються недоліки позовної заяви, спосіб і строк їх усунення, який не може перевищувати десяти днів з дня вручення ухвали про залишення позовної заяви без руху. Якщо ухвала про залишення позовної заяви без руху постановляється з підстави несплати судового збору у встановленому законом розмірі, суд в такій ухвалі повинен зазначити точну суму судового збору, яку необхідно сплатити (доплатити).

Якщо позивач відповідно до ухвали суду у встановлений строк виконає вимоги, визначені статтями 175 і 177 ЦПК, сплатить суму судового збору, позовна заява вважається поданою в день первісного її подання до суду. Якщо позивач не усунув недоліки позовної заяви у строк, встановлений судом, заява вважається неподаною і повертається позивачеві.

Залишення позовної заяви без руху можливо тільки до відкриття судом провадження у справі. Після постанови судом ухвали про відкриття провадження у справі залишення позовної заяви без руху неможливо. Недоліки, виявлені пізніше, усуваються на наступних стадіях процесу, наприклад, у формі уточнення позовних вимог при підготовці справи до судового розгляду або при судовому розгляді.

Заяви, скарги, клопотання, визначені ЦПК, за подання яких передбачено сплату судового збору, залишаються судом без руху також у випадку, якщо на момент відкриття провадження за відповідною заявою, скаргою, клопотанням суд виявить, що відповідна сума судового збору не зарахована до спеціального фонду державного бюджету. Вказані правила не застосовуються до заяв про забезпечення доказів або позову (ч. 9 ст. 185 ЦПК).

Повернення позовної заяви провадиться суддею у випадках недотримання умов пред'явлення позову, порядку його подачі, невиконання вимог про усунення порушень порядку і форми подачі позовної заяви.

Відповідно до ч. 4 ст. 185 ЦПК заява повертається у випадках, коли:

1) заяву подано особою, яка не має процесуальної дієздатності, не підписано або підписано особою, яка не має права її підписувати, або особою, посадове становище якої не вказано;

2) порушено правила об'єднання позовних вимог;

3) до постановлення ухвали про відкриття провадження у справі від позивача надійшла заява про врегулювання спору або заява про відкликання позовної заяви;

4) відсутні підстави для звернення прокурора до суду в інтересах держави або для звернення до суду особи, якій законом надано право звертатися до суду в інтересах іншої особи;

5) подана заява про розірвання шлюбу під час вагітності дружини або до досягнення дитиною одного року без дотримання вимог, встановлених Сімейним кодексом України;

6) позивачем подано до цього самого суду інший позов (позови) до цього самого відповідача (відповідачів) з тим самим предметом та з однакових підстав і щодо такого позову (позовів) на час вирішення питання про відкриття провадження у справі, що розглядається, не постановлена ухвала про відкриття або відмову у відкритті провадження у справі, повернення позовної заяви або залишення позову без розгляду;

7) до заяви не додано доказів вжиття заходів досудового врегулювання спору у випадку, коли такі заходи є обов'язковими згідно із законом.

Суддя повертає позовну заяву і додані до неї документи *не пізніше п'яти днів* з дня її надходження або з дня закінчення строку на усунення недоліків.

Про повернення позовної заяви суд постановляє ухвалу. Ухвалу про повернення позовної заяви може бути оскаржено. Копія позовної заяви залишається в суді.

У разі скасування ухвали про повернення позовної заяви та направлення справи для продовження розгляду суд не має права повторно повертати позовну заяву.

Повернення позовної заяви не перешкоджає повторному зверненню із заявою до суду, якщо перестануть існувати обставини, що стали підставою для повернення заяви.

Процесуальне завдання, що вирішується суддею під час відкриття провадження у справі, - перевірка підстав для прийняття заяви. Якщо таких підстав немає, суддя відмовляє в прийнятті заяви, керуючись зазначеними в ЦПК мотивами. У рамках підстав до відмови в порушенні справи об'єднані дві групи мотивів: передумови права на позов і умови його здійснення. Відсутність передумов обумовлює об'єктивну неможливість розгляду справи, процес взагалі не може бути початий. Недотримання порядку пред'явлення позову - лише тимчасова перешкода, що може бути усунута заінтересованою особою, після чого процес у справі можливий.

Згідно ч. 1 ст. 186 ЦПК, **суддя відмовляє у відкритті провадження у справі**, якщо:

1) заява не підлягає розгляду в порядку цивільного судочинства.

Вказане положення можна продемонструвати такими прикладами судової практики:

- у порядку цивільного судочинства не можуть розглядатися позови про

спростування відомостей, які містяться у вироках та інших судових рішеннях, а також у постановах слідчих та інших відповідних органів, для оскарження яких законом встановлено інший порядок. Отже, суди повинні відмовляти у відкритті провадження у справі за позовами про визнання викладених у поданні прокурора відомостей такими, що не відповідають дійсності, захист честі, гідності і ділової репутації¹;

- колективні трудові спори, на відміну від індивідуальних, - це спори непозовного провадження між найманими працівниками, трудовим колективом (профспілкою) і власником чи уповноваженим ним органом з питань встановлення нових або зміни чинних соціально-економічних умов праці та виробничого побуту, укладення або зміни колективного договору, виконання колективного договору або його окремих положень тощо. Оскільки при трудових конфліктах відсутнє порушення прав, а має місце зіткнення інтересів сторін трудових правовідносин, то в такому разі застосовується примирно-третейський порядок їх вирішення, правовий механізм якого визначено Законом України «Про порядок вирішення колективних трудових спорів (конфліктів)»;

- згідно із статтями 126, 129 Конституції України рішення суду і відповідно до цього дії або бездіяльність судів у питаннях здійснення правосуддя (пов'язаних з підготовкою, розглядом справ у судових інстанціях тощо) можуть оскаржуватися у чинному в даний час апеляційному та касаційному порядку, а не шляхом оскарження їх в інший суд першої інстанції, що одночасно порушувало б і принцип незалежності суддів, і заборону втручання у її вирішення належним судом;

2) є таке, що набрало законної сили, рішення чи ухвала суду про закриття провадження у справі між тими самими сторонами, про той самий предмет і з тих самих підстав, або є судовий наказ, що набрав законної сили, за тими самими вимогами;

3) у провадженні цього чи іншого суду є справа із спору між тими самими сторонами, про той самий предмет і з тих самих підстав;

4) є рішення третейського суду, прийняте в межах його компетенції, щодо спору між тими самими сторонами, про той самий предмет і з тих самих підстав, за винятком випадків, коли суд відмовив у видачі виконавчого листа на примусове виконання рішення третейського суду або скасував рішення третейського суду і розгляд справи в тому ж третейському суді виявився неможливим;

5) є рішення суду іноземної держави, визнане в Україні в установленому законом порядку, щодо спору між тими самими сторонами, про той самий предмет і з тих самих підстав;

6) настала смерть фізичної особи або оголошено її померлою чи припинено юридичну особу, які звернулися із позовною заявою або до яких пред'явлено позов, якщо спірні правовідносини не допускають правонаступництва.

Неприпустима відмова у відкритті провадження у цивільній справі за мотивами недоведеності заявленої вимоги, пропуску строку позовної давності та іншими не передбаченими законом підставам. Зокрема, неприпустима відмова в прийнятті заяви з тієї причини, що спірна вимога не захищена законом або що вона явно не обґрунтована (так звані безпредметні позови), не може служити також підставою для відмови в прийнятті позову відсутність закону, що регулює спірне відношення.

Про відмову у відкритті провадження у справі постановляється ухвала *не пізніше п'яти днів з дня надходження заяви*. Така ухвала надсилається заявникові не пізніше наступного дня після її постановлення.

До ухвали про відмову у відкритті провадження у справі, що надсилається заявникові, додаються позовні матеріали. Копія позовної заяви залишається в суді.

Ухвалу про відмову у відкритті провадження у справі може бути оскаржено. У разі скасування цієї ухвали позовна заява вважається поданою в день первісного звернення до суду.

4. Зміни у позові

Зміна підстав позову може виявлятися як у заміні спочатку зазначених обставин для обґрунтування заявлених вимог новими, так і у внесенні додаткових або виключенні деяких із зазначених позивачем фактів. Подібні перетворення у підставі позову неминучі, якщо змінюється сам предмет позову. Наприклад, вимагаючи замість розірвання шлюбу визнання його недійсним, позивач повинен замінити підставу позову, оскільки обставини, що дозволяють суду вирішити ці вимоги, різні.

Зі зміною однієї лише підстави позову при збереженні того самого предмета (спірного права вимоги або правовідносини в цілому) охоронюваний за допомогою даного позову інтерес завжди зберігає тотожність.

Зміна підстав позову в процесі його розгляду неможлива в тих випадках, коли подібна зміна тягне зміну предмета позову.

Зміна предмета позову — заміна первісно зазначеного позивачем предмета іншим, підставою для якої служать первісно наведені позивачем обставини.

Формою відмови сторони в процесі від судового захисту належних їй прав є: а) на стороні позивача - відмова від позову; б) на стороні відповідача - визнання позову.

Відповідно до ч. 1 ст. 206 ЦПК позивач може відмовитися від позову, а відповідач - визнати позов на будь-якій стадії провадження у справі, зазначивши про це в заяві по суті справи або в окремій письмовій заяві.

Відмова від позову - це розпорядницька дія позивача, що спрямована на закінчення подальшого розгляду судом заявленої вимоги, яка містить відмову від спірного матеріального права або охоронюваного законом інтересу.

Отже, відмова від позову являє собою акт розпорядження процесуальним правом, тобто правом на судовий захист. Вона може бути викликана різними мотивами (прощенням боргу, виконанням відповідачем обов'язку перед позивачем, безперспективністю позову та ін.), однак відповідно до діючого законодавства ця процесуальна дія позивача є безумовною підставою для закриття судом провадження у справі (п. 4 ч. 1 ст. 255 ЦПК). У випадках, коли відмова від позову пов'язана з добровільним задоволенням вимоги відповідачем, позивач відмовляється не від самого матеріального права, а від подальшого розгляду судом заявленої вимоги про його захист. Відмова від позову має безумовний характер, вона не може бути пов'язана позивачем з настанням або ненастанням певних умов. Правом на відмову від позову володіє також третя особа, яка заявляє самостійні вимоги щодо предмета спору, - стосовно пред'явлених ним вимог, кожний зі співпозивачів - відносно своєї вимоги, відповідач - відносно зустрічного позову. Відмова третьої особи, яка заявляє самостійні вимоги щодо предмета спору, від свого позову, відмова відповідача від зустрічного позову за умови прийняття їх судом тягнуть припинення провадження в справі у відповідній частині. Відмова від позову, що заявлена одним зі співпозивачів, не позбавляє інших позивачів права вимагати розгляду справи по суті.

Відмова від позову може мати місце на будь-якій стадії процесу, тобто як в суді першої, так і в судах апеляційної чи касаційної інстанції.

Визнання позову - це розпорядницька дія відповідача, його згода на задоволення заявлених позовних вимог, що спрямована на закінчення розгляду судом заявленої вимоги шляхом постановлення рішення про його задоволення.

Мотивами визнання позову можуть бути необґрунтованість заперечень відповідача та переконання в справедливості вимоги позивача, повна або часткова добровільна відмова відповідача від належного йому суб'єктивного права на користь позивача, небажання продовжувати спір. Визнанням позову відповідач припиняє матеріально-правовий спір з позивачем, забезпечуючи позивачеві вигравш процесу.

Від визнання позову варто відрізнити *визнання відповідачем якого-небудь факту*. Визнання позову є розпорядницькою дією відповідача і означає безумовну згоду з вимогами позивача та з винесенням судом рішення на користь позивача незалежно від наявності і доведеності фактів, що входять у підставу позову. Визнання факту є різновидом пояснень

відповідача як засобу доказування і спрямоване на підтвердження наявності певної обставини, доказування якої згідно з правилами про розподіл тягаря доказування покладається на позивача. Так, відповідач у позові про відшкодування шкоди може визнати факт заподіяння його діями шкоди життю, здоров'ю або майну позивача, однак, проте, заперечувати проти задоволення вимог, посилаючись на те, що шкода була заподіяна внаслідок непереборної сили або наміру потерпілого. Слід звернути увагу, якщо визнання відповідачем позову суперечить закону або порушує права, свободи чи інтереси інших осіб, суд постановляє ухвалу про відмову у прийнятті визнання відповідачем позову і продовжує судовий розгляд.

Суд не приймає відмову позивача від позову, визнання позову відповідачем у справі, в якій особу представляє її законний представник, якщо його дії суперечать інтересам особи, яку він представляє.

Мирова угода - розпорядницька дія сторін щодо взаємного врегулювання матеріально-правового спору, який виник, на взаємоприйнятних умовах.

Мирова угода укладається сторонами з метою врегулювання спору на підставі взаємних поступок і має стосуватися лише прав та обов'язків сторін. У мировій угоді сторони можуть вийти за межі предмета спору за умови, що мирова угода не порушує прав чи охоронюваних законом інтересів третіх осіб (ст. 207 ЦПК).

Мирова угода відрізняється як від відмови від позову, так і від його визнання, тому що є взаємним договором. Вона може ґрунтуватися на взаємних процесуальних поступках, але може бути і односторонньою поступкою.

Мирова угода повинна відповідати певним *вимогам*:

- 1) повинна бути спрямована на закінчення судової справи;
- 2) будучи за змістом цивільно-правою угодою, мирова угода повинна відповідати всім вимогам, які звичайно пред'являються до угод;
- 3) ясність змісту мирової угоди, повна визначеність і безумовність встановлених угодою прав і обов'язків сторін;
- 4) оформлюється ухвалою суду про закриття провадження у справі;
- 5) мирова угода може бути укладена і прийнята судом лише у справах позовного провадження і на будь-якій стадії процесу.

Мирова угода може бути укладена тільки учасниками спірних матеріальних правовідносин - сторонами і третіми особами, але ніяк ні прокурором, ані органом державної влади, ані фізичною або юридичною особою, які пред'явили позов у захист інтересів інших осіб. Не належить таке право і третім особам, які не заявляють самостійних вимог щодо предмету спору.

До ухвалення судового рішення у зв'язку з укладенням сторонами мирової угоди суд роз'яснює сторонам наслідки такого рішення, перевіряє, чи не обмежені представники сторін вчинити відповідні дії.

Суд постановляє ухвалу про відмову у затвердженні мирової угоди і продовжує судовий розгляд, якщо умови мирової угоди суперечать закону чи порушують права чи охоронювані законом інтереси інших осіб, є невиконуваними (п. 1 ч. 5 ст. 207 ЦПК).

Так, наприклад, недопустимо визнавати умови мирової угоди за позовом про визнання заповіту недійсним, оскільки підстави визнання заповіту недійсним встановлені імперативними нормами матеріального права (ст. 1257 ЦК). У п. 8 постанови Пленуму Верховного Суду України від 15.05.2006 р. № 3 «Про застосування судами окремих норм Сімейного кодексу України при розгляді справ щодо батьківства, материнства та стягнення аліментів» зазначається, що умови та порядок визнання батьківства визначено законом, тому в справах названої категорії суд не може визнавати мирові угоди.

Суд не визнає мирової угоди у справі, якщо одну із сторін мирової угоди представляє її законний представник, дії якого суперечать інтересам особи, яку він представляє (п. 2 ч. 5 ст. 207 ЦПК).

Можна виділити наступні *правові наслідки*, які викликає мирова угода:

1) особи, які уклали мирову угоду, можуть підтвердити існуюче між ними спірне правовідношення, не змінюючи його зміст, а лише надаючи йому певний, безперечний характер;

2) мирова угода може бути формою конкретизації спірного права. Учасники спору у випадках, коли зміст суб'єктивного права не регламентований законом, своєю угодою можуть визначити його зміст. Така угода не є угодою в цивільно-правовому значенні, тому що не спрямована на встановлення, зміну або припинення прав і обов'язків. У той же час вплив такої мирової угоди на спірне право відрізняється від простого підтвердження існування допроцесуальних правовідносин, тому що суб'єктивне право не просто змінює свій стан, але і знаходить конкретний зміст. Наприклад, мировою угодою можуть бути визначені частки в праві спільної власності; мирова угода може встановлювати, змінювати або припиняти права та обов'язки для осіб, які її уклали. У випадку якщо мирова угода укладена по спору з цивільних правовідносин, вона є цивільно-правовим договором.

Таким чином, мирова угода може змінювати правовідносини між особами, які її уклали. Правовідносини можуть змінюватися у двох напрямках - по лінії її змісту і по лінії суб'єктів. Однак судовою мировою угодою не може бути змінений суб'єктний склад правовідносин, тому що це суперечить суті такої мирової угоди.

Виконання мирової угоди здійснюється особами, які її уклали, в порядку і в строки, передбачені цією угодою.

Ухвала про затвердження мирової угоди є виконавчим документом та має відповідати вимогам до виконавчого документа, встановленим Законом України «Про виконавче провадження».

У разі невиконання затвердженої судом мирової угоди ухвала суду про затвердження мирової угоди може бути подана для її примусового виконання в порядку, передбаченому законодавством для виконання судових рішень (ст. 208 ЦПК).

Зустрічний позов - це матеріально-правова вимога відповідача до позивача, яка заявляється для сумісного розгляду з первісним позовом, оскільки задоволення його вимог виключає задоволення вимог позивача.

Зустрічний позов приймається до спільного розгляду з первісним позовом, якщо обидва позови взаємопов'язані і спільний їх розгляд є доцільним, зокрема, коли вони виникають з одних правовідносин або коли задоволення зустрічного позову може виключити повністю або частково задоволення первісного позову (ч. 2 ст. 193 ЦПК).

Умовами пред'явлення зустрічного позову є:

(а) взаємопов'язаність зустрічного позову з первісним (наприклад, вони виникають з одного й того самого договору);

(б) доцільність сумісного розгляду основного і зустрічного позовів. Доцільним є сумісний розгляд, коли це дозволяє більш повно і об'єктивно дослідити обставини справи, встановити справжні взаємовідносини сторін, виключити винесення взаємосуперечливих чи взаємовиключних судових рішень.

Отже, доцільним є сумісний розгляд первісного і зустрічного позову, якщо:

- вимоги за позовами можуть зараховуватися (наприклад, у разі пред'явлення власником будинку позову про виселення наймача через несплату обумовленої договором найму суми, останній може пред'явити зустрічний позов про стягнення коштів, витрачених на капітальний ремонт будинку). Це положення стосується лише тих вимог, які мають грошову оцінку;

- задоволення зустрічного позову може виключити повністю або частково задоволення первісного позову.

Недоцільно розглядати первісний і зустрічний позови, якщо це затягне розгляд справи, істотно розширить предмет доказування, призведе до необхідності залучення нових учасників процесу.

Кожна із зазначених вище умов для прийняття зустрічного позову носить самостійний характер і при наявності будь-якої з них зустрічний позов приймається судом для спільного

розгляду з первісним позовом.

При цьому, слід звернути увагу на те, що перераховані вище умови за своїм змістом такі, що реально не можуть проявитися одночасно.

Зустрічна позовна заява, яка подається з додержанням загальних правил пред'явлення позову, повинна відповідати вимогам статей 175 і 177 ЦПК. Якщо зустрічна позовна заява подана з порушенням вимог, встановлених ЦПК, вона залишається без руху або повертається.

Відповідно до ст. 195 ЦПК треті особи, які заявляють самостійні вимоги щодо предмету спору, мають право пред'явити позов до однієї чи обох сторін спору.

Позовна заява третьої особи повинна відповідати загальним вимогам, що містяться у ст. 175 ЦПК, але має вона й свої особливості. У позовній заяві третьої особи слід зазначити, що вона подається третьою особою, яка заявляє самостійні вимоги на предмет спору в іншій судовій справі, і зазначити сторін цієї справи та у кого у провадженні ця справа перебуває. В іншому випадку позовна заява третьої особи, яка нічим не відрізняється від звичайних позовних заяв, не потрапить у ту справу, в яку вона подається.

5. Поняття та види забезпечення позову. Підстави для забезпечення позову. Зустрічне забезпечення. Скасування заходів забезпечення позову

Забезпечення позову допускається як до пред'явлення позову, так і на будь-якій стадії розгляду справи, якщо невжиття таких заходів може істотно ускладнити чи унеможливити виконання рішення суду або ефективний захист, або поновлення порушених чи оспорюваних прав або інтересів позивача, за захистом яких він звернувся або має намір звернутися до суду.

Позов забезпечується:

1) накладенням арешту на майно та (або) грошові кошти, що належать або підлягають передачі або сплаті відповідачеві і знаходяться у нього чи в інших осіб;

1⁻¹) накладенням арешту на активи, які є предметом спору, чи інші активи відповідача, які відповідають їх вартості, у справах про визнання необґрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави;

2) заборорою вчиняти певні дії;

3) встановленням обов'язку вчинити певні дії, у разі якщо спір виник із сімейних правовідносин;

4) заборорою іншим особам вчиняти дії щодо предмета спору або здійснювати платежі, або передавати майно відповідачеві чи виконувати щодо нього інші зобов'язання;

5) зупиненням продажу арештованого майна, якщо подано позов про визнання права власності на це майно і про зняття з нього арешту;

6) зупиненням стягнення на підставі виконавчого документа, який оскаржується боржником у судовому порядку;

8) зупиненням митного оформлення товарів чи предметів;

9) арештом морського судна, що здійснюється для забезпечення морської вимоги;

10) іншими заходами у випадках, передбачених законами, а також міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України.

Не допускається забезпечення позову шляхом накладення арешту на заробітну плату, пенсію та стипендію, допомогу по загальнообов'язковому державному соціальному страхуванню, яка виплачується у зв'язку з тимчасовою непрацездатністю (включаючи догляд за хворою дитиною), вагітністю та пологами, по догляду за дитиною до досягнення нею трирічного віку, на допомогу, яка виплачується касами взаємодопомоги, благодійними організаціями, а також на вихідну допомогу, допомогу по безробіттю, на майно (активи) або грошові кошти неплатоспроможного банку, банку, щодо якого прийнято рішення про відкликання банківської ліцензії тощо. Ця вимога не поширюється на позови про стягнення аліментів, про відшкодування шкоди, заподіяної каліцтвом, іншим ушкодженням здоров'я

або смертю фізичної особи, про відшкодування збитків, заподіяних кримінальним правопорушенням.

Не може бути накладено арешт на предмети, що швидко псуються.

Заява про забезпечення позову подається в письмовій формі, підписується заявником і повинна містити:

- 1) найменування суду, до якого подається заява;
- 2) повне найменування (для юридичних осіб) або ім'я (прізвище, ім'я та по батькові - для фізичних осіб) заявника, його місцезнаходження (для юридичних осіб) або місце проживання чи перебування (для фізичних осіб), поштові індекси, ідентифікаційний код юридичної особи в Єдиному державному реєстрі підприємств і організацій України, реєстраційний номер облікової картки платника податків (для фізичних осіб) за його наявності або номер і серію паспорта для фізичних осіб - громадян України, номери засобів зв'язку та адресу електронної пошти, за наявності;
- 3) предмет позову та обґрунтування необхідності забезпечення позову;
- 4) захід забезпечення позову, який належить застосувати, з обґрунтуванням його необхідності;
- 5) ціну позову, про забезпечення якого просить заявник;
- 6) пропозиції заявника щодо зустрічного забезпечення;
- 7) інші відомості, потрібні для забезпечення позову.

Заява про забезпечення позову розглядається судом не пізніше двох днів з дня її надходження без повідомлення учасників справи (учасників третейського (арбітражного) розгляду), крім випадків, передбачених частиною п'ятою цієї статті.

Суд, розглядаючи заяву про забезпечення позову, може викликати особу, яка подала заяву про забезпечення позову, для надання пояснень або додаткових доказів, що підтверджують необхідність забезпечення позову, або для з'ясування питань, пов'язаних із зустрічним забезпеченням.

Залежно від обставин справи суд може забезпечити позов повністю або частково.

Про забезпечення позову або про відмову у забезпеченні позову суд постановляє ухвалу.

Суд може вимагати від особи, яка звернулася із заявою про забезпечення позову, забезпечити відшкодування збитків відповідача, які можуть бути спричинені забезпеченням позову (зустрічне забезпечення).

Зустрічне забезпечення застосовується тільки у випадку забезпечення позову.

Суд зобов'язаний застосовувати зустрічне забезпечення, якщо:

1) позивач не має зареєстрованого в установленому законом порядку місця проживання (перебування) чи місцезнаходження на території України та майна, що знаходиться на території України, в розмірі, достатньому для відшкодування можливих збитків відповідача, які можуть бути спричинені забезпеченням позову, у випадку відмови у позові; або

2) суду надані докази того, що майновий стан позивача або його дії щодо відчуження майна чи інші дії можуть ускладнити або зробити неможливим виконання рішення суду про відшкодування збитків відповідача, які можуть бути спричинені забезпеченням позову, у випадку відмови у позові.

Зустрічне забезпечення, як правило, здійснюється шляхом внесення на депозитний рахунок суду грошових коштів у розмірі, визначеному судом. Якщо позивач з поважних причин не має можливості внести відповідну суму, зустрічне забезпечення також може бути здійснено шляхом:

1) надання гарантії банку, поруки або іншого фінансового забезпечення на визначену судом суму та від погодженої судом особи, щодо фінансової спроможності якої суд не має сумнівів;

2) вчинення інших визначених судом дій для усунення потенційних збитків та інших ризиків відповідача, пов'язаних із забезпеченням позову.

Розмір зустрічного забезпечення визначається судом з урахуванням обставин справи. Заходи зустрічного забезпечення позову мають бути співмірними із заходами забезпечення позову, застосованими судом, та розміром збитків, яких може зазнати відповідач у зв'язку із забезпеченням позову.

Строк надання зустрічного забезпечення визначається судом та не може перевищувати десяти днів з дня постановлення ухвали про забезпечення позову або ухвали про зустрічне забезпечення, якщо інше не впливає зі змісту заходів зустрічного забезпечення.

У разі подання відповідного позову про відшкодування збитків, заподіяних забезпеченням позову, протягом двадцяти днів з моменту набрання законної сили судовим рішенням, зазначеним у частині першій цієї статті, відшкодування збитків, заподіяних вжиттям заходів забезпечення позову, здійснюється в першу чергу за рахунок коштів зустрічного забезпечення.

Перелік питань для самоконтролю

1. Дайте поняття позову.
2. З яких елементів складається позов? Дайте характеристику елементів позову.
3. Визначте види позовів та дайте характеристику окремих видів позовів.
4. Які існують процесуальні заходи захисту відповідача проти позову?
5. Вкажіть підстави та правові умови подання та розгляду зустрічного позову.
6. Дайте поняття мирової угоди сторін та зазначте процесуальні наслідки укладення мирової угоди сторін, а також відмови позивача від позову та визнання позову відповідачем.
7. Дайте поняття забезпечення позову.
8. Визначте способи забезпечення позову.
9. Яким є порядок забезпечення позову?
10. Дайте загальну характеристику права на звернення до суду за судовим захистом.
11. Які особи можуть звернутися до суду за судовим захистом?
12. Які вимоги ставляться до позовної заяви і якими є процесуальні наслідки подання позовної заяви, що не відповідає вимогам закону?
13. Які є підстави повернення позовної заяви?
14. Які є правові наслідки залишення позовної заяви без руху?
15. З яких підстав може бути відмовлено у відкритті провадження у справі?
16. Визначте правові наслідки відмови у відкритті провадження у справі та відкриття провадження у справі.

Рекомендована література

- Основна: [1, 7, 8, 9, 10]
 Допоміжна: [7, 8, 9, 14, 18]
 Інформаційні ресурси Інтернет: [4]
 Міжнародні видання: [4]

Тема 13. Підготовче провадження

Мета: Усвідомити поняття врегулювання спору за участю судді. З'ясувати порядок прийняття заяв у цивільних справах. Визначити мету, завдання, зміст, значення провадження у справі до судового розгляду. Деталізувати дії судді та учасників процесу по підготовці справи до судового розгляду. Розглянути строки підготовки справи та призначення справи до розгляду.

План лекційного заняття

1. Врегулювання спору за участю судді.
2. Прийняття заяв у цивільних справах. Мета, завдання, зміст, значення провадження у справі до судового розгляду.
3. Дії судді та учасників процесу по підготовці справи до судового розгляду. Попереднє судове засідання.
4. Строки підготовки справи та призначення справи до розгляду.

1. Врегулювання спору за участю судді

Врегулювання спору за участю судді—це примирювальна процедура, що відбувається під керівництвом судді з метою вичерпання конфлікту між сторонами спору, які звернулися для його вирішення до суду.

Врегулювання спору за участю судді проводиться за згодою сторін до початку розгляду справи по суті.

Проведення врегулювання спору за участю судді не допускається у разі, якщо у справу вступила третя особа, яка заявляє самостійні вимоги щодо предмета спору.

Про проведення процедури врегулювання спору за участю судді суд постановляє ухвалу, якою одночасно зупиняє провадження у справі.

У випадку недосягнення сторонами мирного врегулювання спору за наслідками проведення врегулювання спору повторне проведення врегулювання спору за участю судді не допускається (ст. 202 ЦПК).

Проведення врегулювання спору за участю судді здійснюється **у формі спільних та (або) закритих нарад**. Сторони мають право брати участь у таких нарадах у режимі відеоконференції в порядку, визначеному ЦПК.

Спільні наради проводяться за участю всіх сторін, їх представників та судді.

Закриті наради проводяться за ініціативою судді з кожною із сторін окремо.

Суддя спрямовує проведення врегулювання спору за участю судді для досягнення сторонами врегулювання спору. З урахуванням конкретних обставин проведення наради суддя може оголосити перерву в межах строку проведення врегулювання.

На початку проведення першої спільної наради з врегулювання спору суддя роз'яснює сторонам мету, порядок проведення врегулювання спору за участю судді, права та обов'язки сторін.

Під час проведення спільних нарад суддя з'ясовує підстави та предмет позову, підстави заперечень, роз'яснює сторонам предмет доказування по категорії спору, який розглядається, пропонує сторонам надати пропозиції щодо шляхів мирного врегулювання спору та здійснює інші дії, спрямовані на мирне врегулювання сторонами спору. Суддя може запропонувати сторонам можливий шлях мирного врегулювання спору.

Під час закритих нарад суддя має право звертати увагу сторони на судову практику в аналогічних спорах, пропонувати стороні та (або) її представнику можливі шляхи мирного врегулювання спору.

Під час проведення врегулювання спору суддя не має права надавати сторонам юридичні поради та рекомендації, надавати оцінку доказів у справі.

Інформація, отримана будь-якою зі сторін, а також суддею під час проведення врегулювання спору, є конфіденційною. Під час проведення врегулювання спору за участю судді протокол наради не ведеться та не здійснюється фіксування технічними засобами.

За необхідності до участі в нарадах залучається перекладач. Перекладач попереджається про конфіденційний характер інформації, отриманої під час проведення врегулювання спору за участю судді.

Під час врегулювання спору за участю судді забороняється використовувати портативні аудіотехнічні пристрої, а також здійснювати фото- і кінозйомку, відео-, звукозапис (ст. 203 ЦПК).

Врегулювання спору за участю судді **припиняється:**

1) у разі подання стороною заяви про припинення врегулювання спору за участю судді.

Про припинення врегулювання спору за участю судді з цієї підстави суддя постановляє ухвалу не пізніше наступного робочого дня після надходження відповідної заяви сторони;

2) у разі закінчення строку врегулювання спору за участю судді.

Про припинення врегулювання спору за участю судді з цієї підстави суддя постановляє ухвалу не пізніше наступного дня з дня закінчення строку врегулювання спору за участю судді;

3) за ініціативою судді у разі затягування врегулювання спору будь-якою із сторін.

У разі припинення врегулювання спору за участю судді з цієї підстави справа передається на розгляд іншому судді, визначеному в порядку, встановленому ЦПК;

4) у разі укладення сторонами мирової угоди та звернення до суду із заявою про її затвердження або звернення позивача до суду із заявою про залишення позовної заяви без розгляду, або в разі відмови позивача від позову чи визнання позову відповідачем.

У разі припинення врегулювання спору за участю судді з цієї підстави справа передається на розгляд іншому судді, визначеному в порядку, встановленому ЦПК.

Ухвала про припинення врегулювання спору за участю судді оскарженню не підлягає. Одночасно суддя вирішує питання про поновлення провадження у справі (ст. 204 ЦПК).

Врегулювання спору за участю судді проводиться *протягом розумного строку, але не більше тридцяти днів* з дня постановлення ухвали про його проведення.

Строк проведення врегулювання спору за участю судді продовженню не підлягає (ст. 205 ЦПК).

2. Прийняття заяв у цивільних справах. Мета, завдання, зміст, значення провадження у справі до судового розгляду

Підготовче провадження - це сукупність процесуальних дій, що здійснюються судом після відкриття провадження по справі з метою забезпечення правильного, своєчасного і безперешкодного розгляду справи по суті.

Завданнями підготовчого провадження є: 1) остаточне визначення предмета спору та характеру спірних правовідносин, позовних вимог та складу учасників судового процесу; 2) з'ясування заперечень проти позовних вимог; 3) визначення обставин справи, які підлягають встановленню, та зібрання відповідних доказів; 4) вирішення відводів; 5) визначення порядку розгляду справи; 6) вчинення інших дій з метою забезпечення правильного, своєчасного і безперешкодного розгляду справи по суті.

Підготовче провадження починається відкриттям провадження у справі і закінчується закриттям підготовчого засідання.

Підготовче провадження має бути проведене *протягом шістдесяти днів* з дня відкриття провадження у справі. У виняткових випадках для належної підготовки справи для розгляду по суті цей строк може бути продовжений не більше ніж на тридцять днів за клопотанням однієї із сторін або з ініціативи суду (ст. 189 ЦПК).

Ухвала про відкриття провадження у справі надсилається учасникам справи, а також іншим особам, якщо від них витребовуються докази, в порядку, встановленому ЦПК.

Одночасно з копією ухвали про відкриття провадження у справі учасникам справи надсилається копія позовної заяви з копіями доданих до неї документів (ст. 190 ЦПК).

Подання відзиву. У строк, встановлений судом в ухвалі про відкриття провадження у справі, відповідач має право надіслати:

1) суду - відзив на позовну заяву і всі письмові та електронні докази (які можливо доставити до суду), висновки експертів і заяви свідків, що підтверджують заперечення проти позову; 2) позивачу, іншим відповідачам, а також третім особам - копію відзиву та доданих

до нього документів.

У разі ненадання відповідачем відзиву у встановлений судом строк без поважних причин суд має право вирішити спір за наявними матеріалами справи (ст. 191 ЦПК).

У строк, встановлений судом в ухвалі про відкриття провадження у справі або ухвалі, постановленій у підготовчому засіданні (якщо третіх осіб було залучено у підготовчому засіданні), треті особи, які не заявляють самостійні вимоги щодо предмета спору, мають право **подати письмові пояснення** щодо позову або відзиву. Учасники справи мають право надати відповідь на такі пояснення до закінчення підготовчого провадження.

Відповідач має право пред'явити **зустрічний позов** у строк для подання відзиву (ч. 1 ст. 193 ЦПК).

3. Дії судді та учасників процесу по підготовці справи до судового розгляду. Попереднє судове засідання

Одним з ключових елементів підготовчого провадження у справі є **підготовче засідання**, яке можна визначити як різновид судового засідання, що має як загальні із судовим засіданням щодо розгляду справи по суті ознаки, так і специфічні, властиві тільки йому, ознаки.

Підготовче засідання характеризується наступними *ознаками*:

- 1) підготовче засідання є засобом виконання завдань підготовчого провадження;
- 2) у підготовчому засіданні є додаткова можливість для учасників справи з'ясувати найбільш значущі питання процесу у справі;
- 3) підготовче засідання являє собою засіб оптимізації правосуддя, тому що дозволяє досягати мети цивільного судочинства, витрачаючи менше сил, коштів і часу;
- 4) підготовче засідання є проявом ідеї диференціації судових процедур (визнаючи необхідність використання судового засідання для вирішення низки питань з метою забезпечення правильного, своєчасного і безперешкодного розгляду справи по суті, законодавець установлює таку процедуру його проведення, що максимально відповідає як інтересам учасників справи, так і інтересам правосуддя).

Підготовче засідання:

- 1) проводиться в кожній судовій справі, яка розглядається за правилами загального позовного провадження;
- 2) дата і час підготовчого засідання призначаються суддею з урахуванням обставин справи і необхідності вчинення відповідних процесуальних дій;
- 3) має бути розпочате не пізніше ніж через тридцять днів з дня відкриття провадження у справі;
- 4) проводиться судом з повідомленням учасників справи.

У підготовчому засіданні суддя:

- 1) оголошує склад суду, а також прізвища, імена та по батькові секретаря судового засідання, перекладача, спеціаліста, з'ясовує наявність підстав для відводів;
- 2) з'ясовує, чи бажають сторони укласти мирову угоду, передати справу на розгляд третейського суду або звернутися до суду для проведення врегулювання спору за участю судді;
- 3) у разі необхідності заслуховує уточнення позовних вимог та заперечень проти них та розглядає відповідні заяви.

Зокрема, у позивача суд повинен з'ясувати предмет позову (що конкретно вимагає позивач), підставу позову (чим він обґрунтовує свої вимоги) і зміст вимоги (який спосіб захисту свого права він обрав). З'ясовується правильність об'єднання кількох однорідних вимог, наявність у позивача інших вимог до відповідача, які можуть бути пов'язаними між собою, для вирішення питання про їх об'єднання або роз'єднання. У відповідача суд з'ясовує суть заперечення проти позову та характер такого заперечення (процесуальний чи матеріально-правовий);

4) вирішує питання про вступ у справу інших осіб, заміну неналежного відповідача, залучення співвідповідача, об'єднання справ і роз'єднання позовних вимог, прийняття зустрічного позову, якщо ці питання не були вирішені раніше;

5) може роз'яснювати учасникам справи, які обставини входять до предмета доказування, які докази мають бути подані тим чи іншим учасником справи. З урахуванням вимог і заперечень сторін, обставин, посилаються інші особи, які беруть участь у справі, а також норм права, які підлягають застосуванню, суд визначає факти, які необхідно встановити для вирішення спору, і які з них визнаються кожною стороною, а які підлягають доказуванню (предмет доказування);

6) з'ясовує, чи повідомили сторони про всі обставини справи, які їм відомі;

7) з'ясовує, чи надали сторони докази, на які вони посилаються у позові і відзиві, а також докази, витребувані судом чи причини їх неподання; вирішує питання про проведення огляду письмових, речових і електронних доказів у місці їх знаходження; вирішує питання про витребування додаткових доказів та визначає строки їх подання, вирішує питання про забезпечення доказів, якщо ці питання не були вирішені раніше;

8) вирішує питання про призначення експертизи, виклику в судове засідання експертів, свідків, залучення перекладача, спеціаліста.

У вирішенні відповідного питання (до призначення судової експертизи) слід:

- визначитися з конкретною установою або конкретним експертом, якими проводитиметься експертиза;

- визначити об'єкти, що підлягають експертному дослідженню;

- максимально конкретно визначити питання, які мають бути роз'яснені судовим експертом, та сформулювати їх у логічній послідовності;

- за необхідності визначити вид (підвид) судової експертизи, до компетенції якої відноситься роз'яснення відповідних питань; якщо визначення такого виду (підвиду) саме по собі потребує спеціальних знань, його слід віднести на розсуд експертної установи (експерта);

- визначити обсяг необхідних та достатніх для експертного дослідження матеріалів;

- здійснити перевірку (огляд) матеріалів, які підлягають направленню на експертизу, з точки зору їх повноти та придатності для проведення експертизи, в тому числі з урахуванням належного відображення ознак об'єктів і зразків, а за невідповідності матеріалів цим критеріям - вжити заходів до усунення недоліків матеріалів шляхом витребування додаткових документів і матеріалів у сторін та інших осіб;

- у разі потреби забезпечити відібрання зразків, у тому числі за необхідності - з участю спеціаліста;

- у необхідних випадках розглянути можливість виклику судового експерта для уточнення питань, які ним мають бути роз'яснені, а також для перевірки матеріалів з точки зору їх повноти, достатності та придатності для проведення експертизи;

- з'ясувати усі інші обставини, пов'язані з проведенням судової експертизи;

В той же час, слід звернути увагу, що експертиза призначається лише у разі, коли висновок експерта не можуть замінити інші докази, які знаходяться у матеріалах справи чи неможливо застосувати інші засоби доказування. В протилежному випадку - це затягування справи;

9) за клопотанням учасників справи вирішує питання про забезпечення позову, про зустрічне забезпечення.

Вирішуючи питання про забезпечення позову, суд повинен враховувати, що ця обставина може спричинити шкоду відповідачеві та іншим особам. У зв'язку з цим суд чи суддя повинні роз'яснити позивачеві, який просить забезпечити позов, наслідки можливого завдання відповідачеві збитків і за наявності для цього відповідних підстав вимагати застави;

10) вирішує заяви та клопотання учасників справи;

11) направляє судові доручення;

12) встановлює строки для подання відповіді на відзив та заперечення;

13) встановлює строк для подання пояснень третіми особами та відповіді учасників справи на такі пояснення;

14) встановлює строки та порядок врегулювання спору за участю судді за наявності згоди сторін на його проведення;

15) призначає справу до розгляду по суті, визначає дату, час і місце проведення судового засідання (декількох судових засідань - у разі складності справи) для розгляду справи по суті;

16) встановлює порядок з'ясування обставин, на які сторони посилаються як на підставу своїх вимог і заперечень, та порядок дослідження доказів, якими вони обґрунтовуються під час розгляду справи по суті, про що зазначається в протоколі судового засідання;

17) з'ясовує розмір заявлених сторонами судових витрат;

18) вирішує питання про колегіальний розгляд справи;

19) здійснює інші дії, необхідні для забезпечення правильного і своєчасного розгляду справи по суті (ч. 2 ст. 197 ЦПК).

Обсяг і характер процесуальних дій у підготовчому засіданні залежать від обставин і складності конкретної справи. Кожний спір має свою специфіку, свої індивідуальні риси, тому у змісті підготовчого провадження навіть однієї й тієї самої категорії справ завжди є якісь особливості.

Суд *відкладає* підготовче засідання у випадках: 1) визначених ч. 2 ст. 223 ЦПК (неявка в судове засідання учасника справи); 2) залучення до участі або вступу у справу третьої особи, заміни неналежного відповідача, залучення співвідповідача; 3) в інших випадках, коли питання, визначені ч. 2 ст. 197 ЦПК, не можуть бути розглянуті у даному підготовчому засіданні.

У зв'язку із заміною неналежного відповідача, залучення співвідповідача такі особи мають право подати клопотання про розгляд справи спочатку *не пізніше двох днів з дня вручення відповідної ухвали*. Якщо таке клопотання не буде подане у вказаний строк, суд продовжує розгляд справи.

У зв'язку зі вступом у справу третьої особи, яка заявляє самостійні вимоги щодо предмета спору, така особа, а також інші учасники справи мають право подати клопотання про розгляд справи спочатку *не пізніше двох днів з дня вручення їм відповідної ухвали*. Якщо таке клопотання не буде подане у вказаний строк, суд продовжує розгляд справи.

Якщо розгляд справи у випадках, передбачених ЦПК, починається спочатку, суд призначає та проводить підготовче засідання спочатку в загальному порядку, крім випадку ухвалення рішення про колегіальний розгляд справи, коли підготовче засідання проводиться спочатку лише у разі, якщо суд дійшов висновку про необхідність його проведення.

Суд може *оголосити перерву* у підготовчому засіданні у разі необхідності, зокрема у випадках: 1) заміни відведеного експерта, перекладача, спеціаліста; 2) невиконання учасником справи вимог ухвали про відкриття провадження у справі у встановлений судом строк, якщо таке невиконання перешкоджає завершенню підготовчого провадження; 3) неподання витребуваних доказів особою, яка не є учасником судового процесу; 4) витребування нових (додаткових) доказів.

У разі відкладення підготовчого засідання або оголошення перерви підготовче засідання продовжується зі стадії, на якій засідання було відкладене або у ньому була оголошена перерва (ст. 198 ЦПК).

Подання відповіді на відзив та заперечення. У строк, встановлений судом, позивач має право подати відповідь на відзив, а відповідач - заперечення.

Інші учасники справи мають право надати свої письмові пояснення щодо відповіді на відзив та заперечення до закінчення підготовчого провадження, якщо судом не встановлено інший строк.

Якщо позивачем до закінчення підготовчого провадження подано заяву про визнання недійсним повністю чи у певній частині пов'язаного з предметом спору правочину, який

суперечить закону, суд надає відповідачу, іншим учасникам справи час на підготовку своїх пояснень та заперечень з приводу поданої заяви (ст. 199 ЦПК).

Судові рішення у підготовчому засіданні. У підготовчому засіданні суд постановляє ухвалу (ухвали) про процесуальні дії, що необхідно вчинити до закінчення підготовчого провадження та початку судового розгляду справи по суті.

За результатами підготовчого засідання суд **постановляє ухвалу** про:

- 1) залишення позовної заяви без розгляду;
- 2) закриття провадження у справі;
- 3) закриття підготовчого провадження та призначення справи до судового розгляду по суті.

За результатами підготовчого провадження суд **ухвалює рішення** у випадку визнання позову відповідачем.

Суд з'ясовує думку сторін щодо дати призначення судового засідання для розгляду справи по суті.

За результатами підготовчого засідання суд постановляє ухвалу про закриття підготовчого провадження та призначення справи до судового розгляду по суті (п. 3 ч. 2 ст. 200 ЦПК).

Про місце, дату і час судового засідання суд повідомляє учасників справи за допомогою судових повісток.

4.Строки підготовки справи та призначення справи до розгляду

1) Підготовче провадження має бути проведене протягом шістдесяти днів з дня відкриття провадження у справі. У виняткових випадках для належної підготовки справи для розгляду по суті цей строк може бути продовжений не більше ніж на тридцять днів за клопотанням однієї із сторін або з ініціативи суду.

2) Дата і час підготовчого засідання призначаються суддею з урахуванням обставин справи і необхідності вчинення відповідних процесуальних дій.

3) Підготовче засідання має бути розпочате не пізніше ніж через тридцять днів з дня відкриття провадження у справі.

Перелік питань для самоконтролю

1. Дайте поняття підготовчого провадження.
2. Якими є мета, значення та процесуальне оформлення провадження у справі до судового розгляду?
3. Якими є строк і порядок проведення попереднього судового засідання?
4. У чому полягає підготовка справи до судового розгляду?
5. Як оформлюється призначення справи до судового розгляду?

Рекомендована література

Основна: [1, 7, 8, 9, 10]

Допоміжна: [7, 8, 9, 14, 18]

Інформаційні ресурси Інтернет: [4]

Міжнародні видання: [4]

Тема 14. Розгляд справи по суті

Мета: Визначити поняття розгляду справи по суті та процесуальні форми його здійснення. З'ясувати порядок відкриття розгляду справи по суті. Визначити порядок

з'ясування обставин справи та дослідження доказів. Розглянути особливості відкладення розгляду справи або оголошення перерви в її розгляді, зупинення, закриття провадження у справі, залишення заяви без розгляду.

План лекційного заняття

1. Поняття розгляду справи по суті та процесуальні форми його здійснення.
2. Судове засідання. Порядок судового засідання.
3. Відкриття розгляду справи по суті.
4. Порядок з'ясування обставин справи та дослідження доказів.
5. Судові дебати та ухвалення рішення.
6. Відкладення розгляду справи або оголошення перерви в її розгляді, зупинення, закриття провадження у справі, залишення заяви без розгляду.

1. Поняття розгляду справи по суті та процесуальні форми його здійснення

Судовий розгляд - одна з основних стадій цивільного процесу, у ході якої відбувається розгляд і вирішення справи по суті.

Цивільне процесуальне законодавство встановлює такий порядок розгляду і вирішення цивільних справ, при строгому і неухильному дотриманні якого передбачається послідовне здійснення загальних для всього судочинства цільових настанов у суді першої інстанції. Кінцеві ж завдання і мета судового розгляду як головної стадії провадження в суді першої інстанції не можуть не збігатися з кінцевими завданнями та цілями цивільного судочинства в цілому.

Отже, загальними *завданнями* стадії судового розгляду в суді першої інстанції є правильний і своєчасний розгляд і вирішення цивільної справи з метою захисту прав, свобод і охоронюваних законом інтересів громадян і організацій, охорони державних і суспільних інтересів. Виконання названих завдань повинне сприяти також зміцненню законності і правопорядку, попередженню правопорушень, формуванню поважного ставлення до права і суду, тобто служити засобом реалізації і факультативних цілей цивільного судочинства.

На досягнення названих цілей спрямовані процесуальні дії і виникаючі у зв'язку з ними процесуальні правовідносини суб'єктів судочинства в стадії судового розгляду. Отже, основним об'єктом сукупності цивільних процесуальних правовідносин, що виникають при судовому розгляді, буде захист прав, свобод і охоронюваних законом інтересів громадян і організацій, охорона державних і суспільних інтересів, а факультативним об'єктом - зміцнення законності та правопорядку, попередження правопорушень, формування поважного відношення до права і суду.

Функція судового розгляду охоплює велику за обсягом і різнопланову процесуальну діяльність, що прийнято розмежовувати на *розгляд* справи і її *вирішення*.

Розгляд справи являє собою дії, спрямовані на (а) рух судочинства та (б) дослідження матеріалів справи, що розглядається, позиції сторін, дійсних обставин справи і поданих доказів.

Вирішення справи полягає в юрисдикційному застосуванні відповідних правових норм і зводиться до постановлення рішення або ухвали, їх оголошення та роз'яснення.

Значення судового розгляду визначається наступними головними *особливостями* цієї стадії цивільного процесу:

- 1) тут з найбільшою повнотою діють принципи правосуддя: здійснення правосуддя тільки судом, змагальність і рівність сторін, диспозитивність, усність, безпосередність і безперервність;
- 2) тут вирішується головне завдання правосуддя - справедливий, неупереджений та своєчасний розгляд і вирішення цивільної справи. Всі інші стадії здатні забезпечити рішення тільки першої половини цього завдання;

3) тут розглядається та вирішується переважна частина цивільних справ і саме по діяльності цього суду (суду першої інстанції) судять про правосуддя в цілому.

Суд має розпочати розгляд справи по суті не пізніше ніж через шістдесят днів з дня відкриття провадження у справі, а у випадку продовження строку підготовчого провадження - не пізніше наступного дня з дня закінчення такого строку.

Суд розглядає справу по суті *протягом тридцяти днів* з дня початку розгляду справи по суті (ст. 157 ЦПК).

У відповідності зі ст. 211 ЦПК розгляд справи відбувається в судовому засіданні. Про місце, дату і час судового засідання суд повідомляє учасників справи. Учасник справи має право заявити клопотання про розгляд справи за його відсутності. Якщо таке клопотання заявили всі учасники справи, судовий розгляд справи здійснюється на підставі наявних у суду матеріалів. Судове засідання проводиться у спеціально обладнаному приміщенні суду - залі судових засідань. Окремі процесуальні дії в разі необхідності можуть вчинятися за межами приміщення суду.

2. Судове засідання. Порядок судового засідання

Відповідно ст. 213 ЦПК суд під час розгляду справи повинен безпосередньо дослідити докази у справі.

Справа розглядається одним і тим самим складом суду. У разі заміни одного із суддів під час судового розгляду справа розглядається спочатку, крім випадків, встановлених ЦПК.

У судовому засіданні можуть бути оголошені перерви, тривалість яких визначається відповідно до обставин розгляду справи, що їх викликали.

При одноособовому розгляді справи суддя, який розглядає справу, є головуючим у судовому засіданні.

При колегіальному розгляді справи головуючим у судовому засіданні є суддя-доповідач, визначений Єдиною судовою інформаційно-телекомунікаційною системою під час розподілу справи.

Головуючий відповідно до завдання цивільного судочинства керує ходом судового засідання, забезпечує додержання послідовності і порядку вчинення процесуальних дій, здійснення учасниками судового процесу їх процесуальних прав і виконання ними обов'язків, спрямовує судовий розгляд на забезпечення повного, всебічного та об'єктивного з'ясування обставин справи, усуваючи із судового розгляду все, що не має істотного значення для вирішення справи.

У разі виникнення заперечень у будь-кого з учасників справи, а також свідків, експертів, спеціалістів, перекладачів щодо дій головуючого ці заперечення заносяться до протоколу судового засідання і про їх прийняття чи відхилення суд постановляє ухвалу.

Головуючий вживає необхідних заходів для забезпечення в судовому засіданні належного порядку.

Головуючий розглядає скарги на дії чи бездіяльність судового розпорядника стосовно виконання покладених на нього обов'язків, про що постановляє ухвалу (ст. 214 ЦПК).

Учасники справи, свідки, перекладачі, експерти, спеціалісти, а також інші присутні у судовому засіданні особи звертаються до суду словами «Ваша честь» (ст. 215 ЦПК).

Особи, присутні в залі судового засідання, повинні встати, коли входить і виходить суд. Рішення суду особи, присутні в залі, заслуховують стоячи. Учасники судового процесу та інші особи, присутні в залі судового засідання, звертаються до суду та один до одного, надають пояснення, показання, висновки, консультації тощо стоячи.

Учасники судового процесу, а також інші особи, присутні в залі судового засідання, зобов'язані беззаперечно виконувати розпорядження головуючого, додержуватися в судовому засіданні встановленого порядку та утримуватися від будь-яких дій, що свідчать

про явну зневагу до суду або встановлених у суді правил.

За прояв неповаги до суду винні особи притягуються до відповідальності, встановленої законом. Питання про притягнення учасника справи або іншої особи, присутньої в залі судового засідання, до відповідальності за прояв неповаги до суду вирішується судом негайно після вчинення правопорушення, для чого у судовому засіданні із розгляду справи оголошується перерва, або після закінчення судового засідання.

Учасники справи передають документи та інші матеріали головуючому через судового розпорядника (ст. 216 ЦПК).

Зазначене положення закону поширюється на всі частини судового розгляду і має велике значення для виконання завдань по правильному та своєчасному розгляду та вирішенню справи і досягнення основних і факультативних цілей цивільного судочинства.

Участь у судовому засіданні в режимі відеоконференції. Учасники справи мають право брати участь у судовому засіданні в режимі відеоконференції поза межами приміщення суду за умови наявності у суді відповідної технічної можливості, про яку суд зазначає в ухвалі про відкриття провадження у справі, крім випадків, коли явка цього учасника справи в судове засідання визнана судом обов'язковою.

Учасник справи подає заяву про участь у судовому засіданні в режимі відеоконференції поза межами приміщення суду не пізніше ніж за п'ять днів до судового засідання. Копія заяви в той самий строк надсилається іншим учасникам справи.

Учасники справи беруть участь у судовому засіданні в режимі відеоконференції поза межами приміщення суду з використанням власних технічних засобів та електронного цифрового підпису згідно з вимогами Положення про Єдину судову інформаційно-телекомунікаційну систему.

Ризики технічної неможливості участі в відеоконференції поза межами приміщення суду, переривання зв'язку тощо несе учасник справи, який подав відповідну заяву.

Суд може постановити ухвалу про участь учасника справи у судовому засіданні в режимі відеоконференції в приміщенні суду, визначеному судом.

Свідок, перекладач, спеціаліст, експерт можуть брати участь в судовому засіданні в режимі відеоконференції виключно в приміщенні суду.

У клопотанні про участь у судовому засіданні в режимі відеоконференції в приміщенні суду в обов'язковому порядку зазначається суд, в якому необхідно забезпечити її проведення. Таке клопотання може бути подано не пізніш як за п'ять днів до відповідного судового засідання.

Копія ухвали про участь особи у судовому засіданні в режимі відеоконференції в приміщенні суду негайно надсилається до суду, який зобов'язаний організувати її виконання, та особі, яка братиме участь у судовому засіданні в режимі відеоконференції.

Суд, який забезпечує проведення відеоконференції, перевіряє явку і встановлює особи тих, хто з'явився, а також перевіряє повноваження представників.

Використовувані судом і учасниками судового процесу технічні засоби і технології мають забезпечувати належну якість зображення та звуку, а також інформаційну безпеку. Учасникам судового процесу має бути забезпечена можливість чути та бачити хід судового засідання, ставити запитання і отримувати відповіді, здійснювати інші процесуальні права та обов'язки.

Відеоконференція, у якій беруть участь учасники справи, фіксується судом, який розглядає справу, за допомогою технічних засобів відео- та звукозапису. Відео- та звукозапис відеоконференції зберігається в матеріалах справи.

Суд за власною ініціативою або за клопотанням учасника судового процесу, який тримається в установі попереднього ув'язнення або в установі виконання покарань, може постановити ухвалу про його участь у судовому засіданні в режимі відеоконференції в приміщенні такої установи. При цьому дії, щодо відеоконференції, здійснюються службовою особою такої установи (ст. 212 ЦПК) *Порядок* проведення судового засідання по цивільній справі докладно визначається процесуальним законодавством. Судове за-

сідання складається з наступних частин:

- відкриття розгляду справи по суді;
- з'ясування обставин справи та дослідження доказів;
- судові дебати та ухвалення рішення.

Суд під час судового розгляду справи здійснює повне фіксування судового засідання за допомогою відео- та (або) звукозаписувального технічного засобу в порядку, передбаченому Положенням про Єдину судову інформаційно-телекомунікаційну систему (ч. 1 ст. 247 ЦПК). Технічний запис судового засідання є додатком до протоколу судового засідання і після закінчення судового засідання приєднується до матеріалів справи (ч. 4 ст. 247 ЦПК).

3. Відкриття розгляду справи по суті

У призначений для розгляду справи час головуєчий відкриває судове засідання та оголошує, яка справа розглядатиметься.

Завданнями даної частини судового засідання є:

- з'ясування наявності або відсутності умов, необхідних для забезпечення правильного вирішення справи в даному судовому засіданні. Саме на це безпосередньо спрямовані вимоги закону, що передбачають здійснення процесуальних дій: по перевірці явки учасників процесу і вирішення питання про розгляд справи при неявці кого-небудь із них; про відкладення розгляду справи і правила такого відкладення.

- створення необхідних умов для всебічного, повного та об'єктивного дослідження доказів у справі в даному судовому засіданні, для здійснення судочинства на основі змагальності і рівноправності сторін. На це насамперед спрямовані вимоги закону, що регламентують процесуальні дії: по видаленню свідків, що з'явилися, із зали судового засідання; по роз'ясненню учасникам розгляду справи їхніх процесуальних прав і обов'язків; з розгляду судом заяв і клопотань учасників справи.

Невиконання кожного із цих завдань може привести до порушення прав і законних інтересів суб'єктів процесу, вплинути на результат вирішення справи, відстрочити винесення законного та обґрунтованого рішення. Сказане означає, що виконання вказаних завдань необхідно для забезпечення правильного та своєчасного вирішення справи. Саме в цьому полягає мета всієї сукупності процесуальних норм і суть сформульованих у них вимог що встановлюють права та обов'язки учасників розгляду і вирішення справи в підготовчій частині судового засідання.

Можна виділити *основні процесуальні дії*, які припустимі під час відкриття розгляду справи по суті:

- головуєчий відкриває судове засідання та оголошує, яка справа розглядатиметься (ч. 1 ст. 217 ЦПК);

- головуєчий встановлює особи тих, хто бере участь у судовому засіданні, а також перевіряє повноваження представників (ч. 4 ст. 217 ЦПК);

- головуєчий роз'яснює перекладачу його права та обов'язки, встановлені ЦПК, і попереджає перекладача під розписку про кримінальну відповідальність за завідомо неправильний переклад і за відмову без поважних причин від виконання покладених на нього обов'язків. Головуєчий приводить перекладача до присяги (ст. 218 ЦПК);

- свідки видаляються із зали судового засідання у відведені для цього приміщення без можливості ознайомлення з ходом судового засідання (ч. 1 ст. 219 ЦПК);

- головуєчий оголошує склад суду, а також прізвища експерта, перекладача, спеціаліста, секретаря судового засідання і роз'ясняє учасникам справи право заявляти відводи (ст. 220 ЦПК);

- головуєчий з'ясовує обізнаність учасників справи з їхніми правами та обов'язками та роз'яснює їх у разі необхідності, крім випадків, коли учасника справи представляє адвокат (ст. 221 ЦПК);

- головуєчий з'ясовує, чи мають учасники справи заяви чи клопотання, пов'язані з розглядом справи, які не були заявлені з поважних причин у підготовчому провадженні або в інший строк, визначений судом, та вирішує їх після заслуховування думки інших присутніх у судовому засіданні учасників справи (ч. 1 ст. 222 ЦПК). Клопотання осіб, які беруть участь у справі, з питань, пов'язаних з розглядом справи, суд вирішує негайно. Відкладення вирішення клопотань не допускається. Відмова в їх задоволенні не позбавляє права осіб, які беруть участь у справі, знову заявляти клопотання з того самого питання в процесі судового розгляду, якщо при цьому немає зловживання процесуальними правами. Суд вправі при вирішенні повторного клопотання з урахуванням зміни обставин у ході розгляду справи постановити іншу ухвалу по суті заявленого клопотання;

- за наявності підстав розглядається питання про відкладення розгляду справи. Відкладення розгляду справи - це перенесення засідання суду на інший час у зв'язку з виявленням обставин, що перешкоджають вирішення справи по суті в даному засіданні.

Так, суд відкладає розгляд справи в судовому засіданні з таких підстав: (1) неявка в судове засідання учасника справи, щодо якого відсутні відомості про вручення йому повідомлення про дату, час і місце судового засідання; (2) перша неявка в судове засідання учасника справи, якого повідомлено про дату, час і місце судового засідання, якщо він повідомив про причини неявки, які судом визнано поважними; (3) виникнення технічних проблем, що унеможливають участь особи у судовому засіданні в режимі відеоконференції, крім випадків, коли відповідно до ЦПК судове засідання може відбутися без участі такої особи; (4) необхідність витребування нових доказів, у випадку коли учасник справи обґрунтував неможливість заявлення відповідного клопотання в межах підготовчого провадження; (5) якщо суд визнає потрібним, щоб сторона, яка подала заяву про розгляд справи за її відсутності, дала особисті пояснення. Викликати позивача або відповідача для особистих пояснень можна і тоді, коли в справі беруть участь їх представники (ч. 2 ст. 223 ЦПК).

Якщо учасник справи або його представник були належним чином повідомлені про судове засідання, суд розглядає справу за відсутності такого учасника справи у разі: (1) неявки в судове засідання учасника справи (його представника) без поважних причин або без повідомлення причин неявки; (2) повторної неявки в судове засідання учасника справи (його представника), крім відповідача, незалежно від причин неявки; (3) неявки представника в судове засідання, якщо в судове засідання з'явилася особа, яку він представляє, або інший її представник; (4) неявки в судове засідання учасника справи, якщо з'явився його представник, крім випадків, коли суд визнав явку учасника справи обов'язковою (ч. 3 ст. 223 ЦПК). У разі відкладення розгляду справи суд повинен допитати свідків, які з'явилися. Тільки у виняткових випадках за ухвалою суду свідки не допитуються і викликаються знову;

- головуєчий роз'яснює експертові його права та обов'язки, встановлені ЦПК, і попереджає експерта під розписку про кримінальну відповідальність за завідомо неправдивий висновок і за відмову без поважних причин від виконання покладених на нього обов'язків. Головуючий приводить експерта до присяги;

- головуєчий роз'яснює спеціалістові його права та обов'язки, встановлені ЦПК.

Із сукупності послідовних дій, викладених вище, і складається така частина судового розгляду як відкриття розгляду справи по суті. Якщо суд вважає, що справа може бути розглянуто, то переходить до наступної частини судового розгляду - з'ясування обставин справи та дослідження доказів.

4.Порядок з'ясування обставин справи та дослідження доказів

Другим етапом стадії розгляду справи по суті в суді першої інстанції є з'ясування обставин справи та дослідження доказів. Ця частина судового засідання, безсумнівно, є основною, оскільки саме тут за участю всіх суб'єктів процесу в умовах змагальності і

рівноправності сторін досліджуються та аналізуються фактичні обставини справи. Помітно виділяється вона і за обсягом, а також характером процесуальних дій, які вчиняє суд і інші учасники розгляду та вирішення справи. Найбільш наочно і повно проявляють свою дію в цій основній частині судового розгляду і всі принципи цивільного судочинства.

При з'ясуванні обставин справи та дослідженні доказів суд виконує такі *завдання*:

- 1) визначення обсягу і меж дослідження обставин справи в судовому засіданні;
- 2) дослідження доказів у справі, що входить у структуру цивільного процесуального доказування.

З'ясування обставин справи та дослідження доказів може складатися з наступних послідовно вчинених процесуальних дій:

- *суд заслуховує вступне слово учасників справи.* Так, суд заслуховує вступне слово позивача та третьої особи, яка бере участь на його стороні, відповідача та третьої особи, яка бере участь на його стороні, а також інших учасників справи.

У вступному слові учасники справи в усній формі стисло викладають зміст та підстави своїх вимог і заперечень щодо предмета позову, надають необхідні пояснення щодо них.

Якщо разом зі стороною, третьою особою у справі беруть участь їх представники, суд після сторони, третьої особи заслуховує їх представників. За клопотанням сторони, третьої особи виступати зі вступним словом може тільки представник.

Якщо в справі заявлено кілька вимог, суд може зобов'язати сторони та інших учасників справи дати окремо пояснення щодо кожної з них.

Учасники справи з дозволу головуючого можуть ставити питання один одному. Питання ставляться у такій черговості: 1) позивачу та (або) особі, яка звернулася до суду в інтересах іншої особи - відповідач, третя особа, яка бере участь на стороні відповідача, інші учасники справи; 2) відповідачу - позивач та (або) особа, яка звернулася до суду в інтересах іншої особи, третя особа, яка бере участь у справі на стороні позивача, інші учасники справи; 3) іншим учасникам справи - позивач та (або) особа, яка звернулася до суду в інтересах іншої особи, третя особа, яка бере участь на стороні позивача, відповідач, третя особа, яка бере участь на стороні відповідача, інші учасники справи.

Головуючий з власної ініціативи або за усним клопотанням учасника справи може зняти питання, що не стосуються предмета спору, поставити питання учаснику судового процесу.

Якщо учасники судового процесу висловлюються нечітко або з їхніх слів не можна дійти висновку про те, визнають вони обставини чи заперечують проти них, суд може зажадати від цих осіб конкретної відповіді - «так» чи «ні» (ст. 227 ЦПК);

- *суд установлює порядок з'ясування обставин справи та дослідження доказів.*

Суд, заслухавши вступне слово учасників справи, з'ясовує обставини, на які учасники справи посилаються як на підставу своїх вимог і заперечень, та досліджує в порядку, визначеному в підготовчому засіданні у справі, докази, якими вони обґрунтовуються. З урахуванням змісту спірних правовідносин, обставин справи та зібраних у справі доказів суд під час розгляду справи по суті може змінити порядок з'ясування обставин справи та порядок дослідження доказів, про що зазначається у протоколі судового засідання. (ст. 228 ЦПК);

- *суд допитує свідків, оголошує показання свідків.* Відповідно до ст. 230 ЦПК, кожний свідок допитується окремо. Свідки, які ще не дали показань, не можуть перебувати в залі судового засідання під час розгляду справи.

Перед допитом свідка головуючий встановлює його особу, вік, рід занять, місце проживання і стосунки зі сторонами та іншими учасниками справи, роз'яснює його права і з'ясовує, чи не відмовляється свідок із встановлених законом підстав від давання показань. Відмова від давання показань приймається судом шляхом постановлення ухвали.

Якщо перешкод для допиту свідка не встановлено, головуючий під розписку попереджає свідка про кримінальну відповідальність за завідомо неправдиве показання і

відмову від давання показань та приводить його до присяги: «Я, (ім'я, по батькові, прізвище), присягаю говорити правду, нічого не приховуючи і не спотворюючи». Текст присяги підписується свідком. Підписаний свідком текст присяги та розписка приєднуються до справи.

Допит свідка розпочинається з пропозиції суду розповісти все, що йому особисто відомо у справі, після чого першою ставить питання особа, за заявою якої викликано свідка, а потім інші учасники справи в черговості, передбаченій ЦПК.

Головуючий у судовому засіданні та інші судді можуть ставити свідкові питання в будь-який час його допиту.

Головуючий у судовому засіданні та інші судді мають право з'ясовувати суть відповіді свідка на питання учасників справи, а також ставити питання свідку після закінчення його допиту учасниками справи.

Головуючий має право за заявою учасників справи знімати питання, поставлені свідку, якщо вони за змістом ображають честь чи гідність особи, є навідними або не стосуються предмета розгляду.

Кожний допитаний свідок залишається в залі судового засідання до закінчення розгляду справи. Суд може дозволити допитаним свідкам залишити залу засідання суду до закінчення розгляду справи за згодою сторін. Свідок може бути допитаний повторно в тому самому або наступному засіданні за його власною заявою, заявою сторін та інших учасників справи або з ініціативи суду. Під час дослідження інших доказів свідкам можуть ставити питання сторони, інші учасники справи, суд.

Суд може одночасно допитати свідків для з'ясування причин розходжень у їхніх показаннях.

Свідок, який не може прибути у судове засідання внаслідок хвороби, старості, інвалідності або з інших поважних причин, допитується судом у місці його проживання (перебування).

Використання свідком письмових записів. Свідок, даючи показання, може користуватися записами лише в тих випадках, якщо його показання пов'язані з будь-якими обчисленнями та іншими даними, які важко зберегти в пам'яті. Ці записи подаються судові та учасникам справи і можуть бути приєднані до справи за ухвалою суду (ч. 1 ст. 231 ЦПК).

Порядок допиту малолітніх і неповнолітніх свідків. Допит малолітніх свідків і, за розсудом суду, неповнолітніх свідків проводиться в присутності батьків, усиновлювачів, опікунів, піклувальників, якщо вони не заінтересовані у справі, або представників органів опіки та піклування, а також служби у справах дітей.

Свідкам, які не досягли шістнадцятирічного віку, головуєчий роз'яснює обов'язок про необхідність давати правдиві показання, не попереджуючи про відповідальність за відмову від давання показань і за завідомо неправдиві показання, і не приводить до присяги.

Особи, зазначені у частині першій цієї статті, можуть з дозволу суду ставити свідкові питання, а також висловлювати свою думку стосовно особи свідка, змісту його показань.

У виняткових випадках, коли це необхідно для об'єктивного з'ясування обставин справи, на час допиту осіб, які не досягли вісімнадцятирічного віку, із зали судового засідання за ухвалою суду може бути видалений той чи інший учасник справи. Після повернення цієї особи до зали судового засідання головуєчий повідомляє її про показання цього свідка і надає можливість ставити йому питання.

Свідок, який не досяг шістнадцятирічного віку, після закінчення його допиту видаляється із зали судового засідання, крім випадків, коли суд визнав необхідною присутність цього свідка в залі судового засідання (ст. 232 ЦПК).

Оголошення показань свідків. У разі відкладення розгляду справи показання свідків, зібрані за судовими дорученнями в порядку забезпечення доказів під час допиту їх за місцем проживання, або показання, дані ними у судовому засіданні, в якому було ухвалено скасоване рішення, повинні бути оголошені і досліджені в судовому засіданні, в якому

ухвалено рішення, якщо участь цих свідків у новому судовому засіданні є неможливою. Учасники справи мають право висловити своє ставлення до цих показань і дати щодо них свої пояснення (ст. 233 ЦПК).

Допит сторін, третіх осіб, їх представників як свідків. Якщо сторона, третя особа, їх представники заявляють, що факти, які мають значення для справи, їм відомі особисто, вони за їхньою згодою можуть бути допитані як свідки (ст. 234 ЦПК);

- *досліджуються письмові докази.* Письмові докази, у тому числі протоколи їх огляду, складені за судовим дорученням або в порядку забезпечення доказів, за клопотанням учасника справи оголошуються в судовому засіданні або пред'являються йому, а в разі необхідності - також свідкам, експертам, спеціалістам чи перекладачам для ознайомлення.

Учасники справи можуть давати свої пояснення з приводу цих доказів або протоколу їх огляду. Учасниками справи з приводу зазначених доказів можуть ставитися питання свідкам, а також експертам, спеціалістам (ст. 235 ЦПК);

- *оголошуються і досліджуються зміст особистих паперів, листів, записів телефонних розмов, телеграм та інших видів кореспонденції.*

Зміст особистих паперів, листів, записів телефонних розмов, телеграм та інших видів кореспонденції фізичних осіб може бути досліджений у відкритому судовому засіданні або оголошений за клопотанням учасника справи лише за згодою осіб, визначених ЦК України (ст. 236 ЦПК);

- *досліджуються речові та електронні докази.* Речові та електронні докази оглядаються судом або досліджуються ним іншим способом, а також пред'являються для ознайомлення особам, які беруть участь у справі, а в необхідних випадках - також експертам, спеціалістам і свідкам. Особи, яким пред'явлено для ознайомлення речові та електронні докази, можуть звернути увагу суду на ті чи інші обставини, пов'язані з оглядом. Ці заяви заносяться до протоколу судового засідання.

Протоколи огляду речових та електронних доказів, складені в порядку забезпечення доказів, виконання судового доручення або за результатами огляду доказів на місці, за клопотанням учасника справи оголошуються в судовому засіданні. Учасники справи можуть дати свої пояснення з приводу цих протоколів.

Учасники справи можуть ставити питання з приводу речових та електронних доказів свідкам, а також експертам, спеціалістам, які їх оглядали.

Електронні письмові документи досліджуються в порядку, передбаченому для дослідження письмових доказів (ст. 237 ЦПК);

- *відтворюються звукозаписи, демонструються відеозапису і їх дослідження.* Під час відтворення звукозапису, демонстрації відеозапису, що мають приватний характер, а також під час їх дослідження застосовуються правила ЦПК щодо оголошення і дослідження змісту особистого листування і телеграфних повідомлень.

Відтворення звукозапису і демонстрація відеозапису проводяться в судовому засіданні або в іншому приміщенні, спеціально підготовленому для цього, з відображенням у протоколі судового засідання особливостей оголошуваних матеріалів і зазначенням часу демонстрації. Після цього суд заслуховує пояснення учасників справи.

У разі потреби відтворення звукозапису і демонстрація відеозапису можуть бути повторені повністю або у певній частині (ст. 238 ЦПК);

- *досліджуються висновки експерта.* Висновок експерта за клопотанням учасника справи оголошується в судовому засіданні.

Для роз'яснення і доповнення висновку експерту можуть бути поставлені питання. Першою питання ставить експертові особа, за заявою якої призначено експертизу, та її представник, а потім інші особи, які беруть участь у справі. Якщо експертизу призначено за клопотанням обох сторін, першим питання ставить експертові позивач і його представник.

Суд має право з'ясувати суть відповіді експерта на питання учасників справи, а також ставити питання експерту після закінчення його допиту учасниками справи.

Викладені письмово і підписані експертом роз'яснення і доповнення висновку приєднуються до справи (ст. 239 ЦПК).

Дослідження доказів. Суд під час розгляду справи повинен безпосередньо дослідити докази у справі: ознайомитися з письмовими та електронними доказами, висновками експертів, поясненнями учасників справи, викладеними в заявах по суті справи, показаннями свідків, оглянути речові докази.

Докази, що не були предметом дослідження в судовому засіданні, не можуть бути покладені судом в основу ухваленого судового рішення.

Речові, письмові та електронні докази оглядаються у судовому засіданні, за винятком випадків, передбачених ЦПК, і пред'являються учасникам справи за їх клопотанням, а в разі необхідності - також свідкам, експертам, спеціалістам.

Відтворення аудіо- і відеозапису проводиться в судовому засіданні або в іншому приміщенні, спеціально обладнаному для цього. Учасники справи можуть давати свої пояснення з приводу письмових, речових і електронних доказів або протоколів їх огляду, ставити питання експертам. Першою ставить питання особа, за клопотанням якої було викликано експерта (ст. 229 ЦПК).

Закінчення з'ясування обставин та перевірки їх доказами. Після з'ясування всіх обставин справи та перевірки їх доказами головуючий надає сторонам та іншим учасникам справи можливість дати додаткові пояснення, які можуть доповнити матеріали справи.

У зв'язку з додатковими поясненнями учасника справи суд може ставити питання іншим учасникам судового процесу.

Вислухавши додаткові пояснення і вирішивши заявлені при цьому клопотання учасників справи, суд постановляє ухвалу про закінчення з'ясування обставин справи та перевірки їх доказами і переходить до судових дебатів (ст. 241 ЦПК).

5. Судові дебати та ухвалення рішення

Після закінчення розгляду справи по суті суд переходить до заслуховування судових дебатів. *Судові дебати* - частина судового засідання, у якій підводять підсумки проведеного дослідження фактичних обставин справи, аналізують зібрані докази, висловлюють і обґрунтовують думки з приводу питань, що підлягають розгляду судом, і про те, як у цілому повинна бути вирішена справа.

Процедура судових дебатів допомагає суду з різних позицій проаналізувати досліджені обставини справи, зіставити різні точки зору щодо оцінки доказів, прав та обов'язків учасників спірних правовідносин, а також закону, що підлягає застосуванню, сформулювати своє внутрішнє переконання із цих питань. Отже, завданням даної частини судового розгляду є надання допомоги суду щодо правильного встановлення фактичних обставин справи і вірної юридичної кваліфікації спірних правовідносин.

У судових дебатах виступають з промовами (заключним словом) учасники справи. У цих промовах можна посилатися лише на обставини і докази, досліджені в судовому засіданні.

Кожному учаснику справи надається однаковий час для виступу з промовою в судових дебатах.

У судових дебатах першим надається слово позивачеві та його представникові.

Треті особи без самостійних вимог виступають у судових дебатах після особи, на стороні якої вони беруть участь.

Третя особа, яка заявила самостійні позовні вимоги щодо предмета спору, та її представник у судових дебатах виступають після сторін.

За клопотанням сторін і третіх осіб у судових дебатах можуть виступати лише їхні представники. Суд може зобов'язати учасника справи визначити, чи буде виступати з промовою тільки такий учасник чи тільки його представник.

Органи та особи, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших

осіб, виступають у судових дебатах першими. За ними виступають особи, в інтересах яких відкрито провадження у справі.

Тривалість судових дебатів визначається головуючим з урахуванням думки учасників справи виходячи з розумного часу для викладення промов. Головуючий може зупинити промовця лише тоді, коли він виходить за межі справи, що розглядається судом, або повторюється, або істотно виходить за визначені судом межі часу для викладення промов у судових дебатах. З дозволу суду промовці можуть обмінюватися репліками. Право останньої репліки завжди належить відповідачеві та його представникові (ст. 242 ЦПК).

Якщо під час судових дебатів виникає необхідність з'ясування нових обставин, що мають значення для справи, або дослідження нових доказів, суд постановляє ухвалу про повернення до з'ясування обставин у справі. Після закінчення з'ясування обставин у справі та перевірки їх доказами судові дебати проводяться в загальному порядку (ст. 243 ЦПК).

Таким чином, судові дебати - це один із проявів принципу змагальності судового розгляду, оскільки вони дають можливість його учасникам активно відстоювати свої законні інтереси, сприяють формуванню внутрішнього переконання суддів на основі всебічного аналізу всіх обставин справи.

Ухвалення рішення - це завершальна частина судового розгляду, у якій остаточно підводять підсумки судового розгляду, вирішується цивільно-правовий спір між сторонами по суті.

Завдання суду на даному етапі судочинства будуть укладатися в правильному встановленні фактичних обставин справи на основі оцінки досліджених у судовому засіданні доказів, вірної юридичної кваліфікації спірних правовідносин, ухваленні рішення по суті спору із приведенням вичерпних мотивів його прийняття, доведенні рішення до відомості присутніх у залі судового засідання. Виконання цих завдань є засобом досягнення цілей правильного та своєчасного вирішення справи, і ці цілі будуть спеціальним об'єктом тієї групи процесуальних правовідносин, які складаються при постановленні і оголошенні рішення.

Після судових дебатів суд виходить до *нарадчої кімнати* (спеціально обладнаного для ухвалення судових рішень приміщення) для ухвалення рішення, оголосивши орієнтовний час його проголошення.

Якщо під час ухвалення рішення виникає потреба з'ясувати будь-яку обставину шляхом повторного допиту свідків або вчинення певної процесуальної дії, суд, не приймаючи рішення, постановляє ухвалу про поновлення судового розгляду.

Після закінчення поновленого розгляду справи суд залежно від його результатів відкриває судові дебати з приводу додатково досліджених обставин і виходить до нарадчої кімнати для ухвалення рішення або, якщо вчинення необхідних процесуальних дій у даному судовому засіданні виявилось неможливим, оголошує перерву (ст. 244 ЦПК).

Під час ухвалення судового рішення ніхто не має права перебувати в нарадчій кімнаті, крім складу суду, який розглядає справу. Під час перебування в нарадчій кімнаті суддя не має права розглядати інші судові справи.

Судді не мають права розголошувати хід обговорення та ухвалення рішення у нарадчій кімнаті (ст. 245 ЦПК).

Під час ухвалення рішення суд вирішує такі питання: 1) чи мали місце обставини (факти), якими обґрунтовувалися вимоги та заперечення, та якими доказами вони підтверджуються; 2) чи є інші фактичні дані, які мають значення для вирішення справи, та докази на їх підтвердження; 3) які правовідносини сторін впливають із встановлених обставин; 4) яка правова норма підлягає застосуванню до цих правовідносин; 5) чи слід позов задовольнити або в позові відмовити; 6) як розподілити між сторонами судові витрати; 7) чи є підстави допустити негайне виконання судового рішення; 8) чи є підстави для скасування заходів забезпечення позову.

При ухваленні рішення суд не може виходити за межі позовних вимог (ст. 264 ЦПК).

Рішення суду проголошується у судовому засіданні, яким завершується розгляд справи, публічно, крім випадків, встановлених ЦПК. Суд може проголосити лише вступну та резолютивну частини рішення суду (ч. 1 ст. 268 ЦПК).

Датою ухвалення рішення є дата його проголошення (незалежно від того, яке рішення проголошено - повне чи скорочене). Датою ухвалення рішення, ухваленого за відсутності учасників справи, є дата складення повного судового рішення.

У разі проголошення у судовому засіданні тільки вступної та резолютивної частини рішення суд повідомляє, коли буде складено повне рішення.

Рішення суду (повне або скорочене) підписується всім складом суду у день його складення і додається до справи.

Фіксування цивільного процесу

Фіксування судового процесу є однією з гарантій його гласності як основоположного принципу правосуддя. Це означає обов'язковість процесуального оформлення документів, які фіксують процесуальні дії суду, сторін та інших учасників цивільного процесу, а також обставини (факти) при розгляді справи.

Фіксування судового засідання технічними засобами. Суд під час судового розгляду справи здійснює повне фіксування судового засідання за допомогою відео- та (або) звукозаписувального технічного засобу в порядку, передбаченому Положенням про Єдину судову інформаційно-телекомунікаційну систему.

За наявності заперечень з боку будь-кого з учасників судового процесу проти здійснення повного фіксування судового засідання за допомогою відеозаписувального технічного засобу - таке фіксування здійснюється лише за допомогою звукозаписувального технічного засобу.

Фіксування судового засідання технічним засобом здійснює секретар судового засідання. У разі неявки в судове засідання всіх учасників справи чи в разі якщо відповідно до положень ЦПК розгляд справи здійснюється судом за відсутності учасників справи, фіксування судового процесу за допомогою звукозаписувального технічного засобу не здійснюється.

Повне або часткове відтворення технічного запису судового засідання здійснюється на вимогу учасника справи, або за ініціативою суду.

Технічний запис судового засідання є додатком до протоколу судового засідання і після закінчення судового засідання приєднується до матеріалів справи.

Учасник справи має право отримати копію технічного запису судового процесу.

Розмір судового збору за видачу в електронній формі копії технічного запису судового засідання встановлюється законом (ст. 247 ЦПК).

Протокол судового засідання. У судовому засіданні секретар судового засідання забезпечує ведення протоколу судового засідання, крім випадків, передбачених ЦПК.

У протоколі судового засідання зазначаються такі відомості:

1) рік, місяць, число і місце судового засідання; 2) найменування суду, який розглядає справу, прізвища та ініціали судді, секретаря судового засідання; 3) справа, що розглядається, імена (найменування) сторін та інших учасників справи; 4) порядковий номер вчинення процесуальної дії; 5) назва процесуальної дії; 6) час вчинення процесуальної дії; 7) ухвали суду, постановлені в судовому засіданні, не виходячи до нарадчої кімнати; 8) інші відомості, визначені ЦПК. Протокол судового засідання ведеться секретарем судового засідання та підписується ним невідкладно, але не пізніше наступного дня після судового засідання і приєднується до справи (ст. 248 ЦПК).

Учасники справи мають право ознайомитися із технічним записом судового засідання, протоколом судового засідання та протягом п'яти днів з дня проголошення рішення у справі подати до суду *письмові зауваження* щодо неповноти або неправильності їх запису.

Отже, передбачено дві підстави для висловлення зауважень:

1) неповнота запису – не відображення окремих процесуальних дій, які фактично

мали місце в ході судового засідання, або відображення їх лише частково;

2) неправильність запису - це невідповідність запису в протоколі судового засідання змісту процесуальних дій, які вчинялися.

Головуючий розглядає зауваження щодо технічного запису судового засідання та протоколу судового засідання, про що постановляє відповідну ухвалу.

У разі пропуску строку подання зауваженні відсутності підстав для його поновлення головуєчий залишає їх без розгляду.

Зауваження щодо технічного запису судового засідання чи протоколу судового засідання повинні бути розглянуті не пізніше п'яти днів з дня їх подання (ст. 249 ЦПК).

Як зазначено у постанові Пленуму Верховного Суду України № 2 від 12.06.2009р. «Про застосування норм цивільного процесуального законодавства при розгляді справ у суді першої інстанції», у разі неможливості розгляду зауважень у встановленому порядку (зокрема, не задоволена судом заява про поновлення пропущеного строку на подання зауважень, закінчився строк повноважень судді) вони приєднуються до справи, а їх наявність відповідно враховується судом апеляційної або касаційної інстанції (п. 35).

Протокол про вчинення окремої процесуальної дії. Під час вчинення окремої процесуальної дії поза судовим засіданням складається протокол. При його складанні можуть застосовуватися технічні засоби.

У протоколі вчинення окремої процесуальної дії зазначаються такі відомості: 1) рік, місяць, число і місце вчинення процесуальної дії; 2) час початку вчинення процесуальної дії; 3) найменування суду, який розглядає справу, прізвища та ініціали судді, секретаря судового засідання; 4) справа, що розглядається, імена (найменування) учасників справи; 5) відомості про явку учасників справи, експертів, спеціалістів, перекладачів, свідків; 6) відомості про роз'яснення сторонам та іншим учасникам справи їхніх процесуальних прав та обов'язків; 7) усі розпорядження головуєчого та постановлені ухвали, дані про застосування технічних засобів фіксування судового процесу; 8) заяви і клопотання сторін та інших учасників справи; 9) основний зміст пояснень сторін, третіх осіб, їх представників та інших учасників справи, а також показання свідків, усне роз'яснення експертами своїх висновків і відповідей на поставлені їм додаткові питання; консультацій та висновків спеціалістів; 10) докази, а в разі якщо докази не додаються до справи, - номер, дата та зміст письмових доказів, опис доказів; 11) час закінчення вчинення процесуальної дії; 12) інші відомості, визначені ЦПК.

Протокол повинен бути оформлений не пізніше наступного дня після вчинення окремої процесуальної дії.

Протокол підписується головуєчим та секретарем судового засідання, приєднується до справи і зберігається в установленому порядку разом з її матеріалами.

Письмові зауваження з приводу неповноти або неправильності протоколу вчинення окремої процесуальної дії подаються до суду протягом п'яти днів з дня його підписання та розглядаються судом в порядку, встановленому ЦПК (ст. 250 ЦПК).

6. Відкладення розгляду справи або оголошення перерви в її розгляді, зупинення, закриття провадження у справі, залишення заяви без розгляду

Зупинення провадження у справі - тимчасове припинення здійснення процесуальних дій у справі по незалежним від суду і сторін обставинам, що перешкоджають подальшому руху справи.

Іншими словами, зупинення провадження - це тимчасове припинення здійснення судом усіх (за винятком забезпечення позову та доказів) процесуальних дій на будь-якій стадії цивільного судочинства (крім стадії відкриття провадження), викликане об'єктивними, тобто не залежними від суду і осіб, які беруть участь у справі, обставинами, зазначеними в законі, що перешкоджають подальшому розвитку процесу і відносно яких неможливо визначити, коли наступить закінчення їхньої дії.

Зупинення провадження по справі істотно відрізняється від відкладення розгляду справи. Слухання справи відкладається на відповідний строк для здійснення судом або особами, які беруть участь у справі, певних процесуальних дій. При зупиненні провадження у справі здійснення процесуальних дій припиняється за винятком дій по забезпеченню доказів або позову, і дій, пов'язаних із самим зупиненням провадження або його поновленням. Строк зупинення провадження по справі не вказується: воно відновляється лише при настанні певних, передбачених у законі умов.

Закон встановлює *підстави обов'язкового і факультативного* зупинення провадження у справі. Зупинення провадження є або обов'язковим, або факультативним залежно від того, яким чином впливає та або інша юридична подія на подальший розвиток процесу.

Суд *зобов'язаний зупинити* провадження у справі у разі:

- 1) смерті або оголошення фізичної особи померлою, яка була стороною у справі, якщо спірні правовідносини допускають правонаступництво;
- 2) перебування сторони або третьої особи, яка заявляє самостійні вимоги щодо предмета спору, у складі Збройних Сил України або інших утворених відповідно до закону військових формувань, що переведені на воєнний стан або залучені до проведення антитерористичної операції;
- 3) призначення або заміни законного представника у випадках, передбачених ЦПК;
- 4) надання сторонам у справі про розірвання шлюбу строку для примирення;
- 5) прийняття рішення про врегулювання спору за участю судді;
- 6) об'єктивної неможливості розгляду цієї справи до вирішення іншої справи, що розглядається в порядку конституційного провадження, адміністративного, цивільного, господарського чи кримінального судочинства, - до набрання законної сили судовим рішенням в іншій справі; суд не може посилатися на об'єктивну неможливість розгляду справи у випадку, коли зібрані докази дозволяють встановити та оцінити обставини (факти), які є предметом судового розгляду (ст. 251 ЦПК).

Суд *може* за заявою учасника справи, а також з власної ініціативи *зупинити* провадження у справі у випадках:

- 1) перебування учасника справи на альтернативній (невійськовій) службі не за місцем проживання або на строковій військовій службі;
- 2) захворювання учасника справи, підтвердженого медичною довідкою, що виключає можливість явки до суду протягом тривалого часу;
- 3) перебування учасника справи у довгостроковому службовому відрадженні;
- 4) розшуку відповідача в разі неможливості розгляду справи за його відсутності;
- 5) призначення судом експертизи;
- 6) направлення судового доручення щодо збирання доказів у порядку, встановленому ЦПК;
- 7) надходження заяви про відвід;
- 8) звернення із судовим дорученням про надання правової допомоги, вручення виклику до суду чи інших документів до іноземного суду або іншого компетентного органу іноземної держави;
- 9) прийняття ухвали про тимчасове вилучення доказів державним виконавцем для дослідження судом;
- 10) перегляду судового рішення у подібних правовідносинах (у іншій справі) у касаційному порядку палатою, об'єднаною палатою, Великою Палатою Верховного Суду.

Не допускається зупинення провадження у справі про стягнення аліментів з підстави наявності спору про батьківство (материнство), визначення місця проживання дитини, про участь одного з батьків або родичів у вихованні дитини, спілкуванні з дитиною

(ст. 252 ЦПК).

Провадження у справі поновлюється за клопотанням учасників справи або за ініціативою суду не пізніше десяти днів з дня отримання судом повідомлення про усунення обставин, що викликали його зупинення. Про поновлення провадження у справі суд постановляє ухвалу.

З дня поновлення провадження у справі перебіг процесуальних строків продовжується.

Провадження у справі продовжується зі стадії, на якій його було зупинено (ст. 254 ЦПК).

Закриття провадження у справі - це форма закінчення розгляду справи без постанови рішення по суті спору внаслідок виявлення обставин, за яких подальший розгляд спору в суді є неможливим або безцільним. Суд своєю ухвалою закриває провадження у справі, якщо:

- 1) справа не підлягає розгляду в порядку цивільного судочинства;
- 2) відсутній предмет спору;
- 3) набрали законної сили рішення суду або ухвала суду про закриття провадження у справі, ухвалені або постановлені з приводу спору між тими самими сторонами, про той самий предмет і з тих самих підстав, або є судовий наказ, що набрав законної сили за тими самими вимогами;
- 4) позивач відмовився від позову і відмова прийнята судом;
- 5) сторони уклали мирову угоду і вона затверджена судом;
- 6) суд встановить обставини, які є підставою для відмови у відкритті провадження у справі відповідно до ЦПК;
- 7) настала смерть фізичної особи або оголошено її померлою чи припинено юридичну особу, які були однією із сторін у справі, якщо спірні правовідносини не допускають правонаступництва;
- 8) після відкриття провадження у справі між сторонами укладено угоду про передачу спору на вирішення до третейського суду, якщо тільки суд не визнає, що така угода є недійсною, втратила чинність або не може бути виконана.

Про закриття провадження у справі суд постановляє ухвалу, а також вирішує питання про розподіл між сторонами судових витрат, повернення судового збору з державного бюджету.

Ухвала суду про закриття провадження у справі може бути оскаржена (ст. 255 ЦПК).

У разі закриття провадження у справі повторне звернення до суду з приводу спору між тими самими сторонами, про той самий предмет і з тих самих підстав не допускається. Наявність ухвали про закриття провадження у зв'язку з прийняттям відмови позивача від позову не позбавляє відповідача в цій справі права на звернення до суду за вирішенням цього спору (ч. 2 ст. 256 ЦПК).

Залишення заяви без розгляду - це форма закінчення провадження по справі без ухвалення рішення, що не перешкоджає можливості потворного звернення до суду з тотожною заявою.

Суд постановляє ухвалу про залишення заяви без розгляду, якщо:

- 1) позов подано особою, яка не має цивільної процесуальної дієздатності;
- 2) позовну заяву від імені заінтересованої особи подано особою, яка не має повноважень на ведення справи;
- 3) належним чином повідомлений позивач повторно не з'явився в судові засідання або не повідомив про причини неявки, крім випадку, якщо від нього надійшла заява про розгляд справи за його відсутності і його нез'явлення не перешкоджає розгляду справи;
- 4) у провадженні цього чи іншого суду є справа із спору між тими самими сторонами, про той самий предмет і з тих самих підстав;
- 5) позивач до початку розгляду справи по суті подав заяву про залишення позову без розгляду;

6) між сторонами укладено угоду про передачу спору на вирішення до третейського суду, і від відповідача не пізніше початку розгляду справи по суті, але до подання ним першої заяви щодо суті спору надійшли заперечення проти вирішення спору в суді, якщо тільки суд не визнає, що така угода є недійсною, втратила чинність або не може бути виконана;

7) дієздатна особа, в інтересах якої у встановлених законом випадках відкрито провадження у справі за заявою іншої особи, не підтримує заявлених вимог і від неї надійшла відповідна заява;

8) провадження у справі відкрито за заявою, поданою без додержання вимог, викладених у статтях 175 і 177 ЦПК («Позовна заява», «Документи, що додаються до позовної заяви»), та не було сплачено судовий збір і позивач не усунув цих недоліків у встановлений судом строк;

9) позивач без поважних причин не подав витребувані судом докази, необхідні для вирішення спору;

10) позивач у визначений судом строк не вніс кошти для забезпечення судових витрат відповідача і відповідач подав заяву про залишення позову без розгляду;

11) після відкриття провадження судом встановлено, що позивачем подано до цього самого суду інший позов (позови) до цього самого відповідача (відповідачів) з тим самим предметом та з однакових підстав і щодо такого позову (позовів) на час вирішення питання про відкриття провадження у справі, що розглядається, не постановлена ухвала про відкриття або відмову у відкритті провадження у справі, повернення позовної заяви або залишення позову без розгляду;

12) між сторонами укладено угоду про передачу спору на вирішення суду іншої держави, якщо право укласти таку угоду передбачене законом або міжнародним договором України, за винятком випадків, якщо суд визнає, що така угода суперечить закону або міжнародному договору України, є недійсною, втратила чинність або не може бути виконана.

Особа, позов якої залишено без розгляду, після усунення умов, що були підставою для залишення заяви без розгляду, має право звернутися до суду повторно.

В ухвалі про залишення позову без розгляду можуть бути вирішені питання про розподіл між сторонами судових витрат, про повернення судового збору з державного бюджету (ст. 257 ЦПК).

Перелік питань для самоконтролю

1. Дайте поняття судового розгляду як стадії цивільного судочинства.
2. Якими є повноваження головуєчого у стадії судового розгляду?
3. Дайте поняття судового засідання та визначте його частини.
4. Які є підстави та наслідки відкладення розгляду цивільної справи?
5. Які є підстави і наслідки оголошення перерви в розгляді цивільної справи?
6. У чому полягає відмінність відкладення цивільної справи та перерви в її розгляді?
7. Які є підстави та правові наслідки зупинення провадження у справі?
8. У чому полягає відмінність відкладення розгляду справи та зупинення провадження у справі?
9. Дайте поняття закриття провадження у справі та визначте його підстави і процесуальні наслідки.
10. Визначте підстави та процесуальні наслідки залишення заяви без розгляду.

Рекомендована література

- Основна: [1, 7, 8, 9, 10]
 Допоміжна: [7, 8, 9, 14, 18]
 Інформаційні ресурси Інтернет: [2, 3]
 Міжнародні видання: [1]

Тема 15. Судові рішення. Заочний розгляд справи

Мета: Розкрити сутність поняття й охарактеризувати види судових рішень. З'ясувати вимоги, яким повинно відповідати судове рішення. Деталізувати засоби усунення недоліків судового рішення судом, який його ухвалив. Визначити види ухвал суду першої інстанції. Розглянути особливості заочного розгляду справи.

План лекційного заняття

1. Поняття й види судових рішень.
2. Вимоги, яким повинно відповідати судове рішення.
3. Засоби усунення недоліків судового рішення судом, який його ухвалив.
4. Законна сила судового рішення.
5. Види ухвал суду першої інстанції.
6. Заочний розгляд справи.

1. Поняття й види судових рішень

Судове рішення - це постанова суду, якою вирішується матеріально-правова вимога позивача до відповідача, спір сторін по суті, яка є актом захисту порушених або оспорюваних прав та охоронюваних законом інтересів сторін цивільного процесу.

Сутність судового рішення проявляється у впливі на матеріальні правовідносини і виражається в тому, що рішення владно підтверджує взаємовідношення суб'єктів матеріального права (наявність або відсутність правовідносин, їх перетворення) або інші правові обставини в непозовних справах, усуває їхню спірність, створює правову можливість безперешкодної реалізації права або охоронюваного законом інтересу і тим самим здійснює їм захист. Рішення суду є обов'язковим для всіх і підлягає неухильному дотриманню і виконанню.

Головна ознака рішення суду - вирішення ним справи по суті. Поняття рішення суду розкривається в ряді його *істотних ознак*, взятих у сукупності:

- рішення - акт органу судової влади;
- це правозастосовчий акт, що містить у собі одночасно наказ і підтвердження. Наказ у рішенні суду являє собою прояв владного характеру рішення суду, підтвердження в рішенні відображає усунення судом спору про право і констатацію наявності матеріально-правових відносин, суб'єктивних прав і обов'язків. Рішення суду як правозастосовчий акт виступає як акт індивідуального піднормативного регулювання. У цьому змісті рішення суду, також як і будь-який інший правозастосовчий акт, виступає як юридичний факт матеріального і процесуального права, входячи елементом у чисельні фактичні склади;
- рішення суду є процесуальним актом - документом, оскільки постановлюється в певній формі та у певному законом порядку, повинно мати зазначені в законі зміст і реквізити.

Значення судового рішення полягає у наступному: 1) рішення припиняє спір про право через його вирішення по суті та завершує судочинство у справі; 2) відновлює законність, порушену однією зі сторін, упорядковує і вносить стабільність у відносини цивільного обороту; 3) здійснює профілактичні функції правосуддя, має превентивне значення, запобігаючи можливості виникнення аналогічних спорів надалі.

Функції судового рішення - це комплекс взаємопов'язаних організаційно-правових наслідків, які обумовлюють досягнення закріпленої в рішенні суду матеріальної мети.

Розрізняють наступні функції судового рішення:

- *охоронна функція* рішення реалізується, як правило, у тих випадках, коли необхідно

примусово виконати встановлений судом обов'язок або усунути перешкоди до здійснення підтверджених судом прав, інтересів суб'єктів, тобто реально втілити правові приписи, що містяться у судовому рішенні, у фактичну поведінку учасників правових відносин, що регулюються;

- *функція індивідуального регулювання* поведінки полягає в тому, що вона здійснюється на основі норм об'єктивного права, додатково впорядковує суспільні відносини в межах і формах, передбачених нормами права, і за своїм характером не може їм суперечити;

- *превентивна функція* спрямована на попередження порушень прав, свобод, законних інтересів суб'єктів правовідносин;

- *виховна функція* судового рішення в остаточному підсумку замикається на проблемі його сумлінного здійснення. Саме посилення виховного впливу судового рішення є необхідною передумовою підвищення такого показника як добровільне здійснення всіх видів рішень.

Таким чином, судові рішення є процесуальним засобом вираження функцій цивільного судочинства, встановлених в стадії судового розгляду.

Відповідно до ст. 258 ЦПК судові рішення викладаються у таких *формах*: 1) ухвала; 2) рішення; 3) постанова; 4) судовий наказ.

Процедурні питання, пов'язані з рухом справи в суді першої інстанції, клопотання та заяви осіб, які беруть участь у справі, питання про відкладення розгляду справи, оголошення перерви, зупинення або закриття провадження у справі, залишення заяви без розгляду, а також в інших випадках, передбачених цим Кодексом, вирішуються судом шляхом постановлення *ухвал*.

Розгляд справи по суті судом першої інстанції закінчується ухваленням *рішення суду*.

Перегляд судових рішень в апеляційному та касаційному порядку закінчується прийняттям *постанови*.

У випадках, передбачених ЦПК, судовий розгляд закінчується постановленням ухвали чи видачею судового наказу.

Види судового рішення можуть бути визначені за наступними критеріями:

- 1) *за видом провадження* у суді першої інстанції рішення поділяються на: а) рішення, прийняте в порядку позовного провадження; б) рішення, прийняте в порядку окремого провадження; в) рішення, прийняте в наказному провадженні (судовий наказ);

- 2) рішення, що ухвалюються в порядку позовного провадження, у свою чергу, можуть бути поділені на види за тією самою ознакою, за якою різняться позови, які класифікуються *за процесуальною метою* (за характером правової дії судового рішення). Відповідно до цього розподілу суд постановляє: а) рішення про присудження; б) рішення про визнання; в) рішення про перетворення правовідносин;

- 3) *залежно від виду інстанції суду* виділяються: а) рішення суду першої інстанції; б) рішення апеляційної інстанції; в) рішення касаційної інстанції;

- 4) *за суб'єктом постановлення рішення суду* підрозділяються на: а) рішення одноособового судді; б) рішення колегіального суду;

- 5) *за змістом рішення суду* можуть бути остаточними і додатковими.

2. Вимоги, яким повинно відповідати судові рішення

До судового рішення пред'являються певні вимоги, недотримання яких тягне його скасування або зміну вищестоящим судом, або ж призводить до необхідності внесення відповідних уточнень і доповнень судом, який його ухвалив.

Судові рішення повинно ґрунтуватися на засадах верховенства права, бути законним і обґрунтованим (ч. 1 ст. 263 ЦПК).

Законність судового рішення складається у строгій і неухильній відповідності застосуванню в справі норм матеріального права, які підлягають застосуванню по справі, при точному дотриманні норм процесуального права відповідно до їх змісту і мети. Інакше кажу-

чи, законність рішення передбачає наявність посилання в його тексті на норму матеріального права, застосовану судом для вирішення спору по суті, посилання на норму процесуального права, що забезпечує порядок постанови і виконання рішення, а також повна відповідність змісту (тексту) рішення вимогам процесуального законодавства.

Умовами законності судового рішення з точки зору застосування матеріального закону є: а) правильне визначення правових норм, що регулюють спірні правовідносини; б) вірне тлумачення правових норм, з'ясування істинного змісту правових норм, які підлягають застосуванню, з метою визначення фактів, що тягнуть виникнення, зміну та припинення правових відносин, і висновків, що випливають із фактів порушення правових відносин.

Судове рішення має відповідати завданню цивільного судочинства, визначеному ЦПК. При виборі і застосуванні норми права до спірних правовідносин суд враховує висновки щодо застосування відповідних норм права, викладені в постановах Верховного Суду (ч. 4 ст. 263 ЦПК).

Обґрунтованість судового рішення означає, що суд повністю з'ясував обставини, що мають значення для справи, обґрунтувала встановлені обставини доказами і виклала у рішенні свої висновки відповідно до обставин справи. Рішення повинно містити докладний аналіз обставин і доказів, за допомогою яких суд з'ясував об'єктивно існуючі відносини.

Обґрунтованість рішення визначають *три умови*: а) у рішенні повинні бути відбиті судження з питання про здійснення і зміст всіх юридичних фактів, що підлягають встановленню у даній справі, і про існуючі (або відсутні) між сторонами певні правовідносини; б) ці судження повинні бути дійсними, тобто вірно відбивати зазначені факти та правовідносини, як вони відбувалися і склалися в дійсності; в) дійсність встановлених судом фактів повинна бути засвідчена наявними в справі і дослідженими судом, тобто перевіреними та переконливо оціненими ним, доказами.

Цивільне процесуальне законодавство і судова практика по цивільних справах виробили правила, що забезпечують законність і обґрунтованість актів правосуддя: 1) суд засновує своє рішення тільки на тих обставинах, які мають значення для справи, які були встановлені у відкритому судовому засіданні; 2) докази оцінюються в їх сукупності, і можуть бути покладені в основу судового рішення тільки ті, що були досліджені в судовому засіданні; 3) застосовується закон матеріальний або процесуальний, який прямо регулює спірні правовідносини; 4) аналогія закону і права, а також звичаїв ділового обороту застосовується при відсутності закону прямої дії або при вказівці в законі про застосування звичаїв ділового обороту, що є в цьому порядку нормою вирішення спірних правовідносин.

Аналіз законодавства і судової практики дозволяє виділити і інші вимоги, які пред'являються до рішення суду. Воно повинно відповідати вимогам повноти, визначеності, безумовності та дотримання належної форми.

Вимога *повноти* означає, що суд своїм рішенням повинен дати всебічну і повну відповідь на всі вимоги та заперечення сторін, які розглядалися судом. У рішенні повинно бути сформульовано, що постановив суд по кожній позовній вимозі. Неприпустимо, зокрема, ухвалення так званих «проміжних рішень», тобто таких рішень, в яких спір вирішувався б лише в принципі, без вказівки конкретного розміру присуджуваної суми або кількості та переліку предметів, що підлягають передачі. Не відповідає вимозі повноти рішення і у тому випадку, якщо суд не стягнув за власною ініціативою із зверненням на користь сторін або в дохід держави неустойку (штраф, пеню) з підприємства, що порушило свої зобов'язання, незалежно від того, були або не були пред'явлені вимоги про стягнення зазначених санкцій самим позивачем.

Відповідно до вимоги *визначеності* рішенням суду не може бути встановлено альтернативне право сторони або альтернативне право вибору порядку виконання судового рішення.

Рішення повинно підтверджувати одне конкретне суб'єктивне право або юридичний обов'язок і виключати можливість вибору способу і порядку виконання. Однак закон допускає можливість постановлення судом так званих факультативних рішень. У фа-

культуративному рішенні суд поряд з основним способом виконання одночасно передбачає і додатковий (підстраховчий) варіант, що спрацьовує в тому випадку, коли виконання основним способом неможливо. Так, присуджуючи майно в натурі, суд може вказати його вартість, вона стягується з відповідача, якщо на момент виконання присудженого майна не виявиться в наявності.

Вимога визначеності пред'являється до всіх видів судових рішень незалежно від категорій справ.

Порушення вимоги визначеності завжди веде до скасування рішення суду повністю або в частині. Самим судом, який ухвалив таке рішення, може бути усунений лише один недолік - невказівка факультативного способу виконання.

Судове рішення повинне бути *безумовним*. Виконання рішення не може бути поставлене в залежності від настання або ненастання яких би то не було умов.

Дію даного правила можна пояснити тим, що залежність реалізації судового рішення від настання (ненастання) певних умов могла б викликати спір між сторонами щодо цих умов у стадії виконання рішення, що негативно позначилося б на самій можливості виконання.

Умовні рішення не можуть бути допущені і у силу того, що вони не усувають до кінця спор між сторонами, хоча це є одним з найважливіших завдань судового розгляду.

Не буде умовним рішення, у якому зазначений строк, після закінчення якого судове рішення підлягає виконанню, тому що це не робить рішення невизначеним, а лише уточнює час його виконання.

Рішення суду повинно відповідати встановленій законом *формі*. Так, суди ухвалюють рішення, постанови іменем України негайно після закінчення судового розгляду. Рішення та постанови приймаються, складаються і підписуються в нарадчій кімнаті складом суду, який розглянув справу.

Усі судові рішення викладаються письмово у *паперовій та електронній формах*. Судові рішення викладаються в електронній формі з використанням Єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи шляхом заповнення відповідних форм процесуальних документів, передбачених Положенням про Єдину судову інформаційно-телекомунікаційну систему, і підписуються електронним цифровим підписом судді (в разі колегіального розгляду - електронними цифровими підписами всіх суддів, які входять до складу колегії) (ст. 259 ЦПК).

Отже, процесуальну форму як вимогу до рішення суду можна розуміти у двох аспектах. По-перше, дотримання процесуальної форми з погляду дотримання порядку постановлення рішення. По-друге, дотримання процесуальної форми з точки зору вимог до рішення суду як документу. Текст рішення повинен мати певні реквізити і складові частини відповідно до вимог закону.

Як письмовий документ, судове рішення повинно бути *ясним* за викладенням і *точним* за змістом.

Ясність судового рішення означає чітке, визначене і зрозуміле викладення рішення. Точність означає безпомилкове викладення його змісту.

У судовій практиці інколи використовується термін *чіткість* викладання судового рішення, який передбачає, зокрема, що: терміни, вжиті у судовому рішенні, відповідають тому змісту, який вони мають за законодавством України; такі терміни чітко співвідносяться з поняттями, які вони позначають; текст правової норми, застосованої судом, відтворюється без перефразовування і при цьому зрозуміло, де наводиться правова норма, а де суд дає своє тлумачення її змісту. Судове рішення не повинно містити положень, які б суперечили або виключали одне одного, ускладнювали чи унеможливлювали його виконання'.

Разом з тим рішення не повинно містити зайвої деталізації, яка не має правового значення в даній справі, а також незрозумілих словосполучень, занадто довгих речень, через які викладення фактичних обставин важко сприймається.

Рішення суду повинно бути *своєчасним*, оскільки своєчасним повинен бути захист

порушених або оспорюваних суб'єктивних прав і законних інтересів громадян та організацій. Не випадково в нормах цивільного процесуального права встановлюються граничні строки вирішення справ. Вимога своєчасності судового рішення взаємопов'язана з вимогою його законності, і проявляється такий взаємозв'язок у двох аспектах. По-перше, строки розгляду справ встановлені процесуальним законом, і порушення строків означає і порушення правових приписів. Отже, вірне по суті рішення суду, але ухвалене з порушенням процесуальних строків, не відповідає вимогам законності. По-друге, істотне порушення вимог норм права при розгляді та вирішенні справи тягне скасування рішення судом апеляційної інстанції, а нерідко і судом касаційної інстанції. Навіть у тих відносно рідких випадках, коли вищестоящий суд після скасування рішення сам вирішує справу по суті, реальний захист порушеного права значно відсувається в часі.

Рішення суду складається з вступної, описової, мотивувальної та резолютивної частин.

У *вступній частині* рішення зазначаються: 1) дата і місце його ухвалення; 2) найменування суду; 3) прізвище та ініціали судді або склад колегії суддів; 4) прізвище та ініціали секретаря судового засідання; 5) номер справи; 6) ім'я (найменування) сторін та інших учасників справи; 7) вимоги позивача; 8) прізвища та ініціали представників учасників справи.

В *описовій частині* рішення зазначаються: 1) стислий виклад позиції позивача та заперечень відповідача; 2) заяви, клопотання; інші процесуальні дії у справі (забезпечення доказів, вжиття заходів забезпечення позову, зупинення і поновлення провадження тощо). У *мотивувальній частині* рішення зазначаються: 1) фактичні обставини, встановлені судом, та зміст спірних правовідносин, з посиланням на докази, на підставі яких встановлені відповідні обставини; 2) докази, відхилені судом, та мотиви їх відхилення; 3) мотивована оцінка кожного аргументу, наведеного учасниками справи, щодо наявності чи відсутності підстав для задоволення позову, крім випадку, якщо аргумент очевидно не відноситься до предмета спору, є явно необґрунтованим або неприйнятним з огляду на законодавство чи усталену судову практику; 4) чи були і ким порушені, не визнані або оспорені права, свободи чи інтереси, за захистом яких мало місце звернення до суду; 5) норми права, які застосував суд, та мотиви їх застосування; 6) норми права, на які посилалися сторони, які суд не застосував, та мотиви їх незастосування.

Пленум Верховного Суду України у постанові № 14 від 18 грудня 2009р. «Про судові рішення» указав, що в мотивувальній частині у разі необхідності мають бути посилання на Конвенцію та рішення Європейського суду з прав людини, які згідно із Законом України від 23.02.2006р. «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» є джерелом права та підлягають застосуванню в даній справі.

У необхідних випадках суд зазначає про урахування:

- рішення Конституційного Суду України про офіційне тлумачення Конституції та законів України, які підлягають застосуванню в даній справі та при вирішенні питання про відповідність Основному Закону України нормативно-правових актів, якими сторони доводять свої вимоги чи заперечення;

- постанов Пленуму Верховного Суду України з питання застосування норм процесуального та матеріального права, які підлягають застосуванню в даній справі (п. 12).

Таким чином, значення мотивувальної частини рішення полягає в тому, щоб переконати учасників справи і вищестоящі судові інстанції, які можуть перевіряти справи в апеляційному та касаційному порядку, у законності і обґрунтованості прийнятого судом першої інстанції рішення.

У *резолютивній частині* рішення зазначаються: 1) висновок суду про задоволення позову чи про відмову в позові повністю або частково щодо кожної з заявлених вимог; 2) розподіл судових витрат; 3) строк і порядок набрання рішенням суду законної сили та його оскарження; 4) повне найменування (для юридичних осіб) або ім'я (для фізичних осіб) сторін та інших учасників справи, їх місцезнаходження (для юридичних осіб) або місце проживання

чи перебування (для фізичних осіб), ідентифікаційний код юридичної особи в Єдиному державному реєстрі підприємств і організацій України, реєстраційний номер облікової картки платника податків сторін (для фізичних осіб) за його наявності або номер і серія паспорта для фізичних осіб - громадян України;

Висновок суду *про задоволення позову* чи про відмову в позові повністю або частково щодо кожної з заявлених вимог не може залежати від настання або ненастання певних обставин (умовне рішення).

У разі необхідності в резолютивній частині також вказується про: 1) порядок і строк виконання рішення; 2) надання відстрочення або розстрочення виконання рішення; 3) забезпечення виконання рішення; 4) повернення судового збору; 5) призначення судового засідання для вирішення питання про судові витрати, дату, час і місце його проведення; строк для подання стороною, за клопотанням якої таке судове засідання проводиться, доказів щодо розміру понесених нею судових витрат; 6) дату складення повного судового рішення.

При розгляді *первісного і зустрічного позовів* та при розгляді позову третьої особи з самостійними вимогами у рішенні вказуються результати розгляду кожного з позовів.

У спорі, що виник *при укладанні або зміні договору*, в резолютивній частині вказується рішення з кожної спірної умови договору, а у спорі про спонукання укласти договір - умови, на яких сторони зобов'язані укласти договір, з посиланням на поданий позивачем проект договору.

Суд, приймаючи рішення *про стягнення боргу*, на який нараховуються відсотки або пеня, може зазначити в рішенні про нарахування відповідних відсотків або пені до моменту виконання рішення з урахуванням приписів законодавства України, що регулюють таке нарахування.

У разі *визнання судом недійсним кредитного договору*, в якому виконання зобов'язання позичальника забезпечено заставою майна, а також у разі визнання недійсним договору застави, яким забезпечується виконання позичальником своїх зобов'язань за кредитним договором, суд накладає на таке майно арешт. Такий арешт може бути скасовано з підстав, передбачених законом (ст. 265 ЦПК).

Суд, ухвалюючи рішення на користь кількох позивачів або проти кількох відповідачів, повинен зазначити, в якій частині рішення стосується кожного з них, або зазначити, що обов'язок чи право стягнення є солідарним.

Суд, який ухвалив рішення, може визначити порядок його виконання, надати відстрочення або розстрочення виконання, вжити заходів для забезпечення його виконання, про що зазначає в рішенні. Забезпечення виконання рішення здійснюється в порядку забезпечення позову. Забезпечення виконання рішення скасовується після повного виконання відповідачем рішення суду. (ст. 267 ЦПК).

3. Засоби усунення недоліків рішення судом, який його ухвалив

Після оголошення рішення по справі суд, який виніс рішення, не має права сам скасувати або змінити його. Це принципове правило, що гарантує стабільність судового рішення, його незмінність. У той же час суду, який ухвалив рішення, надається можливість доповнити своє рішення, внести в нього виправлення без зміни змісту у суворо обмежених законом випадках.

Цивільне процесуальне законодавство передбачає три випадки, коли суд, який ухвалив рішення, має право самостійно виправити його недоліки: 1) виправити описки та арифметичні помилки у судовому рішенні; 2) ухвалити додаткове рішення суду; 3) роз'яснити судове рішення.

Виправлення описок та явних арифметичних помилок у судовому рішенні. Суд може з власної ініціативи або за заявою учасників справи виправити допущені в рішенні чи ухвалі описки чи арифметичні помилки.

Питання про внесення виправлень вирішується без повідомлення учасників справи,

про що постановляється ухвала. За ініціативою суду питання про внесення виправлень вирішується в судовому засіданні за участю учасників справи, проте їхня неявка не перешкоджає розгляду питання про внесення виправлень.

Заява про внесення виправлень розглядається протягом десяти днів після її надходження.

Виправлення описок та арифметичних помилок у рішенні здійснюється судом, який ухвалив рішення. *Описка* - це випадкова граматична помилка, що тягне за собою неточний виклад змісту рішення чи перекручення його суті. Як правило, описки пов'язані з перекручуванням, допущеним при друкуванні окремих слів і висловів, прізвиська кого-небудь з учасників процесу, складу суду. Можуть мати місце і перекручування найменування юридичної особи.

Явні арифметичні помилки - це невірно зроблені арифметичні дії (помилка в підрахунках). Якщо помилка є не в розрахунках, а в принципі визначення грошової компенсації, то вона не може бути виправлена ухвалою суду.

Якщо неправильне визначення суми, що підлягає стягненню, було наслідком застосування судом закону чи іншого нормативно-правового акту, який не підлягав застосуванню, так як містив інші правила розрахунків для стягнення суми, то це не дає права на виправлення арифметичних помилок у рішенні суду, а є підставою для оскарження рішення в апеляційному порядку.

Після внесення виправлень чи арифметичних помилок текст рішення змінювати не можна, проте у виконавчому листі наводяться формулювання резолютивної частини рішення в тій редакції, яку воно отримало у зв'язку з постановленням відповідної ухвали.

Ухвала про внесення виправлень надсилається всім особам, яким видавалося чи надсилалося судове рішення, що містить описки чи арифметичні помилки (ч. 4 ст. 269 ЦПК).

Додаткове рішення найчастіше слугує способом виправлення такого недоліку судового рішення, як його неповнота. Вимога повноти - одна з істотних вимог, які висуваються до рішення суду.

Згідно ст. 270 ЦПК суд, що ухвалив рішення, може за заявою учасників справи чи з власної ініціативи ухвалити додаткове рішення, якщо:

- 1) стосовно певної позовної вимоги, з приводу якої сторони подавали докази і давали пояснення, не ухвалено рішення;
- 2) суд, вирішивши питання про право, не зазначив точної грошової суми, присудженої до стягнення, або майно, яке підлягає передачі, або дії, що треба виконати;
- 3) судом не вирішено питання про судові витрати;
- 4) суд не допустив негайного виконання рішення у випадках, встановлених ЦПК.

Неодмінною умовою, залежно від якої поставлена можливість ухвалення додаткового рішення, є наявність єдиної фактичної основи (встановлені в судовому засіданні обставини і досліджені по суті докази). Суд доповнює власне рішення, приводячи його у відповідність зі змістом розглянутої справи. Якщо єдина фактична основа відсутня, ухвалити додаткове рішення не можна.

Суд не має права під видом додаткового рішення змінити зміст рішення або розв'язати нові питання, що не досліджувалися в судовому засіданні.

Заяву про ухвалення додаткового рішення може бути подано до закінчення строку на виконання рішення.

Суд, що ухвалив рішення, ухвалює додаткове судове рішення в тому самому складі протягом десяти днів із дня надходження відповідної заяви. Додаткове судове рішення ухвалюється в тому самому порядку, що й судове рішення.

У разі необхідності суд може викликати сторони або інших учасників справи в судове засідання. Неприбуття у судове засідання осіб, які були належним чином повідомлені про дату, час та місце судового засідання, не перешкоджає розгляду заяви.

Додаткове рішення або ухвалу про відмову в прийнятті додаткового рішення може бути оскаржено (ст. 270 ЦПК).

Роз'яснення судового рішення. За заявою учасників справи, державного виконавця, приватного виконавця суд роз'яснює судове рішення, яке набрало законної сили, не змінюючи змісту судового рішення.

Подання заяви про роз'яснення судового рішення допускається, якщо судове рішення ще не виконане або не закінчився строк, протягом якого рішення може бути пред'явлене до примусового виконання.

Суд розглядає заяву про роз'яснення судового рішення у порядку, в якому було ухвалено відповідне судове рішення, протягом десяти днів з дня її надходження. У разі необхідності суд може викликати учасників справи, державного чи приватного виконавця в судові засідання. Неприбуття у судові засідання осіб, які були належним чином повідомлені про дату, час та місце судового засідання, не перешкоджає розглядові заяви про роз'яснення рішення.

Про роз'яснення або відмову у роз'ясненні судового рішення суд постановляє ухвалу, яку може бути оскаржено (ст. 271 ЦПК). На відміну від виправлення описок, ухвалення додаткового рішення, суд з власної ініціативи не може роз'яснити рішення суду.

Якщо фактично порушено питання про зміну рішення або внесення в нього нових даних, у тому числі й роз'яснення мотивів ухваленого рішення, суд ухвалою відмовляє в роз'ясненні рішення.

Нерідко на практиці є випадки, коли до суду звертаються із заявами про роз'яснення рішення суду, посилаючись на неясність його мотивів. Однак, мотиви рішення суду не можуть бути роз'яснені, оскільки це потягне за собою зміну змісту рішення, а саме його мотивувальної частини, що може буде суперечити ЦПК. Неясність чи помилковість мотивів може слугувати лише підставою для подання апеляційної скарги, в тому числі й на мотиви прийнятого рішення.

Проголошення судового рішення. Рішення суду проголошується у судовому засіданні, яким завершується розгляд справи, публічно, крім випадків, встановлених ЦПК. Суд може проголосити лише вступну та резолютивну частини рішення суду.

При проголошенні рішення суду суддя не оголошує такі відомості щодо учасників справи:

- 1) місце проживання або перебування фізичних осіб із зазначенням адреси, номери телефонів чи інших засобів зв'язку, адреси електронної пошти, реєстраційні номери облікової картки платника податків, реквізити документів, що посвідчують особу, унікальні номери запису в Єдиному державному демографічному реєстрі;
- 2) реєстраційні номери транспортних засобів;
- 3) номери банківських рахунків, номери платіжних карток;
- 4) інформація, для забезпечення захисту якої розгляд справи або вчинення окремих процесуальних дій відбувалися в закритому судовому засіданні.

Головуючий у судовому засіданні роз'яснює зміст рішення, порядок і строк його оскарження.

У разі неявки всіх учасників справи у судові засідання, яким за завершується розгляд справи, або розгляду справи без повідомлення(виклику) учасників справи, суд підписує рішення без його проголошення.

Датою ухвалення рішення є дата його проголошення (незалежно від того, яке рішення проголошено - повне чи скорочене). Датою ухвалення рішення, ухваленого за відсутності учасників справи, є дата складення повного судового рішення.

У разі проголошення у судовому засіданні тільки вступної та резолютивної частини рішення суд повідомляє, коли буде складено повне рішення.

Рішення суду (повне або скорочене) підписується всім складом суду у день його складення і додається до справи.

Після проголошення рішення суд, який його ухвалив, не може сам скасувати або змінити це рішення, крім випадків, визначених ЦПК.

Ухвали суду проголошуються негайно після їх постановлення за правилами

проголошення рішень суду.

В ухвалі, яку суд постановляє без виходу до нарадчої кімнати, оголошуються висновок суду та мотиви, з яких суд дійшов такого висновку (ст. 268 ЦПК).

Вручення судового рішення. Копії повного судового рішення вручаються учасникам справи, які були присутні у судовому засіданні, негайно після проголошення такого рішення.

У разі проголошення тільки скороченого (вступної та резолютивної частин) судового рішення, учасникам справи, які були присутні у судовому засіданні, за їхньою заявою негайно після його проголошення видаються копії скороченого судового рішення.

У разі проголошення в судовому засіданні скороченого рішення суд надсилає учасникам справи копію повного судового рішення протягом двох днів з дня його складання - в електронній формі у порядку, встановленому законом (у випадку наявності в особи офіційної електронної адреси), або рекомендованим листом з повідомленням про вручення - якщо така адреса в особи відсутня.

За заявою учасника справи копія повного судового рішення вручається йому під розписку безпосередньо в суді.

Учасникам справи, які не були присутні в судовому засіданні, або якщо судове рішення було ухвалено поза межами судового засідання чи без повідомлення (виклику) учасників справи, копія судового рішення надсилається протягом двох днів з дня його складання у повному обсязі в електронній формі у порядку, визначеному законом, - у випадку наявності у особи офіційної електронної адреси, або рекомендованим листом з повідомленням про вручення - якщо така адреса відсутня.

Днем вручення судового рішення є:

- 1) день вручення судового рішення під розписку;
- 2) день отримання судом повідомлення про доставлення копії судового рішення на офіційну електронну адресу особи;
- 3) день проставлення у поштовому повідомленні відмітки про вручення судового рішення;
- 4) день проставлення у поштовому повідомленні відмітки про відмову отримати копію судового рішення чи відмітки про відсутність особи за адресою місцезнаходження, місця проживання чи перебування особи, повідомленою цією особою суду;
- 5) день проставлення у поштовому повідомленні відмітки про відмову отримати копію судового рішення чи відмітки про відсутність особи за адресою місцезнаходження, місця проживання чи перебування особи, що зареєстровані у встановленому законом порядку, якщо ця особа не повідомила суду іншої адреси.

Якщо судове рішення надіслано на офіційну електронну адресу пізніше 17 години, судове рішення вважається врученим у робочий день, наступний за днем його відправлення, незалежно від надходження до суду повідомлення про його доставлення.

Якщо копію судового рішення вручено представникові, вважається, що її вручено й особі, яку він представляє.

Якщо судовим рішенням відповідачеві заборонено вчиняти певні дії або накладено арешт на його майно і виконання такого рішення потребуватиме вчинення дій органами державної влади, органами місцевого самоврядування, їх посадовими чи службовими особами, в тому числі внесення записів до відповідних реєстрів, копія такого судового рішення також надсилається судом цим органам та (або) особам у порядку та строки, визначені цією статтею для негайного виконання.

Копії судових рішень можуть бути видані повторно за заявою особи у порядку, встановленому законодавством.

Судові рішення відповідно до цієї статті вручаються шляхом надсилання (видачі) відповідній особі копії (тексту) повного або скороченого судового рішення, що містить інформацію про веб-адресу такого рішення у Єдиному державному реєстрі судових рішень. У випадку розгляду справи за матеріалами в паперовій формі судові рішення надсилаються в паперовій формі рекомендованим листом з повідомленням про вручення.

Особа, яка не брала участі у справі, але щодо якої суд вирішив питання про її права, свободи, інтереси та (або) обов'язки, може отримати в суді, який розглядав справу як суд першої інстанції, копію рішення, що є в матеріалах цієї справи, ухваленого судом будь-якої інстанції (ст. 272 ЦПК).

4. Законна сила судового рішення

Законна сила судового рішення - це остаточна правова властивість, яку придбаває судове рішення, що не підлягає якому б то ні було оскарженню з огляду на те, що всі види оскарження вже були вичерпані, або з огляду на те, що вони не були використані і при цьому закінчилися всі строки, при яких оскарження є можливим. Іншими словами, це та якість рішення, яке дозволяє привести його до негайного виконання у примусовому порядку.

Згідно з ч. 1 ст. 223 ЦПК рішення суду набирає законної сили після закінчення строку подання апеляційної скарги всіма учасниками справи, якщо апеляційну скаргу не було подано. У разі подання апеляційної скарги рішення, якщо його не скасовано, набуває законної сили після повернення апеляційної скарги, відмови у відкритті чи закритті апеляційного провадження або прийняття постанови суду апеляційної інстанції за наслідками апеляційного перегляду.

Набрання рішенням законної сили тягне певні правові наслідки, які полягають у тому, що рішення набуває ряд нових властивостей.

Основна властивість законної сили судового рішення - *обов'язковість*. Рішення суду, яке набрало законної сили, є обов'язковим для всіх державних органів і організацій, їх об'єднань, посадових осіб та громадян. При цьому зазначимо, що законна сила судового рішення має свої об'єктивні та суб'єктивні межі. Об'єктивні межі полягають у тому, що правова дія судового рішення, що набрало законної сили, поширюється на встановлені судом факти та правовідносини. Суб'єктивні межі дії законної сили визначають коло осіб, на яких поширюється законна сила. До їх числа належать сторони та інші особи, які беруть участь у справі, а також їх правонаступники.

Обов'язковість судового рішення, однак, не означає обмеження в розпорядженні матеріальними правами та правом на звернення до суду. Особи, які не брали участь у справі, можуть звернутися до суду з вимогою про визнання належності їм прав, які набрали законної сили і рішенням визнані приналежними іншій особі.

Неспростовність, як властивість судового рішення, що набрало законної сили, означає неможливість подальшого оскарження рішення в апеляційному або касаційному порядку й, отже, неможливість його скасування або зміни в цьому порядку.

З моменту набрання рішенням законної сили законодавець розглядає судове рішення як акт, рівний за властивостями окремо взятому нормативному акту (закону). Нормативні акти приймаються і затверджуються внаслідок певної суспільної необхідності. Законодавчі органи, як правило, не вводять, не змінюють і не заміняють нормативні акти без достатніх на те підстав. Тому судове рішення, набравши законної сили, має властивість неспростовності, воно не може бути ні скасовано, ні змінене.

Стійкість рішень суду, їх непорушність забезпечуються таким важливим наслідком набрання рішенням суду законної сили, як його винятковістю. Під *винятковістю* рішення суду слід розуміти неприпустимість порушення і вирішення в суді справи за вдруге заявленим позовом, тотожним тому, що вже раніше був вирішений судом.

У той же час, якщо після набрання рішенням суду законної сили, яким з відповідача присуджені періодичні платежі, зміняться обставини, що впливають на визначені розміри платежів, їх тривалість чи припинення, кожна сторона має право шляхом пред'явлення нового позову вимагати зміни розміру, строків платежів або звільнення від них (ч. 4 ст. 273 ЦПК).

Особливе значення для забезпечення стабільності цивільних правовідносин має властивість *преюдиціальності* рішення, що набрало законної сили. Під преюдиціальністю

розуміється неприпустимість оспорування і повторної переперевірки в іншому процесі фактів і правовідносин, підтверджених рішенням суду, що набрало законної сили.

Преюдиція рішення зводиться до наступного: всі органи і організації, які досліджують повторні факти та відносини, істинність яких один раз встановлена судом, зобов'язані покласти в основу своєї діяльності і своїх постанов факти і відносини в тому виді, у якому вони були констатовані в рішенні, що набрало законної сили; сторона, яка засновує вимоги на правовідносинах, що були повністю або частково предметом судового рішення, що набрало законної сили, не повинна доказувати наявність правовідносин і елементів, його складових, а також юридичних фактів, що лежать в основі правовідносин. Відносини і факти, встановлені в рішенні, вважаються істинними та не підлягають доказуванню доти, доки рішення не скасоване. Сторона, відкидаючи пред'явлені до неї вимоги, не може спростовувати відносини та факти, встановлені судом, і вимагати від суду залучення до справи доказів, що їх спростовують.

Преюдиціальність повинна розглядатися як прямий і безпосередній наслідок рішення, що набрало законної сили. Преюдиція - нібито вторинна властивість судового рішення, похідне від поняття законної сили. Преюдиція є наслідком всіх трьох властивостей судового рішення - неспростовності, винятковості та обов'язковості. Рішення, що не володіє хоча б однією з перелічених властивостей, не може мати преюдиціальності. Якщо рішення, що не набрало законної сили, надаються відповідно до норм права окремі властивості, що становлять згодом законну силу, то таке рішення ще не здобуває преюдиціальності.

Таким чином, розглянуті правові наслідки набрання рішенням законної сили у своїй сукупності забезпечують достатню стійкість, непорушність судових рішень, надають їм значення владних велінь, остаточних та незаперечних, які підлягають обов'язковому виконанню на всій території України.

Межі законної сили судового рішення. У теорії цивільного процесуального права межі впливу судового рішення прийнято називати межами законної сили і розглядати її у двох аспектах: *об'єктивні межі* - досліджені судом, дійсно існуючі матеріально-правові відносини; *суб'єктивні межі* - суб'єкти цих матеріально-правових відносин.

Об'єктивні межі законної сили як правило пов'язують із предметом судового рішення. Предмет рішення по спорам про право завжди становлять відносини позивача-відповідача, так звані основні правовідносини. Крім того, у предмет рішення можуть бути включені відносини між відповідачем і позивачем по зустрічному позову, відносини між третьою особою із самостійними вимогами та сторонами і відносини між однією зі сторін і третьою особою без самостійних вимог за умови, що регресний позов третьої особи або до третьої особи були предметом судового дослідження та вирішені судом по суті.

Як відомо, законної сили може набрати рішення, ухвалене судом, тобто яким вже підтверджена наявність або відсутність правовідносин, про яке сперечалися сторони - у результаті чого воно зі спірного стало безперечним. Тому тільки безперечні, підтвержені судом матеріально-правові відносини можуть визначати об'єктивні межі дії законної сили рішення.

Отже, об'єктивні межі законної сили обмежують дію судового рішення винятково правовідносинами, наявність або відсутність яких встановлює суд.

Суб'єктивні межі законної сили обмежують дію рішення суду колом осіб, на яких рішення суду поширюється (відносно осіб, які брали участь у справі та їх правонаступників). У такий спосіб виключається безпосередня дія судового рішення відносно осіб, які не мають відношення до справи, а також по відношенню до інших учасників цивільного процесу.

5. Види ухвал суду першої інстанції

Процедурні питання, пов'язані з рухом справи в суді першої інстанції, клопотання та заяви осіб, які беруть участь у справі, питання про відкладення розгляду справи, оголошення перерви, зупинення або закриття провадження у справі, залишення заяви без розгляду, а

також в інших випадках, передбачених ЦПК, вирішуються судом шляхом постановлення ухвал (ч. 2 ст. 258 ЦПК).

Ухвали суду першої інстанції мають на мету розв'язувати окремі питання, що виникають у процесі розгляду справи, його виникнення, руху та припинення.

Для того щоб ухвала була актом правосуддя, повинні бути дотримані наступні умови:

- а) постановлення ухвали повинно бути передбачено законом;
- б) воно повинно бути постановлено судом;
- в) постановленню ухвали повинні передувати передбачені цивільним процесуальним законом дії чи обставини, з наявністю яких закон пов'язує можливість постановлення відповідної ухвали;
- г) ухвала повинна бути виражена у встановленій законом процесуальній формі та містити передбачені ЦПК реквізити.

Розмаїття ухвал дозволяє класифікувати їх за різними критеріями.

За суб'єктом постановлення ухвали суду поділяються на ухвали одноособового судді та ухвали колегіального суду.

За формою прийняття і фіксації ухвали можуть постановлятися у вигляді окремого документа або без оформлення у вигляді окремого документа. Ухвала, що викладається окремим документом, складається з:

- 1) вступної частини із зазначенням: дати і місця її постановлення; найменування суду, прізвища та ініціалів судді (суддів); імен (найменувань) учасників справи;
- 2) описової частини із зазначенням суті клопотання та імені (найменування) особи, яка його заявила, чи іншого питання, що вирішується ухвалою;
- 3) мотивувальної частини із зазначенням мотивів, з яких суд дійшов висновків, і закону, яким керувався суд, постановляючи ухвалу;
- 4) резолютивної частини із зазначенням: висновків суду; строку і порядку набрання ухвалою законної сили та її оскарження.

Ухвали суду, які оформлюються окремим документом, постановляються в нарадчій кімнаті, інші ухвали суд може постановити, не виходячи до нарадчої кімнати (ч. 4 ст. 259 ЦПК).

За змістом ухвали поділяться на підготовчі, зупинювальні, заключні, відновлювальні та окремі ухвали.

Підготовчі ухвали характеризуються тим, що вони вирішують окремі процесуальні питання в ході розгляду справи, оформлюють дії суду і учасників справи. Вони не змінюють хід процесу. Такі, наприклад, ухвала про забезпечення доказів, про забезпечення позову тощо.

Безпосередньою метою підготовчих ухвал у стадії судового розгляду, як і у підготовчому провадженні, є забезпечення правильного та своєчасного розгляду і вирішення справи. Вони оформлюють процесуальні дії суду та інших суб'єктів судочинства, спрямовані на створення необхідних умов для найбільш швидкого постановлення законного та обґрунтованого рішення.

На відміну від підготовчих *зупинювальні* ухвали не сприяють розвитку процесу та постановленню законного та обґрунтованого рішення, а перешкоджають відкриттю справи або зупиняють його подальший рух всупереч волевиявленню осіб, які звернулися за судовим захистом. Постановляються вони в кожній стадії провадження в суді першої інстанції за відсутності передумов і умов, передбачених для реалізації заінтересованою особою права на судовий захист. До них належать ухвали про відмову в прийнятті заяви, про зупинення провадження у справі, про залишення заяви без розгляду тощо.

Мета зупинювальних ухвал по відкритій справі заключається у завершенні процесу без вирішення судом питання по суті щоб уникнути незаконного та необґрунтованого рішення.

Заключні ухвали відрізняються від зупинювальних тим, що підставою для зупинення провадження в справі служить волевиявлення заінтересованих осіб. До заключних належать

ухвали про зупинення провадження в справі через відмову особи, яка звернулася до суду, від своєї вимоги або укладення сторонами мирової угоди.

Мета заключних ухвал полягає в завершенні процесу без вирішення судом питання по суті у зв'язку з добровільним вирішенням сторонами матеріально-правового спору. їх постановлення передбачає, що кінцеві цілі цивільного судочинства досягнуті без владного підтвердження в рішенні суду прав і обов'язків сторін.

Особливу групу представляють *відновлювальні судові ухвали* по оформленню дій, спрямованих на усунення недоліків рішення або підвищення ефективності їх виконання. Приймаються вони після закінчення судового розгляду, але по цільовій спрямованості тісно з ним пов'язані. До цієї групи відносяться: ухвала про усунення описок і явних арифметичних помилок у рішенні, ухвала про роз'яснення рішення, ухвала про відстрочку або розстрочку виконання рішення.

Суд, виявивши при вирішенні спору порушення законодавства або недоліки в діяльності юридичної особи, державних чи інших органів, інших осіб, постановляє *окрему ухвалу*, незалежно від того, чи є вони учасниками судового процесу.

Суд може постановити окрему ухвалу у випадку зловживання процесуальними правами, порушення процесуальних обов'язків, неналежного виконання професійних обов'язків (в тому числі, якщо підписана адвокатом чи прокурором позовна заява містить суттєві недоліки) або іншого порушення законодавства адвокатом або прокурором.

6. Заочний розгляд справи

Заочний розгляд справи - порядок розгляду і вирішення конкретної цивільної справи у випадку неявки відповідача, належним чином повідомленого про час і місце судового засідання, який не повідомив про причини неявки і якщо він не просив розглядати справу у його відсутність, якщо позивач не заперечує проти такого вирішення справи.

Значення заочного розгляду справи:

- 1) значне прискорення вирішення справи;
- 2) підвищення рівня відповідальності сторони за свої дії (бездіяльність);
- 3) запобігання тяганини та зловживання процесуальними правами з боку відповідача.

Таким чином, інститут заочного рішення покликаний забезпечувати право позивача на судовий захист і припиняти можливість зловживання процесуальними правами з боку несумлінного відповідача. Разом з тим несумлінною може виявитися і сторона, яка порушила справу. Саме тому законодавець повинен забезпечити реалізацію прав обох сторін. Однією з таких гарантій для відповідача повинен бути спрощений порядок оскарження заочного рішення.

Розгляд справи в порядку заочного провадження і ухвалення заочного рішення можливо за *наявності наступних умов:*

1) *відповідач належним чином повідомлений про дату, час і місце судового засідання.* Неявка відповідача, що є умовою заяви клопотання про ухвалення заочного рішення, не може бути наслідком недбалості позивача, який вказав неточну адресу відповідача, або недбалості суду, який не забезпечив належне повідомлення відповідача про справу.

ЦПК передбачає кілька способів повідомлення учасників справи про час і місце судового засідання (ст.ст. 128-131 ЦПК);

2) *відповідач не з'явився в судове засідання без поважних причин або без повідомлення причин.* Дана умова включає два фактори: суб'єктивний (хвороба, відрядження тощо) і об'єктивний (наявність даної об'єктивно існуючої обставини повинна бути відомою суду). Якщо ж поважна причина існує, але суду про неї невідомо, застосування даної норми неприпустимо. Більш того, суд не зобов'язаний сам з'ясувати причини неявки належним чином повідомленого відповідача, оскільки обов'язок повідомити про ці причини і надати докази поважності неявки лежить на сторонах.

Таким чином, недотримання відповідачем поважних причин неявки містить у собі

випадки: 1) неповідомлення причин неявки відповідача; 2) повідомлення відповідачем причин неявки, але визнання їх судом неповажними.

Передбачається, що факт неявки відповідача при заочному розгляді справи повинен розглядатися як наслідок відсутності у нього реальних заперечень проти заявленого позову, визнання ним безперспективності судового захисту.

У разі участі у справі кількох відповідачів заочний розгляд справи можливий у випадку неявки в судове засідання всіх відповідачів;

3) *відповідач не подав відзив*. Згідно ст. 178 ЦПК у відзиві відповідач викладає заперечення проти позову. Суд встановлює строк подання такого відзиву. У разі ненадання від позивачем відзиву у встановлений судом строк без поважних причин суд вирішує справу за наявними матеріалами;

4) *позивач не заперечує проти такого вирішення справи*. Право вибору порядку розгляду справи (звичайного або заочного) повинне залишатися за позивачем. Дане волевиявлення повинне бути ясно виражено, тому неприпустимо ухвалення заочного рішення у випадку, якщо від позивача надійшла заява з проханням розглянути справу за його відсутності, а відповідач не з'явився в судове засідання.

Розгляд справи і ухвалення рішення проводиться за правилами загального чи спрощеного позовного провадження з особливостями, встановленими ЦПК (ч. 2 ст. 225 ЦПК).

Спрощена форма провадження не впливає в цілому на зміст рішення, що приймається. Як і звичайне рішення, заочне рішення повинне складатися з вступної, описової, мотивувальної та резолютивної частин.

В описовій частині суд обов'язково зазначає, що справа розглянута без відповідача і дотримані зазначені в законі умови правомірності заочного провадження. У мотивувальній частині рішення суд викладає суть спору про право, яку розглядає зі слів позивача і аналізує в основному докази, міркування та доводи позивача. У тих випадках, коли відповідач не з'явився, але подав письмові чи речові докази або письмові пояснення, вони обов'язково враховуються судом.

У резолютивній частині рішення суд викладає не тільки те, яким чином він задовольнив або відмовив у задоволенні вимог, як розподілив судові видатки, але у ньому має бути зазначено строк і порядок подання заяви про його перегляд, (ст. 282 ЦПК).

Заочне рішення ухвалюється в такому ж порядку, що й звичайне рішення, і проголошується привселюдно. Позивач, таким чином, знайомиться з його змістом безпосередньо в судовому засіданні.

Учасникам справи, які не були присутні в судовому засіданні, або якщо судове рішення було ухвалено поза межами судового засідання чи без повідомлення (виклику) учасників справи, копія судового рішення надсилається протягом двох днів з дня його складення у повному обсязі в електронній формі у порядку, визначеному законом, - у випадку наявності у особи офіційної електронної адреси, або рекомендованим листом з повідомленням про вручення - якщо така адреса відсутня (ч. 5 ст. 272 ЦПК).

Заочне рішення, як і рішення, ухвалене при розгляді справи у звичайному провадженні, є актом правосуддя, і тому повинне відповідати загальним вимогам, які пред'являються до судових рішень. Іншими словами, заочне рішення має бути, по-перше, законним, тобто прийнятим відповідно до діючих норм матеріального права при неухильному дотриманні норм процесуального права і, по-друге, обґрунтованим, тобто висновки суду повинні відповідати встановленим обставинам справи, підтвердженим дослідженими в судовому засіданні доказами; як і при звичайному розгляді справи, суд не має права ухвалити рішення на основі доказів, не досліджених у судовому засіданні.

Заочне рішення може бути *переглянуте* судом, що його ухвалив, за письмовою заявою відповідача.

Заяву про перегляд заочного рішення може бути подано *протягом тридцяти днів* з дня його проголошення.

Учасник справи, якому повне заочне рішення суду не було вручене у день його проголошення, має право на поновлення пропущеного строку на подання заяви про його перегляд - якщо така заява подана протягом двадцяти днів з дня вручення йому повного заочного рішення суду.

Строк на подання заяви про перегляд заочного рішення може бути також поновлений в разі пропуску з інших поважних причин (284 ЦПК).

Заява про перегляд заочного рішення повинна бути подана у письмовій формі.

У заяві про перегляд заочного рішення повинно бути зазначено:

- 1) найменування суду, який ухвалив заочне рішення;
- 2) ім'я (найменування) відповідача або його представника, які подають заяву, їх місце проживання або місцезнаходження, номер засобів зв'язку;
- 3) обставини, що свідчать про важливість причин неявки в судове засідання та неповідомлення їх суду, а також причин неподання відзиву, і докази про це;
- 4) посилання на докази, якими відповідач обґрунтовує свої заперечення проти вимог позивача;
- 5) клопотання про перегляд заочного рішення;
- 6) перелік доданих до заяви матеріалів.

Заява про перегляд заочного рішення підписується особою, яка її подає. До заяви про перегляд заочного рішення додаються її копії за кількістю учасників справи та копії всіх доданих до неї матеріалів.

До заяви про перегляд заочного рішення, поданій представником відповідача, додається довіреність або інший документ, який підтверджує його повноваження.

До заяви про перегляд заочного рішення додається документ про сплату судового збору.

Прийнявши належно оформлену заяву про перегляд заочного рішення, суд невідкладно надсилає її копію та копії доданих до неї матеріалів іншим учасникам справи. Одночасно суд повідомляє учасникам справи про дату, час і місце розгляду заяви.

Заява про перегляд заочного рішення повинна бути розглянута *протягом п'ятнадцяти днів* з дня її надходження.

Заява про перегляд заочного рішення розглядається в судовому засіданні. Неявка осіб, належним чином повідомлених про дату, час і місце засідання, не перешкоджає розгляду заяви.

Головуючий відкриває судове засідання і з'ясовує, хто з учасників справи з'явився, встановлює їх особу, перевіряє повноваження представників, після чого повідомляє зміст заяви і з'ясовує думку сторін та інших учасників справи щодо вимог про перегляд заочного рішення.

Повноваження суду та підстави скасування заочного рішення. У результаті розгляду заяви про перегляд заочного рішення суд може своєю ухвалою:

- 1) залишити заяву без задоволення;
- 2) скасувати заочне рішення і призначити справу до розгляду за правилами загального чи спрощеного позовного провадження.

Перше повноваження суд реалізує, якщо визнає, що причина неявки відповідача в судове засідання була неповажною, а докази, представлені ним, недостатні для скасування рішення. Жодних нових обставин, не відомих суду і здатних змінити юридичну кваліфікацію взаємовідносин позивача з відповідачем, у заяві не наводиться.

У разі залишення заяви про перегляд заочного рішення без задоволення заочне рішення може бути оскаржене в загальному порядку, встановленому ЦПК. У цьому разі строк на апеляційне оскарження рішення починає відраховуватися з дати постановлення ухвали про залишення заяви про перегляд заочного рішення без задоволення (ч. 4 ст. 287 ЦПК).

Заочне рішення підлягає скасуванню, якщо судом буде встановлено, що відповідач не з'явився в судове засідання та (або) не повідомив про причини неявки, а також не подав

відзив на позовну заяву з поважних причин, і докази, на які він посилається, мають істотне значення для правильного вирішення справи.

Оскарження заочного рішення. Учасники справи, а також особи, які не брали участі у справі, якщо суд вирішив питання про їхні права, свободи, інтереси та (або) обов'язки, мають право оскаржити в апеляційному порядку рішення суду першої інстанції повністю або частково (ч. 1 ст. 352 ЦПК).

Отже, позивач має право оскаржити заочне рішення в загальному порядку (ч. 2 ст. 288 ЦПК).

Повторне заочне рішення позивач та відповідач можуть оскаржити в загальному порядку, встановленому в ЦПК.

Перелік питань для самоконтролю

1. Поняття судових рішень, їх види.
2. Яким вимогам повинно відповідати судове рішення?
3. За якими ознаками судові рішення відрізняються від актів інших органів публічної влади?
4. Які засоби усунення недоліків рішення судом, який його ухвалив?
5. Які є підстави для ухвалення додаткового рішення?
6. Які є підстави для роз'яснення рішення?
7. Які є підстави для виправлення описок та явних арифметичних помилок у судовому рішенні?
8. Охарактеризуйте законну силу судового рішення та його правові наслідки.
9. Які є особливості ухвал суду першої інстанції та їх види?

Рекомендована література

Основна: [1, 7, 8, 9, 10]

Допоміжна: [9, 11, 13]

Інформаційні ресурси Інтернет: [2, 4]

Міжнародні видання: [3]

Тема 16. Окреме провадження

Мета: Усвідомити поняття та ознаки окремого провадження. З'ясувати порядок судового розгляду справ окремого провадження. Визначити коло осіб, які можуть бути заявниками та заінтересованими особами у справах окремого провадження. Розглянути особливості вступу в силу та оскарження рішень у справах окремого провадження

План лекційного заняття

1. Поняття та ознаки окремого провадження.
2. Порядок судового розгляду справ окремого провадження.
3. Особи, які можуть бути заявниками у справах окремого провадження.
4. Заінтересовані особи в справах окремого провадження.
5. Вступ в силу та оскарження рішень у справах окремого провадження.

1. Поняття та ознаки окремого провадження

Ще юристи Стародавнього Риму помітили, що в суді, розглядаючи цивільні спори, зустрічаються із справами, в яких спір відсутній, разом з тим їх вирішення має важливе значення як для суспільства, так і для людини зокрема. У зв'язку з цим цивільне

судочинство при розгляді спорів було названо позовним, а провадження, в якому спір був відсутнім, отримало назву безспірного чи добровільного. Таке ділення цивільного процесу мало місце і в подальшому. Так, у Статуті цивільного судочинства Росії (1864 р.), до складу якої на той час входила й Україна, окреме провадження було названо *охоронним*. Як зазначав відомий на той час вчений – процесуаліст Є. В. Васьковський, це була найбільш влучна назва, бо в даному виді судочинства суд лише посвідчував та охороняв права окремих осіб. Він підкреслював, що дати яке б то не було визначення такому виду судочинства неможливо, бо законодавець відносить до нього справи за своїм баченням, виходячи із практичної доцільності.

В першому ЦПК УРСР 1924 р. також було передбачено окреме провадження як самостійний вид цивільного судочинства. Це провадження характеризувалося тим, що за його правилами розглядалися безспірні справи, а тому на той час таке провадження отримало назву *безспірного*.

В 1929 р. було прийнято новий ЦПК УРСР. В ньому також була передбачена процедура та перелік безспірних справ, які могли бути розглянуті в окремому провадженні. Таку назву ця частина цивільного процесу отримала внаслідок того, що дане провадження не було схожим на позовне провадження ні за своєю формою, ні за своєю суттю, а тому знаходилося окремо від позовного судочинства.

З прийняттям у 1961 р. Основ цивільного судочинства Союзу РСР і союзних республік (далі – Основи) питання про окреме провадження в цивільному процесі не було вирішено однозначно в кожній республіці. Так, у ЦПК Російської Федерації таке провадження отримало назву особливого, а в Україні – окремого. В той же час Основи в особливому провадженні закріпили перелік справ, які у всіх республіках тодішньої держави повинні були розглядатися за правилами особливого провадження. До переліку таких справ відносилися справи про встановлення фактів, які мають юридичне значення, якщо законом не передбачено інший порядок їх встановлення про визнання громадянина безвісно відсутнім чи оголошення його померлим; про визнання громадянина недієздатним внаслідок душевної хвороби чи слабоумства. Разом з тим Основи надавали можливість республікам відносити до категорії справ окремого провадження й інші справи, віднесені законом до компетенції судів. У зв'язку з цим у прийнятому в 1963 р. ЦПК УРСР особливе провадження отримало назву окремого. Це провадження характеризувалося вичерпним переліком цивільних справ, які суди могли розглядати за правилами окремого провадження. До таких справ відносилися справи про визнання громадянина обмежено дієздатним чи недієздатним; про визнання громадянина безвісно відсутнім чи оголошення його померлим; про встановлення фактів, які мають юридичне значення; про поновлення прав на втрачені цінні папери на пред'явника; про оскарження нотаріальних дій чи відмова в їх здійсненні.

18 березня 2004 р. в Україні прийнято новий ЦПК, в якому дано визначення окремого провадження як виду непозовного цивільного судочинства, в порядку якого розглядаються цивільні справи про підтвердження наявності або відсутності юридичних фактів, що мають значення для охорони прав та інтересів особи або створення умов здійснення нею особистих немайнових чи майнових прав або підтвердження наявності чи відсутності неоспорюваних прав.

Таким чином, метою окремого провадження є встановлення тих чи інших обставин, з якими закон пов'язує виникнення, зміну чи припинення у заявника певних прав та обов'язків.

Метою ж справи позовного провадження є вирішення спору по суті між сторонами на підставі доказів, які надають сторони з приводу матеріальних правовідносин, що склалися між цими сторонами.

Оскільки в справах окремого провадження відсутній спір, то в такому провадженні немає сторін. Враховуючи той факт, що в окремому провадженні можуть бути зачеплені чийсь інтереси, то в даному виді судочинства в справах можуть брати участь заінтересовані особи.

Такі справи виникають на підставі заяв заявників. У позовному ж провадженні вирішується правовий спір між сторонами, який виникає на підставі позовної заяви позивача. В такому провадженні можуть зачіпатися інтереси третіх осіб, а тому треті особи можуть виступати на стороні як позивача, так і відповідача.

Виходячи з цього ми можемо говорити, що окреме провадження є самостійним видом судочинства. Якщо позовне провадження характеризується наявністю дії всіх процесуальних інститутів, то в окремому провадженні відсутні інститути мирової угоди, відмови від позову, визнання позову, заперечення позову, судових дебатів тощо. Таким чином, ці провадження різняться не лише своїми завданнями та формою судочинства, але і своїм суб'єктивним складом.

Відповідно до ст. 293 ЦПК України *суд розглядає в порядку окремого провадження справи* про:

- 1) обмеження цивільної дієздатності фізичної особи, визнання фізичної особи недієздатною та поновлення цивільної дієздатності фізичної особи;
- 2) надання неповнолітній особі повної цивільної дієздатності;
- 3) визнання фізичної особи безвісно відсутньою чи оголошення її померлою;
- 4) усиновлення;
- 5) встановлення фактів, що мають юридичне значення;
- 6) відновлення прав на втрачені цінні папери на пред'явника та векселі;
- 7) передачу безхазяйної нерухомої речі у комунальну власність;
- 8) визнання спадщини відумерлою;
- 9) надання особі психіатричної допомоги в примусовому порядку;
- 10) обов'язкову госпіталізацію до протитуберкульозного закладу;
- 11) розкриття банком інформації, яка містить банківську таємницю, щодо юридичних та фізичних осіб;
- 12) про надання права на шлюб;
- 13) про розірвання шлюбу за заявою подружжя, яке має дітей;
- 14) про встановлення режиму окремого проживання за заявою подружжя;
- 15) інші справи у випадках, встановлених законом.

2. Особи, які беруть участь у справах окремого провадження, загальні риси процесуального порядку розгляду справ окремого провадження

У ряді справ окремого провадження заявниками ставиться питання про встановлення подій чи дій, в інших – встановлюється певний юридичний стан особи чи майна. Наприклад, факт розірвання шлюбу, реєстрації шлюбу є юридичними фактами дії. Факт смерті чи народження є юридичним фактом події. Факт родинних стосунків, визнання фізичної особи безвісно відсутньою є юридичним фактом стану.

Окреме провадження характеризується наступними особливостями:

- а) персоніфікацією справ, зазначених лише в законі;
- б) відсутністю спору про право;
- в) своїм суб'єктивним складом;
- г) об'єктом судового захисту, яким є законний інтерес;
- д) обмеженою дією процесуальних інститутів;
- е) особливим засобом порушення справ, яким є заява;
- є) преюдиціальністю судових рішень, які є підставою настання певних наслідків.

Вищевказані особливості мають специфічну процесуальну єдність і цим відрізняються від процесуальної єдності як позовного, так і адміністративного провадження.

Разом з тим, якщо під час розгляду справи у порядку окремого провадження виникає спір про право, який вирішується в порядку позовного провадження, суд залишає заяву без розгляду і роз'яснює заінтересованим особам, що вони мають право подати позов до суду на загальних підставах (ст. 293 ЦПК України).

В той же час при встановленні факту можливим є виникнення спору з приводу факту між свідками, заінтересованою особою і заявником, між заінтересованими особами. Таким чином, окреме провадження виключає спір про право, але не виключає спір щодо існування чи неіснування юридичного факту.

3. Порядок судового розгляду справ окремого провадження

Розгляд судом справ про обмеження цивільної дієздатності фізичної особи, визнання фізичної особи недієздатною та поновлення цивільної дієздатності фізичної особи

Дієздатність особи є її невід'ємним елементом, який набувається особою з віком і характеризує її правовий статус у суспільстві.

Повна та неповна цивільна дієздатність дає підстави фізичній особі своїми діями набувати для себе цивільні права і самостійно їх здійснювати, а також здатність своїми діями створювати для себе цивільні обов'язки, самостійно їх виконувати та нести відповідальність у разі їх невиконання. Таким чином, дієздатність набувається з досягненням повноліття і закінчується зі смертю фізичної особи, при цьому ніхто не може обмежити чи позбавити фізичну особу її цивільних прав.

Разом з тим закон передбачає випадки, коли дієздатність фізичної особи може бути обмежена в судовому порядку чи особа взагалі може бути визнана недієздатною.

Так, відповідно до ст. 36 ЦК України суд може обмежити цивільну дієздатність фізичної особи, якщо вона страждає на психічний розлад, який істотно впливає на її здатність усвідомлювати значення своїх дій та (або) керувати ними. Крім того, суд може обмежити цивільну дієздатність фізичної особи, якщо вона зловживає спиртними напоями, наркотичними засобами, токсичними речовинами тощо і тим ставить себе чи свою сім'ю, а також інших осіб, яких вона за законом зобов'язана утримувати, у скрутне матеріальне становище.

Таким чином, суд може обмежити цивільну дієздатність фізичної особи лише при наявності двох складових:

- а) нездатності такої особи усвідомлювати значення своїх дій або керувати ними внаслідок психічного захворювання чи зловживання спиртними напоями, наркотичними засобами чи токсичними або психотропними речовинами;
- б) через такі обставини фізична особа ставить себе чи свою сім'ю, а також інших осіб, яких вона за законом зобов'язана утримувати, у скрутне матеріальне становище.

В той же час фізична особа може бути визнана судом недієздатною, якщо вона має хронічний, стійкий психічний розлад здоров'я, внаслідок чого така особа нездатна усвідомлювати значення своїх дій чи керувати ними (ч. 1 ст. 39 ЦК України).

Враховуючи той факт, що обмеження цивільної дієздатності чи визнання особи повністю недієздатною суттєво зачіпає права та інтереси особистості, то порушення перед судом цих питань віднесено до обмеженого кола осіб.

Відповідно до статті 296 ЦПК України ***заява про обмеження цивільної дієздатності фізичної особи*** може бути подана членами її сім'ї, органом опіки та піклування, наркологічним або психіатричним закладом. Заява ж про обмеження права неповнолітньої особи самостійно розпоряджатися своїм заробітком, стипендією чи іншими доходами або позбавлення її цього права може бути подана батьками (усиновлювачами), піклувальниками, органом опіки та піклування. Заява про визнання фізичної особи недієздатною може бути подана членами її сім'ї, близькими родичами, незалежно від їх спільного проживання, органом опіки та піклування, психіатричним закладом.

Перелік осіб та органів у даному випадку є вичерпним і розширеному тлумаченню не підлягає.

Над фізичною особою, цивільна дієздатність якої обмежена, встановлюється ***піклування***. У зв'язку з цим така особа самостійно може вчиняти лише дрібні побутові

правочини. Інші ж правочини, що стосуються розпорядження майном тощо, виходять за межі дрібних побутових правочинів, а тому можуть бути вчинені лише за згодою піклувальника (ст. 37 ЦК України).

Відповідно до ч. 1 ст. 297 ЦПК України у заяві про обмеження цивільної дієздатності фізичної особи повинні бути викладені обставини, що свідчать про психічний розлад, істотно впливають на її здатність усвідомлювати значення своїх дій та керувати ними, чи обставини, що підтверджують дії, внаслідок яких фізична особа, яка зловживає спиртними напоями, наркотичними засобами, токсичними речовинами тощо, поставила себе чи свою сім'ю, а також інших осіб, яких вона за законом зобов'язана утримувати, у скрутне матеріальне становище.

У заяві про обмеження права неповнолітньої особи самостійно розпоряджатися своїм заробітком, стипендією чи іншими доходами або позбавлення її цього права повинні бути викладені обставини, що свідчать про негативні матеріальні, психічні чи інші наслідки для неповнолітнього здійснення ним цього права.

Суд, за наявності достатніх даних про психічний розлад здоров'я фізичної особи, призначає для встановлення її психічного стану *судово-психіатричну експертизу* (ч. 1 ст. 239 ЦПК України). Лише наявність достатніх підстав про психічний стан здоров'я фізичної особи дає підставу для призначення і проведення судово-психіатричної експертизи.

Суд, ухвалюючи *рішення про обмеження цивільної дієздатності фізичної особи (у тому числі обмеження або позбавлення права неповнолітньої особи самостійно розпоряджатися своїми доходами) чи визнання фізичної особи недієздатною*, встановлює над нею відповідно піклування або опіку і за поданням органу опіки та піклування призначає їй піклувальника чи опікуна. Суд за заявою органу опіки та піклування чи особи, призначеної піклувальником або опікуном, у місячний строк звільняє її від повноважень піклувальника або опікуна і призначає за поданням органу опіки та піклування іншу особу, про що постановляє ухвалу. Суд за заявою особи, над якою встановлено піклування, може звільнити піклувальника від його повноважень і призначити за поданням органу опіки та піклування іншого піклувальника, про що постановляє ухвалу. Суд розглядає питання про звільнення опікуна або піклувальника в судовому засіданні з повідомленням заінтересованих осіб. Наявка цих осіб не перешкоджає розгляду питання про звільнення опікуна або піклувальника.

Розгляд судом справ про визнання фізичної особи безвісно відсутньою або оголошення її померлою

Інститут безвісно відсутньої фізичної особи чи оголошення її померлою виник у цивільному праві ще в середньовіччя, коли з одного боку починаються значні людські міграційні процеси, а з іншого – розпочинається контроль держави над народжуваністю та смертністю населення. Крім цього, така необхідність пов'язувалася з упорядкуванням майнових відносин громадян. Цей інститут не втратив своєї актуальності й сьогодні. Незважаючи на те, що закріплення інституту про визнання фізичної особи безвісно відсутньою чи оголошення її померлою і має своє нормативно-правове закріплення в цивільному праві, воно само по собі не змінює правового статусу особи. Технологічно-правова процедура, яка дає можливість зміни правового статусу такої особи, закріплена в главі 4 ЦПК України. При цьому порушити питання в суді про безвісну відсутність фізичної особи чи про оголошення її померлою має лише певне коло осіб, які є заінтересованими в цьому. Інтерес таких осіб полягає у зміні правового статусу особи. Причини такої зміни знаходяться як у матеріальній, так і нематеріальній площині. Саме цими складовими визначається інтерес заінтересованих осіб, який полягає в наступному:

- визначенні правової приналежності речей та майна;
- отриманні грошової допомоги на дітей у зв'язку із втратою годувальника;
- переході права власності на землю, банківські, страхові виплати, вклади в порядку спадкування;
- отриманні майнових прав щодо інтелектуальної власності, які належали особі;

- праві на договірні майнові права особи;
- погашенні боргів за рахунок спадкового майна;
- відшкодуванні майнової шкоди (збитків), моральної шкоди, всіх витрат (ст. ст. 1228, 1229, 1231, 1232 ЦК України).

Нематеріальною основою такого інтересу заінтересованих осіб є:

- розірвання шлюбу (при визнанні особи безвісно відсутньою, ч. 1 ст. 107 СК України);

- закриття кримінальної, цивільної справи чи виконавчого провадження (п. 8 ч.1 ст. 6 КПК України, п. 6 ч. 1 ст. 205 ЦПК України, ч. 3 ст. 37 Закону України “Про виконавче провадження”);

- подання заяви нотаріусу про прийняття спадщини (ч. 1 ст. 1220, ст. 1269 ЦК України). При визнанні особи безвісно відсутньою нотаріус в порядку ч. 3 ст. 44 ЦК України встановлює опіку над майном такої особи;

- оспорювання батьківства після оголошення фізичної особи померлою (ст. 137 СК України).

Таким чином, у справах про визнання фізичної особи безвісно відсутньою чи оголошення її померлою законом охороняються інтереси як заінтересованих, так і відсутніх осіб.

Незважаючи на те, що ст. 306 ЦПК України не містить переліку суб’єктів, які мають право звернення до суду з заявами про визнання особи безвісно відсутньою чи оголошення її померлою, все ж такий можливо визначити із тих вимог, що ставить ст. 306 ЦПК України до змісту заяв, в яких повинно бути зазначено: для якої мети необхідно заявникові визнати фізичну особу безвісно відсутньою або оголосити її померлою. Таким чином, на підставі цього суд може визначити, чи є заявник заінтересованою особою, що дає йому підставу ставити перед судом питання про зміну правового статусу фізичної особи.

Розгляд справи відбувається за участю заявника, свідків, зазначених у заяві, та осіб, яких сам суд визнає за потрібне допитати. Якщо будуть встановлені підстави для задоволення заяви, суд ухвалює рішення про визнання фізичної особи безвісно відсутньою або про оголошення її померлою. При цьому днем визнання фізичної особи безвісно відсутньою є останній день одержання відомостей про місце перебування особи. Якщо такий день встановити неможливо, то початком безвісної відсутності особи вважається перше число місяця, що йде за тим, у якому були одержані такі відомості, а в разі неможливості встановити цей місяць – перше січня наступного року (ч. 2 ст. 43 ЦК України). Фізична особа оголошується померлою від дня набрання законної сили рішенням суду про це. Фізична особа, яка пропала безвісти за обставин, що загрожували їй смертю або дають підстави припустити її загибель від певного нещасного випадку, або у зв’язку з воєнними діями може бути оголошена померлою від дня її вірогідної смерті.

Після набрання законної сили рішення суду надсилається відповідному органу державної реєстрації актів цивільного стану для реєстрації смерті фізичної особи, а також нотаріусу за місцем відкриття спадщини, а в населеному пункті, де немає нотаріуса, – відповідальному органу місцевого самоврядування для вжиття заходів щодо охорони спадкового майна.

Перелік питань для самоконтролю

1. Які є підстави обмеження цивільної дієздатності фізичної особи, визнання фізичної особи недієздатною?
2. Якими є процесуальні особливості розгляду справ про обмеження цивільної дієздатності фізичної особи, визнання фізичної особи недієздатною та поновлення дієздатності фізичної особи?
3. Які є підстави надання неповнолітній особі повної цивільної дієздатності?
4. Хто може бути заявником та заінтересованою особою у справах про надання неповнолітній особі повної цивільної дієздатності?

5. Які є підстави визнання фізичної особи безвісно відсутньою або оголошення її померлою?
6. Які підготовчі дії має здійснити суддя до початку розгляду справи про визнання фізичної особи безвісно відсутньою або оголошення її померлою?
7. Які є правові наслідки появи фізичної особи, яку було визнано безвісно відсутньою або оголошено померлою?
8. Визначте підстави та умови усиновлення.
9. У чому полягають особливості усиновлення дитини іноземцями?
10. За яких умов справи про встановлення фактів, що мають юридичне значення, розглядаються судами?
11. Які особи можуть звернутися до суду із заявою про передачу безхазяйної нерухомої речі в комунальну власність?
12. Які є підстави визнання спадщини відумерлою?
13. Які особи мають право звернення до суду із заявою про надання особі психіатричної допомоги у примусовому порядку?
14. Які є підстави для обов'язкової госпіталізації особи до протитуберкульозного закладу?
15. Які є особливості оскарження та виконання рішення суду про розкриття банками інформації, яка містить банківську таємницю, щодо юридичних осіб?

Рекомендована література

- Основна: [1, 7, 8, 9, 10]
 Допоміжна: [7, 8, 9, 14, 18]
 Інформаційні ресурси Інтернет: [2]
 Міжнародні видання: [4]

Змістовий модуль № 4

Провадження з перегляду судових рішень. Виконавче провадження

Тема 17. Апеляційне провадження

Мета: Засвоїти розуміння права на апеляційне оскарження та строки оскарження рішень суду першої інстанції. Визначити форму і зміст апеляційної скарги, порядок подання. З'ясувати значення підготовки справи до апеляційного розгляду, призначення до розгляду та порядок розгляду справи. Деталізувати повноваження суду апеляційної інстанції.

План лекційного заняття

1. Право на апеляційне оскарження та строки оскарження рішень суду першої інстанції.
2. Форма і зміст апеляційної скарги, порядок подання.
3. Підготовка справи до апеляційного розгляду, призначення до розгляду та порядок розгляду справи.
4. Повноваження суду апеляційної інстанції.

1. Право на апеляційне оскарження та строки оскарження рішень суду першої інстанції

Апеляційне провадження – це стадія цивільного процесу по перегляду рішень суду першої інстанції, які не набрали законної сили, що відбувається за ініціативою зацікавлених осіб. Введення апеляції в цивільне судочинство є реалізацією конституційного положення (ст. 129 Конституції України) про забезпечення апеляційного та касаційного оскарження рішень суду, за винятком випадків, установлених законом.

Перегляд судових рішень в апеляційному порядку відноситься до компетенції суду другої інстанції (апеляційного).

Аналіз глави 1 розділу V ЦПК України дає підстави визначити наступні характерні риси інституту апеляційного оскарження:

- апеляційна скарга подається на рішення (ухвалу) суду першої інстанції, що не набрало законної сили;
- подання апеляційної скарги обумовлено винесенням, на думку зацікавленої особи, незаконного і (або) необґрунтованого судового рішення (ухвали);
- рішення суду першої інстанції в залежності від волі особи, яка подає апеляційну скаргу, оскаржується повністю або частково;
- розгляд справи в суді апеляційної інстанції здійснюється при встановленні меж судового розгляду. Під час розгляду справи в апеляційному порядку апеляційний суд перевіряє законність та обґрунтованість рішення суду першої інстанції в межах доводів апеляційної скарги і вимог, заявлених у суді першої інстанції;
- після розгляду справи апеляційним судом рішення, якщо його не скасовано, набирає законної сили.

Апеляційний суд досліджує докази, які судом першої інстанції були досліджені з порушенням встановленого порядку або в дослідженні яких було неправомірно відмовлено, а також нові докази, неподання яких до суду першої інстанції було зумовлено поважними причинами.

Апеляційний суд не обмежений доводами апеляційної скарги, якщо при розгляді справи буде встановлено неправильне застосування норм матеріального права або порушення норм процесуального права, які є обов'язковою підставою для скасування рішення.

Якщо поза увагою доводів апеляційної скарги залишилась очевидна незаконність або необґрунтованість рішення суду першої інстанції у справах окремого провадження, апеляційний суд перевіряє справу в повному обсязі.

У відповідності до ст. 351 ЦПК України судом апеляційної інстанції у цивільних справах є апеляційний суд, у межах апеляційного округу якого (території, на яку поширюються повноваження відповідного апеляційного суду) знаходиться місцевий суд, який ухвалив судові рішення, що оскаржується.

Право на апеляційне оскарження судових рішень мають учасники справи та інші особи, які брали участь у справі, а також особи, які не брали участь у справі, якщо суд вирішив питання про їх права та обов'язки. Вони мають право оскаржити в апеляційному порядку рішення суду першої інстанції повністю або частково (ст. 352 ЦПК України).

До суб'єктів, що мають право апеляційного оскарження, насамперед відносяться сторони – позивач і відповідач, оскільки рішення по справі торкається саме їх прав та інтересів. Однак якщо в суді першої інстанції позивач є активною стороною, бо саме за його заявою відкривається провадження у справі, то в апеляційній інстанції активною стороною може виступати відповідач, якщо саме він не погоджується з винесеним рішенням і подає апеляційну скаргу.

Правом апеляційного оскарження володіють також співпозивачі та співвідповідачі, які можуть звернутися до апеляційного суду як спільно, так і окремо один від одного.

Іншими суб'єктами апеляційного оскарження можуть бути як треті особи, які заявляють самостійні вимоги щодо предмета спору, так і ті, які не заявляють самостійних вимог на предмет спору.

Оскільки третя особа із самостійними вимогами має в справі самостійний інтерес,

висуває самостійні вимоги щодо предмета спору, вона може скористатися правом на апеляційне оскарження рішення, що не задовольнило її вимоги.

Третя особа без самостійних вимог на предмет спору також може подати апеляційну скаргу, хоча рішення лише опосередковано торкається її інтересів, але в майбутньому таке рішення може мати преюдиціальне значення для неї (наприклад, може бути пред'явлено регресний позов).

Судові представники (адвокати, юрисконсульти та ін.) можуть подати апеляційну скаргу на судові рішення тільки в тому випадку, якщо особа, чиї інтереси вони представляють, не обмежила їх в цих повноваженнях. Обмеження повноважень представника на вчинення певної процесуальної дії повинні бути застережені у виданій йому довіреності.

Законні представники (батьки, усиновлювачі, опікуни та інші особи, визначені законом) можуть вчиняти від імені осіб, яких вони представляють, усі процесуальні дії, у тому числі оскаржувати в апеляційному порядку рішення суду першої інстанції.

Право на апеляційне оскарження мають також органи та особи, яким законом надано право захищати права, свободи та інтереси інших осіб (ст. 56 ЦПК України), якщо вони брали участь у розгляді справи судом першої інстанції.

На відміну від осіб, перелічених у ст. 56 ЦПК України, прокурор, навіть якщо він не брав участі у справі, може оскаржити рішення суду першої інстанції в апеляційному порядку.

Суб'єктами апеляційного оскарження є і заявники та зацікавлені особи у справах окремого провадження.

За правилами ст. 355 ЦПК України апеляційна скарга подається безпосередньо до суду апеляційної інстанції.

Важливе значення для реалізації права на апеляційне оскарження має дотримання строків на подання апеляційної скарги. Апеляційна скарга на рішення суду подається протягом тридцяти днів, а на ухвалу суду - протягом п'ятнадцяти днів з дня його (її) проголошення. Якщо в судовому засіданні було оголошено лише вступну та резолютивну частини судового рішення або у разі розгляду справи (вирішення питання) без повідомлення (виклику) учасників справи, зазначений строк обчислюється з дня складення повного судового рішення.

Учасник справи, якому повне рішення або ухвала суду не були вручені у день його (її) проголошення або складення, має право на поновлення пропущеного строку на апеляційне оскарження:

1) на рішення суду - якщо апеляційна скарга подана протягом тридцяти днів з дня вручення йому повного рішення суду;

2) на ухвали суду - якщо апеляційна скарга подана протягом п'ятнадцяти днів з дня вручення йому відповідної ухвали суду.

Апеляційний суд може поновити строк, якщо він був пропущений з поважних причин (відрадження, хвороба тощо). Законодавством чітко не визначається, які причини можуть бути визнані поважними, тому суд оцінює їх стосовно кожного конкретного випадку.

2. Форма і зміст апеляційної скарги, порядок подання

Цивільним процесуальним кодексом України детально регламентовані вимоги щодо форми та змісту апеляційної скарги. Згідно зі ст. 356 ЦПК України апеляційна скарга подається в письмовій формі.

В апеляційній скарзі мають бути зазначені:

1) найменування суду, до якого подається скарга;

2) повне найменування (для юридичних осіб) або ім'я (прізвище, ім'я та по батькові) (для фізичних осіб) особи, яка подає апеляційну скаргу, її місцезнаходження (для юридичних

осіб) або місце проживання чи перебування (для фізичних осіб), поштовий індекс, ідентифікаційний код юридичної особи в Єдиному державному реєстрі підприємств і організацій України, реєстраційний номер облікової картки платника податків (для фізичних осіб) за його наявності або номер і серія паспорта для фізичних осіб - громадян України, номери засобів зв'язку та електронної пошти, офіційна електронна адреса, за наявності;

3) повне найменування (для юридичних осіб) або ім'я (прізвище, ім'я та по батькові) (для фізичних осіб) інших учасників справи, їх місцезнаходження (для юридичних осіб) або місце проживання чи перебування (для фізичних осіб);

4) рішення або ухвала, що оскаржуються;

5) в чому полягає незаконність і (або) необґрунтованість рішення або ухвали (неповнота встановлення обставин, які мають значення для справи, та (або) неправильність установлення обставин, які мають значення для справи, внаслідок необґрунтованої відмови у прийнятті доказів, неправильного їх дослідження чи оцінки, неподання доказів з поважних причин та (або) неправильне визначення відповідно до встановлених судом обставин правовідносин тощо);

6) нові обставини, що підлягають встановленню, докази, які підлягають дослідженню чи оцінці, обґрунтування поважності причин неподання доказів до суду першої інстанції, заперечення проти доказів, використаних судом першої інстанції;

7) клопотання особи, яка подала скаргу;

8) дата отримання копії судового рішення суду першої інстанції, що оскаржується;

9) перелік документів та інших матеріалів, що додаються.

Апеляційна скарга підписується особою, яка її подає, або представником такої особи.

До апеляційної скарги додаються:

1) довіреність або інший документ, що посвідчує повноваження представника, якщо апеляційна скарга подана представником і ці документи раніше не подавалися;

2) копії скарги та доданих письмових матеріалів відповідно до кількості учасників справи;

3) документи, що підтверджують сплату судового збору у встановлених порядку і розмірі, або документи, які підтверджують підстави звільнення від сплати судового збору відповідно до закону;

4) докази, що підтверджують дату отримання копії оскаржуваного судового рішення суду першої інстанції (за наявності).

3. Підготовка справи до апеляційного розгляду, призначення до розгляду та порядок розгляду справи

Метою цієї частини апеляційного провадження є забезпечення своєчасного, всебічного та об'єктивного розгляду справи судом апеляційної інстанції.

Згідно зі ст. 355 ЦПК України, Апеляційна скарга подається безпосередньо до суду апеляційної інстанції.

Апеляційна скарга реєструється у день її надходження до суду апеляційної інстанції та не пізніше наступного дня передається судді-доповідачу.

Апеляційна скарга не приймається до розгляду і повертається судом апеляційної інстанції також, якщо:

1) апеляційна скарга подана особою, яка не має процесуальної дієздатності, не підписана, або підписана особою, яка не має права її підписувати, або особою, посадове становище якої не зазначено;

2) до постановлення ухвали про відкриття апеляційного провадження особа, яка подала скаргу, подала заяву про її відкликання;

3) скаргу подано в інший спосіб, ніж до суду апеляційної інстанції;

4) скаргу подано на ухвалу, що не підлягає оскарженню окремо від рішення суду.

Питання про залишення апеляційної скарги без руху суддя-доповідач вирішує протягом п'яти днів з дня надходження апеляційної скарги. Питання про повернення апеляційної скарги суд апеляційної інстанції вирішує протягом п'яти днів з дня надходження апеляційної скарги або з дня закінчення строку на усунення недоліків.

Про повернення апеляційної скарги постановляється ухвала, яка може бути оскаржена в касаційному порядку.

Суд апеляційної інстанції відмовляє у відкритті апеляційного провадження у справі, якщо:

- 1) апеляційну скаргу подано на судове рішення, що не підлягає апеляційному оскарженню;
- 2) є ухвала про закриття провадження у зв'язку з відмовою від раніше поданої апеляційної скарги цієї самої особи на це саме судове рішення;
- 3) є постанова про залишення апеляційної скарги цієї самої особи без задоволення або ухвала про відмову у відкритті апеляційного провадження за апеляційною скаргою цієї особи на це саме судове рішення;
- 4) скажником у строк, визначений судом, не подано заяву про поновлення строку на апеляційне оскарження або наведені підстави для поновлення строку на апеляційне оскарження визнані судом неповажними (ст.358 ЦПК).

Про відкриття апеляційного провадження у справі суд апеляційної інстанції постановляє ухвалу. Питання про відкриття апеляційного провадження у справі вирішується не пізніше п'яти днів з дня надходження апеляційної скарги або заяви про усунення недоліків.

Разом з ухвалою про відкриття апеляційного провадження суд апеляційної інстанції надсилає копії апеляційної скарги та доданих до неї матеріалів учасникам справи (ст.361).

Учасники справи мають право подати до суду апеляційної інстанції відзив на апеляційну скаргу в письмовій формі протягом строку, встановленого судом апеляційної інстанції в ухвалі про відкриття апеляційного провадження.

Відзив на апеляційну скаргу має містити:

- 1) найменування суду апеляційної інстанції;
- 2) ім'я (найменування), поштову адресу особи, яка подає відзив на апеляційну скаргу, а також номер засобу зв'язку, адресу електронної пошти, за наявності;
- 3) обґрунтування заперечень щодо змісту і вимог апеляційної скарги;
- 4) у разі необхідності - клопотання особи, яка подає відзив на апеляційну скаргу;
- 5) перелік матеріалів, що додаються.

В ЦПК України закріплено можливість приєднання до апеляційної скарги (ст. 363 ЦПК України), а також положення, що стосуються доповнення, зміни апеляційної скарги або відкликання її чи відмови від неї (ст. 364 ЦПК України).

Після цього суддя-доповідач у порядку підготовки справи до апеляційного розгляду:

- 1) з'ясовує питання про склад учасників судового процесу. У разі встановлення, що рішення суду першої інстанції може вплинути на права та обов'язки особи, яка не брала участі у справі, залучає таку особу до участі у справі як третю особу, яка не заявляє самостійних вимог щодо предмета спору;
- 2) визначає характер спірних правовідносин і закон, який їх регулює;
- 3) з'ясовує обставини, на які посилаються учасники справи як на підставу своїх вимог і заперечень;
- 4) з'ясовує, які обставини визнаються чи заперечуються учасниками справи;
- 5) вирішує питання щодо поважності причин неподання доказів до суду першої інстанції;
- 6) за клопотанням сторін та інших учасників справи вирішує питання про виклик свідків, призначення експертизи, витребування доказів, судових доручень щодо збирання доказів, залучення до участі у справі спеціаліста, перекладача;

7) за клопотанням учасників справи вирішує питання щодо вжиття заходів забезпечення позову;

8) вчиняє інші дії, пов'язані із забезпеченням апеляційного розгляду справи.

Після проведення підготовчих дій суддя-доповідач доповідає про них колегії суддів, яка вирішує питання про проведення додаткових підготовчих дій у разі необхідності та призначення справи до розгляду.

Справа розглядається судом апеляційної інстанції за правилами, встановленими для розгляду справи в порядку спрощеного позовного провадження.

Розгляд справ у суді апеляційної інстанції починається з відкриття першого судового засідання або через п'ятнадцять днів з дня відкриття апеляційного провадження, якщо справа розглядається без повідомлення учасників справи.

Суддя-доповідач доповідає зміст рішення (ухвали), яке оскаржено, доводи апеляційної скарги, межі, в яких повинні здійснюватися перевірка рішення (ухвали), встановлюватися обставини і досліджуватися докази. Після доповіді судді-доповідача пояснення дає особа, яка подала апеляційну скаргу. Якщо апеляційні скарги подали обидві сторони, - першим дає пояснення позивач. Далі дають пояснення інші учасники справи. Закінчивши з'ясування обставин і перевірку їх доказами, суд апеляційної інстанції надає учасникам справи можливість виступити у судових дебатах в такій самій послідовності, в якій вони давали пояснення. На початку судового засідання суд може оголосити про час, який відводиться для судових дебатів. Кожній особі, яка бере участь у розгляді справи в суді апеляційної інстанції, надається однаковий проміжок часу для виступу. Після закінчення дебатів суд виходить до нарадчої кімнати.

Апеляційні скарги на рішення суду у справах з ціною позову менше ста розмірів прожиткового мінімуму для працездатних осіб, крім тих, які не підлягають розгляду в порядку спрощеного позовного провадження, розглядаються судом апеляційної інстанції без повідомлення учасників справи.

Апеляційна скарга на рішення суду першої інстанції має бути розглянута протягом шістдесяти днів із дня постановлення ухвали про відкриття апеляційного провадження, а апеляційна скарга на ухвалу суду першої інстанції - протягом тридцяти днів з дня постановлення ухвали про відкриття апеляційного провадження.

У виняткових випадках за клопотанням сторони з урахуванням особливостей розгляду справи суд апеляційної інстанції може продовжити строк розгляду справи, але не більш як на п'ятнадцять днів, про що постановляє відповідну ухвалу.

4. Повноваження суду апеляційної інстанції

Повноваження суду апеляційної інстанції, закріплені в ЦПК України, являють собою сукупність його прав на здійснення певних процесуальних дій стосовно рішення суду першої інстанції, що є предметом перевірки за апеляційною скаргою.

Суд апеляційної інстанції за результатами розгляду апеляційної скарги має право:

- 1) залишити судові рішення без змін, а скаргу без задоволення;
- 2) скасувати судові рішення повністю або частково і ухвалити у відповідній частині нове рішення або змінити рішення;
- 3) визнати нечинним судові рішення суду першої інстанції повністю або частково і закрити провадження у справі у відповідній частині;
- 4) скасувати судові рішення повністю або частково і у відповідній частині закрити провадження у справі повністю або частково або залишити позовну заяву без розгляду повністю або частково;
- 5) скасувати судові рішення і направити справу для розгляду до іншого суду першої інстанції за встановленою підсудністю;
- 6) скасувати ухвалу, що перешкоджає подальшому провадженню у справі, і направити справу для продовження розгляду до суду першої інстанції;

7) скасувати ухвалу про відкриття провадження у справі і прийняти постанову про направлення справи для розгляду до іншого суду першої інстанції за встановленою підсудністю;

8) у передбачених ЦПК випадках скасувати свою постанову (повністю або частково) і прийняти одне з рішень, зазначених в пунктах 1-7 частини першої ст.374 ЦПК.

Залишення рішення без змін, тобто відхилення апеляційної скарги може мати місце тільки в тому випадку, коли це рішення є законним і обґрунтованим, ухваленим з дотриманням норм матеріального і процесуального права на підставі всебічного дослідження зібраних у справі доказів, правильної їх оцінки та обґрунтованих висновків. Не може бути скасоване правильне по суті і справедливе рішення суду з одних лише формальних міркувань.

Підставами для скасування рішення суду першої інстанції і ухвалення нового рішення або зміни рішення є:

- 1) неповне з'ясування обставин, що мають значення для справи;
- 2) недоведеність обставин, що мають значення для справи, які суд першої інстанції визнав встановленими;
- 3) невідповідність висновків, викладених у рішенні суду першої інстанції, обставинам справи;
- 4) порушення норм процесуального права або неправильне застосування норм матеріального права.

Норми матеріального права вважаються порушеними або неправильно застосованими, якщо застосовано закон, який не поширюється на ці правовідносини, або не застосовано закон, який підлягав застосуванню.

Порушення норм процесуального права можуть бути підставою для скасування або зміни рішення, якщо такі порушення призвели до неправильного вирішення справи (ст. 376 ЦПК України).

Рішення суду підлягає скасуванню в апеляційному порядку із закриттям провадження в справі або залишенням заяви без розгляду з підстав, визначених ст.377 ЦПК України.

Якщо судом першої інстанції ухвалено законне і обґрунтоване рішення, смерть фізичної особи або припинення юридичної особи – сторони в спірних правовідносинах після ухвалення рішення, що не допускає правонаступництва, не може бути підставою для застосування вимог ч. 1 ст. 377 ЦПК України.

Підставами для скасування ухвали суду, що перешкоджає подальшому провадженню у справі, і направлення справи для продовження розгляду до суду першої інстанції є:

- 1) неповне з'ясування судом обставин, що мають значення для справи;
- 2) недоведеність обставин, що мають значення для справи, які суд першої інстанції вважає встановленими;
- 3) невідповідність висновків суду обставинам справи;
- 4) порушення норм матеріального чи процесуального права, які призвели до неправильного вирішення питання.

Суд апеляційної інстанції за результатами розгляду апеляційної скарги приймає постанову. Постанова суду апеляційної інстанції набирає законної сили з дня її прийняття.

Перелік питань для самоконтролю

1. Якою є природа апеляційного провадження?
2. Яким є порядок реалізації права апеляційного оскарження?
3. Чи мають особи, що не брали участі у розгляді справи, оскаржити рішення суду в апеляційному порядку?
4. Яким є порядок розгляду справи в суді апеляційної інстанції?
5. Які є підстави скасування судових рішень в апеляційному порядку?

6. За яких умов норми процесуального права тягнуть скасування судового рішення?
7. Законна сила рішень апеляційного суду.
8. Чи може апеляційний суд переглянути власне рішення?
9. Якими є межі розгляду справи судом апеляційної інстанції?

Рекомендована література

Основна: [1, 6, 7, 8, 9, 10]
 Допоміжна: [5, 9, 13]
 Інформаційні ресурси Інтернет: [1, 3]
 Міжнародні видання: [2]

Тема 18. Касаційне провадження

Мета: Деталізувати право та строки касаційного оскарження рішень суду. З'ясувати порядок подачі касаційної скарги та її зміст. Визначити особливості попереднього розгляду справи. Розглянути повноваження суду касаційної інстанції.

План лекційного заняття

1. Право та строки касаційного оскарження рішень суду.
2. Порядок подачі касаційної скарги та її зміст.
3. Попередній розгляд справи.
4. Повноваження суду касаційної інстанції.
5. Постанова суду касаційної інстанції.

1. Право та строки касаційного оскарження рішень суду.

Касаційне провадження – це стадія цивільного процесу по перегляду рішень суду, які набрали законної сили на підставах неправильного застосування судом норм матеріального права чи порушення норм процесуального права, що відбувається за ініціативою зацікавлених осіб.

На підставі ст. 388 ЦПК України касаційною інстанцією у цивільних справах є Верховний Суд. Можливість оскарження судового рішення не тільки в апеляційному, але й у касаційному порядку є додатковою гарантією захисту прав і законних інтересів сторін та інших осіб, які беруть участь у справі, а також осіб, які не брали участі у справі, якщо суд вирішив питання про їх права та обов'язки. Значення інституту касаційного провадження полягає і в тому, що суд касаційної інстанції своєю діяльністю направляє судову практику, забезпечує дотримання всіма судами норм матеріального та процесуального права, однакове і правильне застосування законодавства.

Важливою умовою виникнення касаційного провадження є набрання рішенням чи ухвалою суду законної сили після перегляду справи в апеляційному порядку. Якщо зацікавлені особи не зверталися до апеляційної інстанції зі скаргою на рішення або ухвалу суду першої інстанції, то право касаційного оскарження вони втрачають.

Згідно зі ст. 389 ЦПК України, сторони та інші особи, які беруть участь у справі, а також особи, які не брали участі у справі, якщо суд вирішив питання про їх права, свободи чи обов'язки, мають право оскаржити у касаційному порядку:

- 1) рішення суду першої інстанції після їх перегляду в апеляційному порядку, рішення і ухвали апеляційного суду, ухвалені за результатами апеляційного розгляду;
- 2) ухвали суду першої інстанції, вказані у пунктах 1, 3, 4, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 20, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 31 - 33 частини першої статті 353 ЦПК України, після їх перегляду в апеляційному порядку і ухвали апеляційного суду, якщо вони перешкоджають подальшому провадженню у справі.

Касаційна скарга може бути подана протягом двадцяти днів з дня набрання законної сили рішенням (ухвалою) апеляційного суду.

У випадку пропущення строку, встановленого ч. 1 ст. 390 ЦПК України, з причин, визнаних поважними, суд касаційної інстанції за заявою особи, яка подала скаргу, може поновити цей строк.

Касаційна скарга, подана після закінчення строку на касаційне оскарження, повертається судом касаційної інстанції особі, яка її подала, якщо вона не порушує питання про поновлення цього строку, а також коли у поновленні строку відмовлено.

Питання про поновлення строку на касаційне оскарження та про повернення касаційної скарги вирішується суддею-доповідачем, про що постановляється відповідна ухвала.

2. Порядок подачі касаційної скарги та її зміст

У касаційній скарзі повинно бути зазначено:

- 1) найменування суду, до якого подається скарга;
- 2) ім'я (найменування) особи, яка подає скаргу, її місце проживання або місцезнаходження;
- 3) ім'я (найменування) осіб, які беруть участь у справі, їх місце проживання або місцезнаходження;
- 4) рішення (ухвала), що оскаржується;
- 5) в чому полягає неправильне застосування судом норм матеріального права або порушення норм процесуального права;
- 6) клопотання особи, яка подає скаргу;
- 7) перелік письмових матеріалів, що додаються до скарги.

Касаційна скарга підписується особою, яка подає скаргу, або її представником.

До касаційної скарги, поданої представником, повинна бути додана довіреність або інший документ, що посвідчує повноваження представника.

До касаційної скарги додаються копії скарги та доданих до неї матеріалів відповідно до кількості осіб, які беруть участь у справі, а також копії оскаржуваних рішень (ухвал) судів першої та апеляційної інстанцій.

Процесуальним законом регламентовано порядок подання касаційної скарги. Згідно зі ст. 391 ЦПК касаційна скарга подається безпосередньо до суду касаційної інстанції, де вона реєструється та не пізніше наступного дня передається судді-доповідачу, який перевіряє її відповідність вимогам, установленим статтею 392.

У разі надходження касаційної скарги, не оформленої відповідно до вимог, або у разі несплати суми судового збору чи неоплати витрат на інформаційно-технічне забезпечення розгляду справи застосовуються положення статті 186, про що суддею-доповідачем постановляється відповідна ухвала.

3. Попередній розгляд справи

Попередній розгляд справи має бути проведений протягом п'яти днів після складення доповіді суддею-доповідачем колегією у складі трьох суддів у порядку письмового провадження без повідомлення учасників справи. Попередній розгляд справи палатою, об'єднаною палатою, Великою Палатою не проводиться.

У попередньому судовому засіданні суддя-доповідач доповідає колегії суддів про проведення підготовчої дії та обставини, необхідні для ухвалення судового рішення судом касаційної інстанції.

Суд касаційної інстанції залишає касаційну скаргу без задоволення, а рішення без змін, якщо відсутні підстави для скасування судового рішення.

Суд касаційної інстанції скасовує судові рішення за наявності підстав, які тягнуть за собою обов'язкове скасування судового рішення.

Суд касаційної інстанції призначає справу до судового розгляду за відсутності підстав, встановлених частинами третьою, четвертою цієї статті. Справа призначається до судового розгляду, якщо хоча б один суддя із складу суду дійшов такого висновку. Про призначення справи до судового розгляду постановляється ухвала, яка підписується всім складом суду.

4. Повноваження суду касаційної інстанції

Згідно зі ст. 409 ЦПК України за результатами розгляду касаційної скарги на рішення суду касаційної інстанції має право:

- 1) постановити ухвалу про відхилення касаційної скарги і залишення рішення без змін;
- 2) постановити ухвалу про повне або часткове скасування рішення і передати справу на новий розгляд до суду першої або апеляційної інстанції;
- 3) постановити ухвалу про скасування рішення апеляційного суду і залишити в силі судові рішення суду першої інстанції, що було помилково скасоване апеляційним судом;
- 4) постановити ухвалу про скасування судових рішень і закрити провадження в справі або залишити заяву без розгляду;
- 5) скасувати судові рішення і ухвалити нове рішення або змінити рішення, не передаючи справи на новий розгляд.

За результатами розгляду касаційної скарги на ухвалу суду касаційної інстанції має право:

- 1) постановити ухвалу про відхилення касаційної скарги і залишення ухвали без змін;
- 2) скасувати ухвалу, що перешкоджає подальшому провадженню у справі, і направити справу для продовження розгляду до суду першої або апеляційної інстанції;
- 3) змінити або скасувати ухвалу і вирішити питання по суті;
- 4) скасувати ухвалу і залишити в силі ухвалу, що була помилково скасована апеляційним судом.

У відповідності до ст. 410 ЦПК України суд касаційної інстанції відхиляє касаційну скаргу, якщо визнає, що рішення ухвалено з додержанням норм матеріального і процесуального права. Не може бути скасоване правильне по суті і справедливе рішення з одних лише формальних міркувань.

Судове рішення підлягає обов'язковому скасуванню з передачею справи на новий розгляд, якщо:

- 1) є порушення норм матеріального чи процесуального права, що призвели до постановлення незаконної ухвали, що перешкоджає подальшому провадженню у справі;
- 2) порушення норм процесуального права, що унеможливили встановлення фактичних обставин, що мають значення для правильного вирішення справи;

Справа направляється до суду апеляційної інстанції для продовження розгляду або на новий розгляд, якщо порушення, зазначені у частинах першій і другій цієї статті, допущені тільки цим судом. У всіх інших випадках справа направляється до суду першої інстанції.

Висновки і мотиви, з яких скасовані рішення є обов'язковими для суду першої чи апеляційної інстанції при новому розгляді справи.

5. Постанова суду касаційної інстанції

Постанова суду касаційної інстанції складається з:

- 1) вступної частини із зазначенням: дати і місця її прийняття; найменування суду касаційної інстанції, прізвищ та ініціалів суддів і секретаря судового засідання; найменування (ім'я) учасників справи і найменування (ім'я) особи, яка подала касаційну скаргу; найменування суду першої та (або) апеляційної інстанції, судові рішення якого оскаржується, номери справи, дати ухвалення судового рішення, прізвища та ініціалів судді (суддів);

2) описової частини із зазначенням: короткого змісту позовних вимог і рішень судів першої та апеляційної інстанцій; короткого змісту вимог касаційної скарги; узагальнених доводів особи, яка подала касаційну скаргу; узагальненого викладу позиції інших учасників справи;

3) мотивувальної частини із зазначенням: мотивів прийняття або відхилення кожного аргументу, викладеного в касаційній скарзі та відзиві на касаційну скаргу; доводів, за якими суд касаційної інстанції погодився або не погодився з висновками суду першої та (або) апеляційної інстанції; висновків за результатами розгляду касаційної скарги з посиланням на норми права, якими керувався суд; дій, що їх повинні виконати суд першої та (або) апеляційної інстанції у разі скасування судового рішення і передачі справи на новий розгляд;

4) резолютивної частини із зазначенням: висновку суду касаційної інстанції по суті вимог касаційної скарги і позовних вимог; нового розподілу судових витрат, понесених у зв'язку із розглядом справи у суді першої інстанції та апеляційної інстанції, - у разі скасування рішення та ухвалення нового рішення або зміни рішення; розподілу судових витрат, понесених у зв'язку з переглядом справи у суді касаційної інстанції; повороту виконання у разі скасування рішень судів за наявності відповідної заяви та підстав.

У постанові палати, об'єднаної палати, Великої Палати Верховного Суду має міститися висновок про те, як саме повинна застосовуватися норма права, із застосуванням якої не погодилася колегія суддів, палата, об'єднана палата, що передала справу на розгляд палати, об'єднаної палати, Великої Палати.

Вказівки, що містяться в постанові суду касаційної інстанції, є обов'язковими для суду першої та апеляційної інстанцій під час нового розгляду справи. Постанова суду касаційної інстанції не може містити вказівок для суду першої або апеляційної інстанції про достовірність чи недостовірність того чи іншого доказу, про переваги одних доказів над іншими, про те, яка норма матеріального права повинна бути застосована і яке рішення має бути прийнято за результатами нового розгляду справи.

Перелік питань для самоконтролю

1. Якою є природа касаційного провадження?
2. Які особи є суб'єктами права касаційного оскарження та яким є порядок його здійснення?
3. Які судові акти визнаються об'єктами оскарження судових рішень у касаційному порядку?
4. Які існують етапи розгляду справи в суді касаційної інстанції?
5. Які існують підстави для скасування рішень судом касаційної інстанції?
6. У чому полягають процесуальні особливості перегляду судових ухвал у касаційному провадженні?
7. Чи можливий перегляд власного рішення судом касаційної інстанції?
8. Як визначається законна сила рішення суду касаційної інстанції та його остаточність?
9. Якими є межі розгляду справи судом касаційної інстанції?

Рекомендована література

Основна: [1, 6, 7, 8, 9, 10]

Допоміжна: [3, 5, 9, 13]

Інформаційні ресурси Інтернет: [1, 3]

Міжнародні видання: [1]

Тема 19. Перегляд судових рішень за нововиявленими або виключними обставинами

Мета: Визначити поняття і значення перегляду рішень, ухвал, наказів суду, що набрали законної сили у зв'язку з виключними та нововиявленими обставинами. Розглянути підстави перегляду рішень, ухвал, наказів суду у зв'язку з виключними та нововиявленими обставинами. Визначити суди, що переглядають рішення і ухвали. Охарактеризувати форму і зміст заяви, про перегляд рішень, ухвал, що набрали законної сили, у зв'язку з виключними та нововиявленими обставинами та її розгляд.

План лекційного заняття

1. Поняття і значення перегляду рішень, ухвал, наказів суду, що набрали законної сили у зв'язку з виключними та нововиявленими обставинами.
2. Підстави перегляду рішень, ухвал, наказів суду у зв'язку з виключними та нововиявленими обставинами.
3. Суди, що переглядають рішення і ухвали.
4. Форма і зміст заяви, про перегляд рішень, ухвал, що набрали законної сили, у зв'язку з виключними та нововиявленими обставинами та її розгляд.

1. Поняття і значення перегляду рішень, ухвал, наказів суду, що набрали законної сили у зв'язку з виключними та нововиявленими обставинами

Проведення у зв'язку з винятковими обставинами як стадія процесу — це сукупність процесуальних правовідносин між Верховним Судом, сторонами та іншими особами, які беруть участь у справі, що виникають з метою перевірки законності судових рішень, які вже розглядалися судом касаційної інстанції.

Предметом оскарження є рішення суду після їх перегляду у касаційному порядку. Від даного перегляду залежить забезпечення єдиного застосування і тлумачення норм матеріального та процесуального права, а також норм міжнародних зобов'язань.

Право оскарження у Верховний Суд судових рішень по цивільних справах у зв'язку з винятковими обставинами після їхнього перегляду у касаційному порядку мають: 1) сторони; 2) інші особи, які беруть участь у справі.

Необхідність цього інституту в цивільному судочинстві пояснюється тим, що іноді суду з вини однієї зі сторін або з інших, не залежних від нього причин не вдається виявити необхідні факти, що відносяться до даної справи. Це відбувається внаслідок:

- 1) незнання сторонами фактів, які повинні бути покладені в підставу позову або заперечення проти позову;
- 2) використання доказів, хибність яких не могла бути виявлена під час судового розгляду;
- 3) злочинних дій сторін або інших осіб, які беруть участь у процесі;
- 4) коли постанова суду або іншого органу, використана при обґрунтуванні постанови, втрачає чинність, і ухвалюється протилежний за змістом відповідний акт.

Характерною рисою для даного інституту є те, що він являє одну з найважливіших гарантій справедливого здійснення правосуддя і дотримання законності в цивільному судочинстві. Ця стадія передбачає скасування будь-якого рішення і ухвали, які хоча і набрали законної сили, але викликають сумнів у своїй законності, обґрунтованості та істинності у зв'язку з відкриттям істотних для розгляду справи нових обставин, що входять у предмет доказування по цивільній справі, не відомих суду з причин, які від нього не залежать.

На жаль, у цивільному процесуальному законодавстві відсутнє поняття нововиявлених обставин. Тим часом дане питання має важливе теоретичне і практичне значення, тому що дозволяє відмежувати нововиявлені обставини від додаткових (нових) матеріалів, що подають в апеляційні і касаційні інстанції. На нашу думку, нововиявлені обставини — це факти об'єктивної дійсності, які належать до предмета доказування по справі, залишилися невідомими суду і заявникові при розгляді цивільної справи, мають істотне значення для її правильного вирішення, вірогідно встановлені особливим

процесуальним способом і вказують на неправосудність рішення або ухвали, які набрали законної сили.

Нововиявлені обставини — це юридичні факти, що існували на час розгляду справи і мають істотне значення для її вирішення, які не були і не могли бути відомі ні заявникові, ні суду, який розглядав справу.

Отже, в основі даного виду перегляду судових постанов не лежить судова помилка. У даній стадії переглядаються не тільки самі по собі рішення, що набрали законної сили, і ухвали суду, але і цивільна справа в цілому. Тому варто вважати, що загальним об'єктом перегляду в даній стадії процесу, або об'єктом у широкому сенсі, є саме цивільна справа.

Така постановка питання має і певне практичне значення. Адже при встановленні наявності або відсутності нововиявлених обставин, суд не може обмежитися лише аналізом винесеного ним рішення або ухвали. Щоб дійти правильного висновку про те, що ці обставини є нововиявленими, тобто не відомими суду і заявникові в період постановлення судового акту і тому не відображені в матеріалах справи, необхідно проаналізувати та переглянути справу в цілому.

2. Підстави перегляду рішень, ухвал, наказів суду у зв'язку з виключними та нововиявленими обставинами

Рішення, постанова або ухвала суду, якими закінчено розгляд справи, що набрали законної сили, можуть бути переглянуті за нововиявленими або виключними обставинами.

Підставами для перегляду судового рішення за нововиявленими обставинами є:

1) істотні для справи обставини, що не були встановлені судом та не були і не могли бути відомі особі, яка звертається із заявою, на час розгляду справи;

2) встановлений вироком або ухвалою про закриття кримінального провадження та звільнення особи від кримінальної відповідальності, що набрали законної сили, факт надання завідомо неправильного висновку експерта, завідомо неправдивих показань свідка, завідомо неправильного перекладу, фальшивості письмових, речових чи електронних доказів, що призвели до ухвалення незаконного рішення у даній справі;

3) скасування судового рішення, яке стало підставою для ухвалення судового рішення, що підлягає перегляду.

Підставами для перегляду судових рішень у зв'язку з виключними обставинами є:

1) встановлена Конституційним Судом України неконституційність (конституційність) закону, іншого правового акта чи їх окремого положення, застосованого (не застосованого) судом при вирішенні справи, якщо рішення суду ще не виконане;

2) встановлення міжнародною судовою установою, юрисдикція якої визнана Україною, порушення Україною міжнародних зобов'язань при вирішенні даної справи судом;

3) встановлення вироком суду, що набрав законної сили, вини судді у вчиненні кримінального правопорушення, внаслідок якого було ухвалено судове рішення.

Не є підставою для перегляду рішення суду за нововиявленими обставинами:

1) переоцінка доказів, оцінених судом у процесі розгляду справи;

2) докази, які не оцінювалися судом, стосовно обставин, що були встановлені судом.

При перегляді судового рішення за нововиявленими або виключними обставинами суд не може виходити за межі тих вимог, які були предметом розгляду при ухваленні судового рішення, яке переглядається, розглядати інші вимоги або інші підстави позову.

3. Суди, що переглядають рішення і ухвали

Заява про перегляд судового рішення суду першої інстанції з підстав, визначених частиною другою, пунктами 1, 3 частини третьої статті 423 ЦПК України, подається до суду, який ухвалив судове рішення. Заява про перегляд судових рішень судів апеляційної і касаційної інстанцій з підстав, зазначених у частині першій цієї статті, якими змінено або

скасовано судові рішення, подається до суду тієї інстанції, яким змінено або ухвалено нове судові рішення. Заява про перегляд судового рішення з підстави, визначеної пунктом 2 частини третьої статті 423 ЦПК України, подається до Верховного Суду і розглядається у складі Великої Палати.

4. Форма і зміст заяви, про перегляд рішень, ухвал, що набрали законної сили, у зв'язку з виключними та нововиявленими обставинами та її розгляд

Заяви про перегляд судових рішень суду за нововиявленими або виключними обставинами за формою і змістом повинні відповідати вимогам ЦПК України щодо оформлення заяв до суду першої інстанції.

У заяві зазначаються: найменування суду, якому адресується заява; ім'я (найменування) особи, яка подає заяву, місце її проживання чи місцезнаходження; інші учасники справи; дата ухвалення і зміст судового рішення, про перегляд якого подано заяву; нововиявлені або виключні обставини, якими обґрунтовується вимога про перегляд судового рішення, дата їх відкриття або встановлення; посилання на докази, що підтверджують наявність нововиявлених або виключних обставин.

До заяви додаються:

- 1) копії заяви відповідно до кількості учасників справи;
- 2) документ про сплату судового збору;
- 3) докази, що підтверджують наявність нововиявлених або виключних обставин;
- 4) документ, що підтверджує повноваження представника особи, яка подає заяву, - якщо заява підписана таким представником;
- 5) клопотання особи про витребування копії рішення міжнародної судової установи, юрисдикція якої визнана Україною, в органу, відповідального за координацію виконання рішень міжнародної судової установи, якщо її немає у розпорядженні особи, яка подала заяву, - у разі подання заяви про перегляд судового рішення з підстави, передбаченої пунктом 2 частини третьої статті 423 ЦПК України;
- 6) у разі пропуску строку на подання заяви - клопотання про його поновлення.

За подання і розгляд заяви з підстави, встановленої пунктом 2 частини третьої статті 423 ЦПК України, судовий збір не сплачується.

Перелік питань для самоконтролю

1. Які існують підстави перегляду судових рішень Верховним Судом України?
2. Які суб'єкти можуть звернутися до Верховного Суду України за переглядом судового рішення?
3. Які повноваження має Верховний Суд України при перегляді судових рішень?
4. Які існують підстави перегляду судових рішень у зв'язку з нововиявленими обставинами?
5. Які судові акти можуть бути переглянуті у зв'язку з нововиявленими обставинами?
6. Зазначте вимоги закону щодо форми та змісту заяви про перегляд судових рішень у зв'язку з нововиявленими обставинами.
7. Визначте процесуальний порядок перегляду судових рішень у зв'язку з нововиявленими обставинами.
8. Які особи мають право на звернення до суду із заявою про перегляд судових рішень у зв'язку з нововиявленими обставинами?

Рекомендована література

Основна: [1, 6, 7, 8, 9, 10]

Допоміжна: [5, 9, 13]

Інформаційні ресурси Інтернет: [1, 2, 3]

Міжнародні видання: [3]

Тема 20. Виконавче провадження

Мета: Надати загальну характеристику виконавчому провадженню. З'ясувати коло учасників виконавчого провадження, їх права та обов'язки. Визначити органи примусового виконання судових постанов. Деталізувати умови та порядок здійснення виконавчого провадження. Розглянути заходи примусового виконання рішень.

План лекційного заняття

1. Загальна характеристика виконавчого провадження.
2. Учасники виконавчого провадження, їх права та обов'язки.
3. Органи примусового виконання судових постанов.
4. Загальні умови та порядок здійснення виконавчого провадження.
5. Заходи примусового виконання рішень.

1. Загальна характеристика виконавчого провадження

Виконання судових рішень — заключний етап у процесі реалізації захисту суб'єктивних цивільних та інших прав. Виконання рішень про присудження здійснюється в межах виконавчого провадження.

Виконавче провадження характеризується тим, що воно може бути порушено і не ув'язку із судовим розглядом справи, оскільки закон доручає органам виконання виконувати і акти інших органів (адміністративних органів, нотаріату, третейських судів та ін.). Виконавче провадження забезпечує досягнення матеріально-правової мети судової та несудової юрисдикційної діяльності. Зв'язок виконавчого провадження з попередніми стадіями судового процесу визначається єдністю цілей, які закріплені законом для всього судочинства в цілому і полягають у захисті прав та охоронюваних законом інтересів.

Процес захисту права після постановлення рішення і набрання ним законної сили продовжується у формі виконавчого провадження, що становить заключну стадію цивільного процесу. Примусове виконання судових рішень гарантує і завершує здійснення прав сторін, визнаних судом, та підтверджених ним обов'язків.

На наш погляд, виконання судових рішень є частиною відповідно цивільного, адміністративного, господарського процесів, їх заключною стадією, зв'язок якої з попередніми обумовлений тим, що в рамках судочинства відбувається реалізація норм матеріального права та самого суб'єктивного матеріального права, що впливає з цієї норми. Захист порушених прав передбачає не тільки декларацію певного правового становища у судовому рішенні, а й обов'язкову реалізацію висновків суду, в тому числі в межах провадження щодо примусового виконання.

Судове рішення, що набуло ознаки обов'язковості виконання, підлягає такому виконанню зобов'язаною особою — боржником, така ознака пов'язується з набранням судовим рішенням законної сили, або в разі наявності умови для звернення рішення до негайного виконання. Боржник має право виконати судове рішення добровільно, якщо ж він не скористається таким правом, особа, на користь якої постановлено рішення, має право вимагати його примусового виконання.

Виконання законного судового рішення, постановленого за результатами всебічного, об'єктивного та своєчасного розгляду, є кінцевою метою діяльності суду, оскільки на цій стадії відбувається надання реального захисту правам та свободам сторін, порушення яких встановлено у відповідному процесуальному порядку.

Процесуальні питання, пов'язані з виконання судових рішень у цивільних справах, а також рішень інших органів (посадових осіб), визначаються згідно з правилами розділу VI ЦПК України, де перелічено повноваження місцевого суду у цій сфері правовідносин.

За загальним правилом ЦПК України за кожним рішенням, яке набрало законної сили (або яке визнано таким, що підлягає негайному виконанню), видається один виконавчий документ — один виконавчий лист. Суд не видає виконавчий документ із власної ініціативи, а лише за заявою осіб, на користь яких його ухвалено, тому підставою для видачі такого документа є відповідне клопотання. Проте один виконавчий документ видається лише в тому випадку, коли рішення постановлено на користь одного позивача проти одного відповідача щодо майна, що перебуває в одному місці, тобто щодо вчинення однієї процесуальної дії.

2. Звернення судових рішень до виконання. Виконавчі документи

Виконання судового рішення здійснюється на підставі виконавчого листа, виданого судом, який розглядав справу як суд першої інстанції. Виконавчі листи викладаються в електронній формі з використанням Єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи шляхом заповнення відповідних форм процесуальних документів, передбачених Положенням про Єдину судову інформаційно-телекомунікаційну систему, і підписуються електронним цифровим підписом судді (в разі колегіального розгляду - електронними цифровими підписами всіх суддів, які входять до складу колегії).

Підставою для виконання суб'єктом державної реєстрації юридичних осіб, фізичних осіб - підприємців та громадських формувань судового рішення, що набрало законної сили, є його примірник в електронній формі, надісланий суб'єкту державної реєстрації юридичних осіб, фізичних осіб - підприємців та громадських формувань у порядку інформаційної взаємодії між Єдиним державним реєстром судових рішень та Єдиним державним реєстром юридичних осіб, фізичних осіб - підприємців та громадських формувань, затвердженому Міністерством юстиції України спільно з Державною судовою адміністрацією України.

Виконавчий лист, судовий наказ, а у випадках, встановлених ЦПК України, - ухвала суду є виконавчими документами. Виконавчий лист, судовий наказ, ухвала мають відповідати вимогам до виконавчого документа, встановленим законом. Протягом п'яти днів після набрання судовим рішенням законної сили виконавчий документ, зазначений в частині третій цієї статті, вноситься до Єдиного державного реєстру виконавчих документів, а його копія (текст), що містить інформацію про веб-адресу такого документа у Єдиному державному реєстрі виконавчих документів, надсилається стягувачу на його офіційну електронну адресу, або, у разі її відсутності, рекомендованим чи цінним листом.

Якщо судові рішення прийнято на користь декількох позивачів або проти декількох відповідачів, або якщо виконання повинно бути проведено в різних місцях чи рішенням передбачено вчинення кількох дій, видаються декілька виконавчих листів, у яких зазначаються один боржник та один стягувач, а також визначається, в якій частині необхідно виконати судові рішення, або зазначається, що обов'язок чи право стягнення є солідарним.

У разі вирішення питання про виправлення помилки у виконавчому документі; визнання виконавчого документа таким, що не підлягає виконанню; забезпечення виконання судового рішення; стягнення на користь боржника безпідставно одержаного стягувачем за виконавчим документом; поновлення пропущеного строку для пред'явлення виконавчого документа до виконання; відстрочення чи розстрочення виконання, зміну чи встановлення способу і порядку виконання; звернення стягнення на грошові кошти, що належать третім особам, та нерухоме майно, право власності на яке не зареєстровано в установленому законом порядку; зупинення виконання (дії) судового рішення; заміну сторони виконавчого провадження суд вносить відповідну ухвалу до Єдиного державного реєстру виконавчих документів не пізніше двох днів з дня її постановлення у порядку, передбаченому частиною четвертою цієї статті.

Якщо судом вживалися заходи забезпечення позову, суд вносить до Єдиного державного реєстру виконавчих документів наявні у суді документи, що підтверджують виконання відповідної ухвали суду. Положення про Єдиний державний реєстр виконавчих документів затверджується спільним нормативно-правовим актом Міністерства юстиції України та Державної судової адміністрації України.

3.Органи примусового виконання судових постанов

Примусове виконання рішень покладається на органи державної виконавчої служби (державних виконавців) та у передбачених законом випадках на приватних виконавців, правовий статус та організація діяльності яких встановлюються Законом України "Про органи та осіб, які здійснюють примусове виконання судових рішень і рішень інших органів".

Приватний виконавець здійснює примусове виконання рішень, передбачених статтею 3 Закону України «Про виконавче провадження», крім: рішень про відібрання і передання дитини, встановлення побачення з нею або усунення перешкод у побаченні з дитиною; рішень, за якими боржником є держава, державні органи, Національний банк України, органи місцевого самоврядування, їх посадові особи, державні та комунальні підприємства, установи, організації, юридичні особи, частка держави у статутному капіталі яких перевищує 25 відсотків, та/або які фінансуються виключно за кошти державного або місцевого бюджету; рішень, за якими боржником є юридична особа, примусова реалізація майна якої заборонена відповідно до закону; рішень, за якими стягувачами є держава, державні органи; рішень адміністративних судів та рішень Європейського суду з прав людини; рішень, які передбачають вчинення дій щодо майна державної чи комунальної власності; рішень про виселення та вселення фізичних осіб; рішень, за якими боржниками є діти або фізичні особи, які визнані недієздатними чи цивільна дієздатність яких обмежена; рішень про конфіскацію майна; рішень, виконання яких віднесено цим Законом безпосередньо до повноважень інших органів, які не є органами примусового виконання; інших випадків, передбачених Законом України «Про виконавче провадження» та Законом України "Про органи та осіб, які здійснюють примусове виконання судових рішень і рішень інших органів". Протягом першого року зайняття діяльністю приватного виконавця, приватний виконавець не може здійснювати примусове виконання рішень за якими сума стягнення становить двадцять та більше мільйонів гривень або еквівалентну суму в іноземній валюті.

Строк зайняття діяльністю приватного виконавця обчислюється з дня внесення інформації про приватного виконавця до Єдиного реєстру приватних виконавців України.

До строку зайняття діяльністю приватного виконавця не зараховується строк зупинення діяльності приватного виконавця.

Приватний виконавець має право повернути виконавчий документ стягувачу без прийняття до виконання:

1) якщо на момент подачі стягувачем заяви про примусове виконання рішення кількість виконавчих документів за рішеннями про стягнення періодичних платежів, заробітної плати, заборгованості фізичних осіб з оплати житлово-комунальних послуг, поновлення на роботі перевищує 20 відсотків загальної кількості виконавчих документів, що перебувають на виконанні у приватного виконавця;

2) в інших випадках, передбачених законом.

При поверненні виконавчого документа стягувачу з підстав, передбачених цією частиною, приватний виконавець зобов'язаний письмово зазначити підстави повернення, право стягувача оскаржити рішення про повернення виконавчого документа без прийняття до виконання, а також право стягувача подати виконавчий документ на виконання іншого приватного виконавця або до органу державної виконавчої служби.

Приватним виконавцем може бути громадянин України, уповноважений державою здійснювати діяльність з примусового виконання рішень у порядку, встановленому законом.

Приватний виконавець є суб'єктом незалежної професійної діяльності.

Виконавець зупиняє вчинення виконавчих дій у разі:

1) проходження боржником строкової військової служби, військової служби за призовом осіб офіцерського складу, військової служби за призовом під час мобілізації, на особливий період, або якщо боржник проходить військову службу та виконує бойові завдання військової служби у бойовій обстановці чи в районі проведення антитерористичної операції, здійснення заходів із забезпечення національної безпеки і оборони, відсічі і стримування збройної агресії Російської Федерації у Донецькій та Луганській областях, якщо згідно з умовами служби проведення виконавчих дій неможливе чи на прохання стягувача, який проходить таку військову службу;

2) зупинення судом стягнення на підставі виконавчого документа;

3) зупинення судом реалізації арештованого майна у разі відсутності іншого майна боржника, на яке може бути звернено стягнення;

4) порушення господарським судом провадження у справі про банкрутство боржника, якщо відповідно до закону на вимогу стягувача поширюється дія мораторію, запровадженого господарським судом. Виконавець не зупиняє вчинення виконавчих дій за рішеннями про виплату заробітної плати, аліментів, відшкодування шкоди, завданої каліцтвом, іншим ушкодженням здоров'я або смертю особи, авторської винагороди, повернення невикористаних та своєчасно неповернутих коштів загальнообов'язкового державного соціального страхування у зв'язку з тимчасовою втратою працездатності, рішеннями немайнового характеру, у разі перебування виконавчого провадження на стадії розподілу стягнутих з боржника грошових сум (у тому числі одержаних від реалізації майна боржника);

5) звернення виконавця та/або заінтересованої особи до суду із заявою про заміну вибулої сторони правонаступником у порядку, встановленому частиною п'ятою статті 15 цього Закону;

6) надання судом, який видав виконавчий документ, відстрочки виконання рішення;

7) включення підприємства паливно-енергетичного комплексу до Реєстру підприємств паливно-енергетичного комплексу, які беруть участь у процедурі погашення заборгованості, яка виникла внаслідок розрахунків за енергоносії з урахуванням дати заборгованості відповідно до Закону України "Про заходи, спрямовані на забезпечення сталого функціонування підприємств паливно-енергетичного комплексу", крім рішень, передбачених абзацом шостим пункту 3.7 статті 3 зазначеного Закону;

8) затвердження плану санації боржника до порушення провадження у справі про банкрутство;

9) надіслання виконавчого документа до центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері казначейського обслуговування бюджетних коштів, у випадку, передбаченому частиною третьою статті 4 Закону України "Про гарантії держави щодо виконання судових рішень";

10) включення підприємств, що виробляють, транспортують та постачають теплову енергію, надають послуги з централізованого опалення та постачання гарячої води, підприємств централізованого водопостачання та водовідведення, що надають послуги з централізованого водопостачання та водовідведення, послуги з постачання холодної води та послуги з водовідведення (з використанням внутрішньобудинкових систем), до реєстру підприємств, що беруть участь у процедурі врегулювання заборгованості відповідно до Закону України "Про заходи, спрямовані на врегулювання заборгованості теплопостачальних та теплогенеруючих організацій та підприємств централізованого водопостачання і водовідведення за спожиті енергоносії", з виконавчих проваджень, стягувачами за якими є Національна акціонерна компанія "Нафтогаз України", її дочірня компанія "Газ України", Публічне акціонерне товариство "Укртрансгаз", постачальники електричної енергії, а боржниками - підприємства, що виробляють теплову енергію, транспортують та постачають теплову енергію, надають послуги з централізованого опалення та постачання гарячої води,

та підприємства централізованого водопостачання та водовідведення, що надають послуги з централізованого водопостачання та водовідведення, послуги з постачання холодної води та послуги з водовідведення (з використанням внутрішньобудинкових систем);

11) встановлення мораторію на звернення стягнення на активи боржника за зобов'язаннями підприємств залізничного транспорту, майно яких розміщене на території проведення антитерористичної операції, здійснення заходів із забезпечення національної безпеки і оборони, відсічі і стримування збройної агресії Російської Федерації у Донецькій та Луганській областях, на якій органи державної влади тимчасово не здійснюють свої повноваження;

12) включення державних підприємств або пакетів акцій (часток) господарських товариств до переліку об'єктів малої або великої приватизації, що підлягають приватизації;

13) наявності підстав, передбачених статтею 2 Закону України "Про деякі питання заборгованості підприємств оборонно-промислового комплексу - учасників Державного концерну "Укроборонпром" та забезпечення їх стабільного розвитку".

4. Загальні умови та порядок здійснення виконавчого провадження.

Сутність негайного виконання судового рішення полягає в тому, що воно підлягає виконанню не з часу набрання ним законної сили, що передбачено для більшості судових рішень, а негайно з часу його оголошення в судовому засіданні, чим забезпечується якнайшвидший захист прав та інтересів громадян та юридичних осіб.

Як правило це ухвали про забезпечення позову, вжиття запобіжних заходів, рішення про поновлення на роботі, стягнення заробітної плати за один місяць та інші.

Суд допускає негайне виконання рішень у справах про:

- 1) стягнення аліментів - у межах суми платежу за один місяць;
- 2) присудження працівникові виплати заробітної плати, але не більше ніж за один місяць;
- 3) відшкодування шкоди, заподіяної каліцтвом, іншим ушкодженням здоров'я або смертю фізичної особи, - у межах суми стягнення за один місяць;
- 4) поновлення на роботі незаконно звільненого або переведеного на іншу роботу працівника;
- 5) відібрання дитини і повернення її тому, з ким вона проживала;
- 6) розкриття банком інформації, яка містить банківську таємницю, щодо юридичних та фізичних осіб;
- 7) примусову госпіталізацію чи продовження строку примусової госпіталізації до протитуберкульозного закладу;
- 8) встановлення факту народження або смерті особи на тимчасово окупованій території України, визначеній Верховною Радою України;
- 9) надання особі психіатричної допомоги у примусовому порядку;
- 10) видачу або продовження обмежувального припису.

Суд, ухвалюючи рішення, може допустити негайне його виконання у разі стягнення всієї суми боргу при присудженні платежів, визначених пунктами 1 - 3.

5. Заходи примусового виконання рішень

Заходами примусового виконання рішень є:

- 1) звернення стягнення на кошти, цінні папери, інше майно (майнові права), корпоративні права, майнові права інтелектуальної власності, об'єкти інтелектуальної, творчої діяльності, інше майно (майнові права) боржника, у тому числі якщо вони перебувають в інших осіб або належать боржникові від інших осіб, або боржник володіє ними спільно з іншими особами;

- 2) звернення стягнення на заробітну плату, пенсію, стипендію та інший дохід боржника;
- 3) вилучення в боржника і передача стягувачу предметів, зазначених у рішенні;
- 4) заборона боржнику розпоряджатися та/або користуватися майном, яке належить йому на праві власності, у тому числі коштами, або встановлення боржнику обов'язку користуватися таким майном на умовах, визначених виконавцем;
- 5) інші заходи примусового характеру.

Перелік питань для самоконтролю

1. Визначте склад учасників виконавчого провадження.
2. Якими процесуальними правами та обов'язками наділені стягувач та боржник у виконавчому провадженні?
3. Якими повноваженнями наділений державний виконавець у виконавчому провадженні?
4. Які питання вирішуються у виконавчому провадженні судом?
5. Які виконавчі документи підлягають виконанню державною виконавчою службою чи приватним виконавцем?
6. Протягом якого строку можуть бути пред'явлені до виконання виконавчі документи?
7. За якими правилами визначається місце виконання рішення?
8. Які заходи примусового виконання передбачено чинним законодавством?
9. Які є підстави для зупинення виконавчого провадження?
10. У якому порядку звертається стягнення на кошти та інше майно боржника?
11. На яке майно не може звертатися стягнення?
12. На які види доходів боржника звертається стягнення?
13. На які виплати не може бути звернено стягнення?
14. Які є особливості порядку стягнення аліментів?
15. За якими правилами виконується рішення про поновлення на роботі?
16. В якому порядку провадиться виконання рішення про відібрання дитини?
17. Що таке поворот виконання судових рішень? У яких випадках вирішується питання про поворот виконання судових рішень?
18. У яких випадках поворот виконання судових рішень не допускається?
19. Якою є природа відновлення втраченого судового провадження?

Рекомендована література

- Основна: [1, 2, 6, 7, 8, 9, 10]
 Допоміжна: [13, 14, 15, 18, 26]
 Інформаційні ресурси Інтернет: [1, 4]
 Міжнародні видання: [4]

Змістовий модуль № 5 Міжнародний цивільний процес

Тема 21. Цивільне судочинство з іноземним елементом

Мета: Усвідомити статус іноземних осіб як суб'єктів цивільного процесуального права. З'ясувати особливості їх вступу у процес. Визначити поняття та види міжнародної правової допомоги.

План лекційного заняття

1. Іноземні особи як суб'єкти цивільного процесуального права.
2. Особливості цивільного процесуального статусу іноземних осіб. Особливості їх вступу у процес.
3. Поняття та види міжнародної правової допомоги.

1. Іноземні особи як суб'єкти цивільного процесуального права

Відповідно до п. 6 ч. 1 ст. 1 Закону України "Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства" від 22.09.2011 р. № 3773-VI, іноземець - це особа, яка не перебуває у громадянстві України і є громадянином (підданим) іншої держави або держав. Крім них, у цивільному процесі можуть брати участь й іноземні юридичні особи, іноземні держави (їхні органи і посадові особи) і міжнародні організації.

Стаття 26 Конституції України вказує, що іноземні особи та особи без громадянства, які перебувають на території України на законних підставах, користуються такими самими правами і свободами, а також несуть такі самі обов'язки, як і громадяни України, за винятками, встановленими Конституцією, законами нашої держави і міжнародними договорами. Згідно з ч. 2 ст. 55 Конституції України кожна особа, тобто громадянин України, іноземець, особа без громадянства, має гарантоване державою право на оскарження в суді рішень, дій або бездіяльності будь-якого органу державної влади, органу місцевого самоврядування, посадових і службових осіб.

Із зазначеного випливає, що національне законодавство України встановлює національний правовий режим у галузі захисту прав та інтересів іноземних осіб. Національний правовий режим означає, що іноземним особам надаються такі самі права, як і вітчизняним фізичним і юридичним особам (ст. 22 Закону України "Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства"). При цьому поширення національного правового режиму на вищевказаних осіб ґрунтується на принципі безумовності, тобто не пов'язане з якими-небудь вимогами щодо обов'язковості проживання останніх на території України тощо.

Статтею 496 ЦПК України, ч. 1 ст. 73 Закону України "Про міжнародне приватне право" закріплено, що іноземці, особи без громадянства, іноземні юридичні особи, іноземні держави (їх органи та посадові особи) та міжнародні організації мають право звертатися до судів України для захисту своїх прав, свобод чи інтересів.

Іноземні особи мають процесуальні права та обов'язки нарівні з фізичними і юридичними особами України, за винятками, встановленими Конституцією та законами України, а також міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України. Законом України можуть бути встановлені відповідні обмеження у відношенні фізичних і юридичних осіб тих держав, в яких допускаються спеціальні обмеження цивільних процесуальних прав фізичних або юридичних осіб України.

Згідно зі ст. 74 Закону України "Про міжнародне приватне право" процесуальна правоздатність і дієздатність іноземних осіб в Україні визначаються відповідно до права України. На вимогу суду, який розглядає справу, іноземна юридична особа має представити оформлений з урахуванням ст. 13 Закону України "Про міжнародне приватне право" документ, що є доказом правосуб'єктності юридичної особи (сертифікат реєстрації, витяг з торгового реєстру тощо).

Суб'єктами цивільних процесуальних правовідносин можуть бути не тільки фізичні та юридичні особи, а й іноземні держави. На відміну від всіх інших суб'єктів, іноземні держави користуються судовим імунітетом (від лат. *immunitas* – недоторканність, звільнення від чого-небудь). Судовий імунітет ґрунтується на суверенній рівності держав і полягає у непідсудності іноземних держав суду інших держав без відповідної згоди.

Так, відповідно до ст. 79 ЗУ «Про міжнародне приватне право», пред'явлення позову до іноземної держави, залучення іноземної держави до участі у справі як відповідача або третьої особи, накладення арешту на майно, яке належить іноземній державі та знаходиться на території України, застосування щодо такого майна інших засобів забезпечення позову і звернення стягнення на таке майно можуть бути допущені лише за згодою компетентних органів відповідної держави, якщо інше не передбачено міжнародним договором України або законом України.

Акредитовані в Україні дипломатичні представники іноземних держав та інші особи, зазначені у відповідних законах України і міжнародних договорах України, підлягають юрисдикції судів України лише в межах, що визначаються принципами та нормами міжнародного права або міжнародними договорами України.

Міжнародні організації підлягають юрисдикції судів України у межах, визначених міжнародними договорами України або законами України.

У тих випадках, коли в порушення норм міжнародного права України, її майну або представникам в іноземній державі не забезпечується такий же судовий імунітет, який згідно з частинами першою та другою цієї статті забезпечується іноземним державам, їх майну та представникам в Україні, Кабінетом Міністрів України може бути вжито до цієї держави, її майна відповідних заходів, дозволених міжнародним правом, якщо тільки заходів дипломатичного характеру не достатньо для врегулювання наслідків зазначеного порушення норм міжнародного права.

2. Особливості цивільного процесуального статусу іноземних осіб. Особливості їх вступу у процес

З метою дотримання вимог законодавства щодо правосуб'єктності сторін спору суд України повинен вжити заходів для встановлення статусу іноземної особи, яка є учасником судового процесу. Порядок визначення правового статусу іноземної особи може бути передбачено міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України.

У разі відсутності у міжнародному договорі такого порядку суд має звернутися до норм внутрішнього цивільного законодавства. Правовий статус іноземної фізичної особи визначається за законом країни, громадянином якої є ця особа або в якій вона має постійне місце проживання. Правовий статус іноземної юридичної особи визначається за законом країни, де створено (інкорпоровано) юридичну особу. Крім іноземців та осіб без громадянства у міжнародному цивільному процесі можуть брати участь і іноземні підприємства й організації. Ідеться про іноземні юридичні особи, що мають місцезнаходження за межами України та засновані відповідно до законодавства тієї країни, де вони створені. При розгляді загальними та господарськими судами справ за участю іноземних юридичних осіб об'єктивно виникають додаткові проблеми, пов'язані з уточненням їх правового статусу, включаючи питання про повноваження їхніх органів і посадових осіб. Об'єктивно будь-який суд або не розташовує, або має обмежену інформацію відносно іноземного законодавства, що визначає статус юридичної особи. Ця обставина викликає необхідність вироблення спеціального порядку встановлення правового статусу іноземної юридичної особи. Правовий статус іноземної юридичної особи визначається за законом країни, де створено (інкорпоровано) юридичну особу. Правовий статус іноземного суб'єкта господарювання підтверджується, як правило, випискою з торговельного (банківського, судового) реєстру країни, де такий суб'єкт господарювання має офіційно зареєстровану контору. Правовий статус іноземних суб'єктів господарювання може також підтверджуватись еквівалентними доказами правового статусу, що визнаються як такі законодавством країни створення, громадянства або місця знаходження такого суб'єкта і видані компетентними органами цієї країни.

На вимогу суду, який розглядає справу, іноземна юридична особа має представити оформлений належним чином документ, що є доказом правосуб'єктності юридичної особи (сертифікат реєстрації, витяг із торгового реєстру тощо). Іноземний адвокат може надавати в Україні правову допомогу лише з питань законодавства іноземної держави, у якій йому надано статус адвоката, за умови забезпечення іноземною державою таких можливостей адвокатам України. Документом, що підтверджує право іноземного адвоката надавати правову допомогу в Україні, є витяг з реєстру іноземних адвокатів. При наданні правової допомоги в Україні іноземний адвокат користується тими ж правами та несе такі самі обов'язки, як і адвокат України.

3. Поняття та види міжнародної правової допомоги

Національні суди України можуть діяти тільки в межах території нашої держави, виконання ж процесуальних дій за межами України можливе лише шляхом звернення за сприянням до судових органів інших держав, що охоплюється поняттям *міжнародної правової допомоги*. **Міжнародна правова допомога** – це сприяння, яке надається судами та іншими установами юстиції однієї держави судам та іншим юрисдикційним установам іншої держави у зв'язку з розглядом цивільних та кримінальних справ.

З метою надання міжнародної правової допомоги між державами підписано конвенції, двосторонні угоди про правову допомогу. Наприклад: Конвенція про отримання за кордоном доказів у цивільних або комерційних справах від 18.03.1970 р. (ратифікована Законом України 19.10.2000 р.); Конвенція про вручення за кордоном судових та позасудових документів у цивільних або комерційних справах від 15.11.1965 р. (Україна із заявами і застереженнями приєдналася 19.10.2000 р.); Конвенція про правову допомогу і правові відносини у цивільних, сімейних та кримінальних справах, укладена державами-членами Співдружності Незалежних Держав від 22.01.1993 р. (ратифікована із застереженнями 10.11.1994 р.); двосторонні договори України про правову допомогу та правові відносини в цивільних і кримінальних справах: з Республікою Грузія (підписано 09.01.1995 р., ратифіковано Україною 22.11.1995 р.); з Естонською Республікою (відповідно 15 лютого 1995 р., 22 листопада 1995 р.); з Республікою Молдова (13 грудня 1993 р., 10 листопада 1994 р.); з Республікою Польща (24 травня 1993 р., 4 лютого 1994 р.); з Китайською Народною Республікою (31 жовтня 1992 р., 5 лютого 1993 р.); про правову допомогу та правові відносини у цивільних, сімейних та кримінальних справах із Литовською Республікою (7 липня 1993 р., 17 грудня 1993 р.); про правову допомогу та правові відносини у цивільних, сімейних, трудових та кримінальних справах із Латвійською Республікою (23 травня 1995 р., 22 листопада 1995 р.); про правову допомогу в цивільних і кримінальних справах із Монголією (27 червня 1995 р., 1 листопада 1996 р.); про правову допомогу та правові відносини в цивільних і сімейних справах із Республікою Узбекистан (19 лютого 1998 р., 5 листопада 1998 р.) та ін.

Виходячи із змісту міжнародних угод про правову допомогу можна виділити такі види міжнародної правової допомоги у цивільних справах:

- а) виконання доручень про здійснення окремих процесуальних дій;
- б) надання інформації про право;
- в) надання правової допомоги у зв'язку з визнанням і виконанням іноземних судових рішень.

Згідно зі ст. 500 ЦПК України, суди України виконують доручення іноземних судів про надання правової допомоги щодо вручення викликів до суду чи інших документів, допиту сторін чи свідків, проведення експертизи чи огляду на місці, вчинення інших процесуальних дій, переданих їм у порядку, встановленому міжнародним договором, згода на обов'язковість якого надана Верховною Радою України, а якщо міжнародний договір не укладено, - дипломатичними каналами.

Судове доручення не приймається до виконання, у разі якщо воно:

- 1) може призвести до порушення суверенітету України або створити загрозу її національній безпеці;
- 2) не належить до юрисдикції цього суду;
- 3) суперечить законам або міжнародному договору, згода на обов'язковість якого надана Верховною Радою України.

Виконання судового доручення здійснюється відповідно до ЦПК України. На прохання іноземного суду процесуальні дії можуть вчинятися під час виконання судового доручення із застосуванням права іншої держави, якщо таке застосування не суперечить законам України.

У разі якщо в процесі розгляду справи суду необхідно вручити документи, отримати докази, провести окремі процесуальні дії на території іншої держави, суд України може звернутися з відповідним судовим дорученням до іноземного суду або іншого компетентного органу іноземної держави (іноземного суду) у порядку, встановленому ЦПК України або міжнародним договором, згода на обов'язковість якого надана Верховною Радою України.

Доручення суду України надсилається у порядку, встановленому ЦПК України або міжнародним договором, згода на обов'язковість якого надана Верховною Радою України, а якщо міжнародний договір не укладено, - Міністерству юстиції України, яке надсилає доручення Міністерству закордонних справ України для передачі дипломатичними каналами.

Відповідно до ст. 80 Закону України "Про міжнародне приватне право" у разі якщо при розгляді справи з іноземним елементом у суду виникне необхідність у врученні документів або отриманні доказів, у проведенні окремих процесуальних дій за кордоном, суд може направити відповідне доручення компетентному органу іноземної держави в порядку, встановленому процесуальним законом України або міжнародним договором України. Доручення судів України про вручення документів громадянам України, які постійно проживають за кордоном, або отримання від них доказів на території іноземної держави можуть бути виконані консульською посадовою особою України відповідно до міжнародних договорів України або в іншому порядку, що не суперечить законодавству держави перебування.

Перелік питань для самоконтролю

1. Поняття іноземних осіб у міжнародному цивільному процесі.
2. Які процесуальні права та обов'язки мають іноземні особи у міжнародному цивільному процесі?
3. Як визначається процесуальна правоздатність і дієздатність іноземних осіб у міжнародному цивільному процесі?
4. Представництво іноземних осіб у міжнародному цивільному процесі.
5. Що таке судовий імунітет іноземної держави?
6. Яким є правовий статус дипломатичних представників іноземних держав та інших осіб, на яких поширюється судовий імунітет?
7. Поняття та види міжнародної підсудності.
8. Поняття, форма і зміст судового доручення, які є способи надіслання судових доручень?
9. Визначте порядок і строк виконання судами України судових доручень іноземних судів.
10. Як виконується судове доручення іноземного суду про вручення виклику до суду чи інших документів?
11. Які є вимоги до складання, пересилання та порядку отримання документів, призначених для використання на території інших держав?

12. Що таке консульська легалізація і проставлення апостилю як способи посвідчення документів?

13. Які підстави передбачені для відмови від надання правової допомоги?

Рекомендована література

Основна: [1, 2, 6, 7, 8, 9, 10]

Допоміжна: [2, 4, 9, 13, 17, 20]

Інформаційні ресурси Інтернет: [1, 2, 3]

Міжнародні видання: [2]

Рекомендована література

Основна:

1. Васильєв С. В. Цивільний процес України : навч. посіб. К. : ЦНЛ. 2020. 344 с.
2. Загальна декларація прав людини від 10 грудня 1948 року. URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/995_015
3. Конституція України: Закон України від 28 червня 1996 р. // Відомості Верховної Ради України. 1996. № 30. Ст. 141.
4. Про адвокатуру та адвокатську діяльність: Закон України від 05.07.2012 р. // ВВРУ. 2012. № 34. Ст. 62.
5. Про судовий збір: Закон України від 08.07.2011 р. № 3674-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3674-17>
6. Про судоустрій і статус суддів: Закон України від 07.07.2010 р. № 2453-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19>
7. Цивільний процесуальний кодекс України // ВВР, 2004, №40-41, 42, ст. 492
8. Цивільний процес: навч. посіб. для здобувачів вищ. освіти. [К. В. Гусаров, М. В. Жушман, С. О. Кравцов та ін.]. Х. : Право. 2017. 234 с.
9. Цивільний процес України: навч. посіб. для підгот. до іспиту. С. О. Погрібний, Р. Ф. Гонгало, Н. В. Волкова та ін. вид. 3-є, доп. і перероб. Харків: Одиссей. 2014. 200 с.
10. Цивільний процес України: підруч. за ред. д.ю.н., доц. М. М. Ясинка. Київ: Правова єдність. 2014. 744 с.

Допоміжна:

1. Бичкова С. С. Форми спеціального законодавчого інтересу третьої особи, яка не заявляє самостійних вимог щодо предмету позову URL: <http://kia.court.gov.ua/sud2690/1j/4q/48705/>.
2. Бобрик В.І. Європейське наказне провадження як основа для оптимізації цивільного судочинства в Україні. Право і суспільство. 2015. № 3. С.42-48.
3. Войтовський В.С. Повноваження суду касаційної інстанції у цивільному процесі. Судова апеляція. 2013. №2. С.102-106.
4. Галущенко Г.В. Іноземне право в суді: "право" чи "факт". Бюлетень Міністерства юстиції України. 2013. № 5. С.17-21.
5. Гусаров К.В. Перегляд судових рішень в апеляційному та касаційному порядкух Монографія. Х.: Право. 2010. 352 с.
6. Зеленьак А.С. Оцінка речових доказів у цивільному процесі. Адвокат. 2014. №5. С.40-43.
7. Інструкція про порядок роботи з технічними засобами фіксування судового процесу (судового засідання): Наказ Державної судової адміністрації України від 20 вересня 2012 р. URL: [court.gov.ua/userfiles/Instrukciya\(5\).doc](http://court.gov.ua/userfiles/Instrukciya(5).doc)
8. Курило М.П. Щодо необхідності подовження окремих процесуальних строків. Часопис Київського університету права. 2013. №3. С.167-170.
9. Курс цивільного процесу: підруч. [В. В. Комаров [та ін]; ред. В. В. Комаров. Х.: Право. 2011. 1352 с.
10. Кучер Т.М. Правова природа письмових доказів у цивільному процесі України. Часопис Київського університету права. 2013. №1. С.171-174.
11. Навроцька Ю. Заочний розгляд справи в цивільному процесі: моногр. К.: Юрінком Інтер. 2009. 192 с.
12. Наказне провадження в цивільному процесі: монографія. За заг. ред. В. І. Бобрика. К.: Науково-дослідний інститут приватного права і підприємництва НАПрН України. 2011. 203 с.
13. Науково-практичний коментар Цивільного процесуального кодексу України: станом на 01.01.2012 р. За заг. ред. В.В. Богатиря. Київ: Професіонал. 2012. 752 с.

14. Позовне провадження: моногр. [В. В. Комаров, Д. Д. Луспеник, П. І. Радченко та ін.; за ред. В. В. Комарова]. Х. : Право. 2011. 552 с.

15. Про деякі питання дотримання розумних строків розгляду судами цивільних, кримінальних справ і справ про адміністративні правопорушення: постанова Пленуму Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 17.10.2014 р. № 11.

16. Про застосування судами законодавства про судові витрати у цивільних справах постанова Пленуму Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 17.10.2014 р. № 10: за станом на 25 верес. 2015 р. (із змінами).

17. Про застосування судами міжнародних договорів України при здійсненні правосуддя: постанова Пленуму Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 19.12.2014 р. № 13.

18. Про застосування норм цивільного процесуального законодавства при розгляді справ у суді першої інстанції: постанова Пленуму Верховного Суду України від 12 червня 2009 р. №2. База даних «Законодавство України». ВСУ України. URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/v0002700-09>

19. Про застосування судами окремих норм Сімейного кодексу України при розгляді справ щодо батьківства, материнства та стягнення аліментів: постанова Пленуму Верховного Суду України від 15 травня 2006 р. №3. База даних «Законодавство України». ВСУ України. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/v0003700-06>

20. Про міжнародні договори: Закон України від 29.06.2004 р. № 1906-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1906-15>

21. Про прокуратуру: Закон України від 14.10.2014 р. № 1697-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1697-18>

22. Про судову експертизу: Закон України від 25.02.1994 р. № 4038-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4038-12>

23. Світлична Г.О. Законне представництво у цивільному судочинстві. Вісник Верховного Суду України. 2013. 10 (158). С.34-41.

24. Сімейний кодекс України від 10.01.2002 р. № 2947-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14>

25. Хотинська-Нор О. Принципи змагальності та диспозитивності як вихідні засади цивілістичного процесу України. Вісник Вищого Адміністративного Суду України. 2014. №1. С. 28-33.

26. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 р. № 435-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15>

Інформаційні ресурси Інтернет:

1. Національна асоціація адвокатів України. URL: <https://unba.org.ua>
2. Офіційний веб-портал Судова влада України. URL: <https://court.gov.ua>
3. Офіційний веб-портал Міністерства юстиції України. URL: <https://minjust.gov.ua>
4. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua>

Міжнародні видання:

1. The European Court of Human Rights «Gase of Fomin v. Moldova»: Judgment 11 October 2011. URL: <http://echr.ketse.com/doc/36755.06-en-20111011/view/>
2. Court of Justice of the European Union. Judgment in Case C-527/15 Stichting Brein. Luxembourg, 26 April 2017. URL: <https://curia.europa.eu/jcms/upload/docs/application/pdf/2017-04/cp170040en.pdf>.
3. Order of the Court (Ninth Chamber) of 21 October 2014. BestWater International GmbH v Michael Mebes and Stefan Potsch. Reference for a preliminary ruling: Bundesgerichtshof Germany. Case C-348/13. URL: <http://curia.europa.eu/juris/document/document.jsf?jsessionid=9ea7d2dc30dd686601a5fbc84eeaaa5ecec>

b701ad

4. Shtefan Olena. The subject of proof in copyright cases in Ukrainian theory and practice of civil proceeding// Review of comparative law. Volume XIX. 2014. P. 77-98.

